



ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1900

ՓԵՏՐԻԱՐ

1900 № 2

ՏԱՍՆԵՐԵՈՒՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՊՈՇԵԱՆՑ, ՊԵՐՃ	139	Յունո՛ն (վեպ, չարունակութիւն):
2 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ	167	Ընկերիս լիշադակին (բանաստ.):
3 ՆՈՅՆԸ	168	Տիեզերական վանգը (բանաստ.):
4 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	169	Անցած զնացած օրերից: Հրաշեալ Դժբար.
5 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ	185	Թափեցին տերներն... (բանաստ.):
6 ԿՈՊՊԷ՛րց Մ. ՆԱԻՍՍԱՐԴԵԱՆ	186	Կալներական ծնունդ (պարմաւոյ):
7 ՌԻԻԿԵԼՏ՛րց ԹԱԻԱՐԲԷԳԵԱՆ	192	Դռան առաջ (բանաստեղծ.):
8 ԹԱԻԱՐԲԷԳԵԱՆ, Վ.	193	Աշնան լացը (բանաստեղծութիւն):
9 ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՐԱՅԷԼ.	194	Սոցիալական շարաքերութիւնները:
10 ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Ա.	207	Հոգեպաշտութիւնը և նորա միա- ցորդները (վերջ):
11 ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ.	219	Գերմանական օգնութեան ընկերու- թիւն Տաճկաստանի համար. III.
12 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ԳՐ.	230	Տօլստոյի՝ «Յարութիւն» վեպը:
13 ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ, Ս.	236	Պարսկաստանից, VI.
14 ԽՄԲ.	240	Պարերազմը Հարաւ-Աֆրիկայում:
15 ԽՄԲ.	258	Զանազան լուրեր:

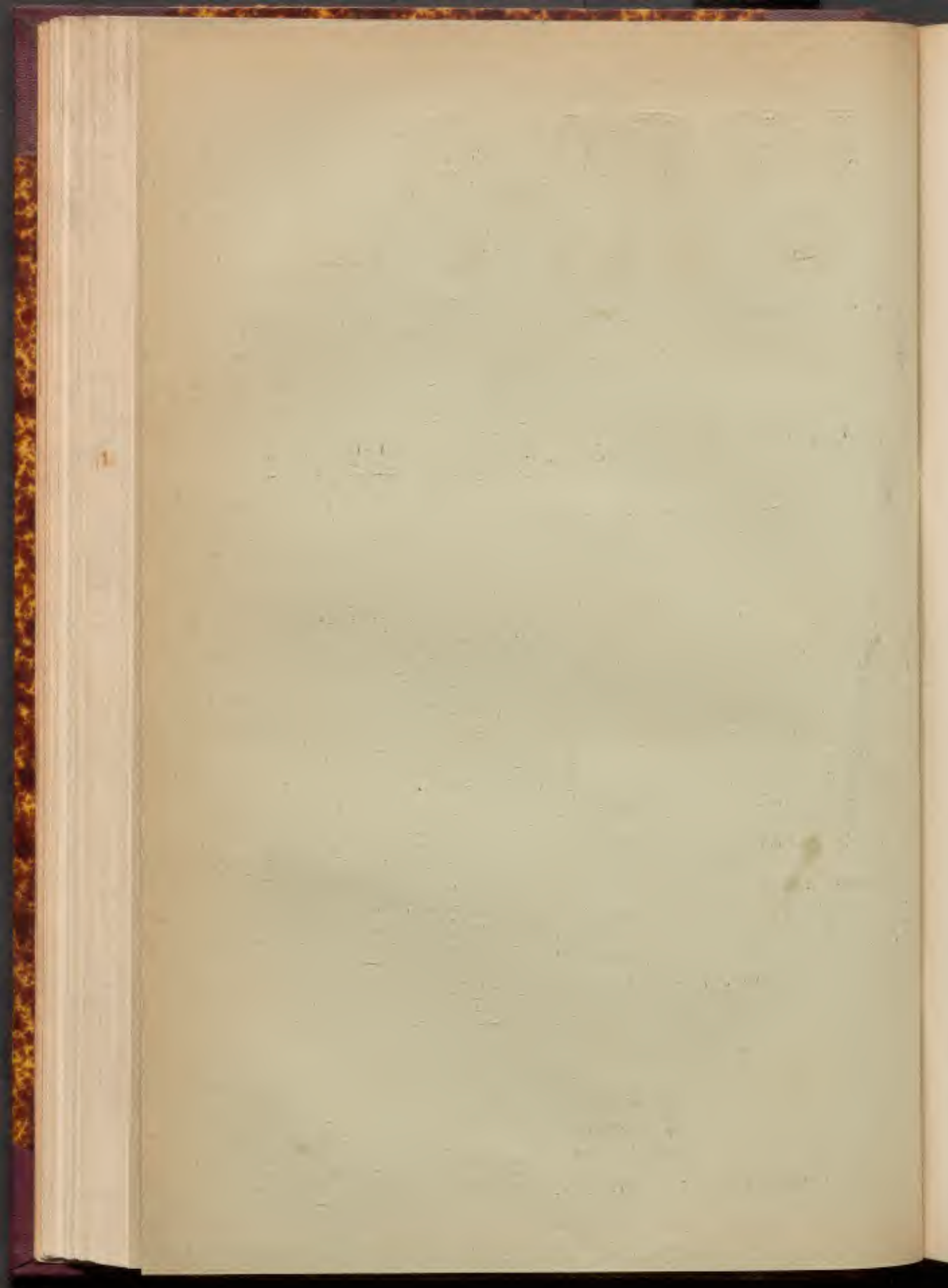
Տեղեկատու և Յայտարարութիւններ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография Т. М. Ротшишна, Гол. пр., л. № 41.

1900





ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2 1900

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1900 № 2

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՆԴՈՐԻ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ԻՌԵՆԵԱՆՑԻ

Типографія Т. М. Ротиніанца Гол. пр., д. № 41.

1900



ДОВОЛНО ЦЕНЗУРОЮ. ТИФЛИСЬ, 23-ГО ФЕВРАЛЯ 1900 Г.

ДОВОЛНО ЦЕНЗУРОЮ. ТИФЛИСЬ, 23-ГО ФЕВРАЛЯ 1900 Г.

ДОВОЛНО ЦЕНЗУРОЮ. ТИФЛИСЬ, 23-ГО ФЕВРАЛЯ 1900 Г.

ДОВОЛНО ЦЕНЗУРОЮ. ТИФЛИСЬ, 23-ГО ФЕВРАЛЯ 1900 Г.

Յ Ո Ւ Ն Օ Ն

ՊԵՐՃ ՊԹՕՇԵԱՆՅԻ

(Հարունակութիւն ¹)

Ձ.

—Դէ՛հ, շտապենք՝ քանի օր կայ, ասում եմ ծառայիս, այլ ես առաջներին գիւղերը մտնելու չենք, այս գիշեր իջեանք Ա. գիւղի տէրտէրի տունն է. ամենայարմար սենեակն է, ողջ Նոր-Բայազիդի դաւառի գիւղերի մէջ, քանի օղնականը չի եկել, մենք մեզ համար տեղ-խլուկ անենք:

—Աւելի լաւ չի լինիլ, ալան, փորձանքից հեռու կենանք, մեր ճանապարհը շարունակենք, ինչպէս մտքումդ դրել էիր, էս գիշեր առաջներին գիւղումը մնանք. թող օգնականը գտց, անց կենայ, թող փորձանքը հեռանայ:

—Մի գիշեր էլ լուերի ձեռքից հանգստութիւն չտեսնենք:

—Եթէ ուզում ես լուռ քեզ չընեղացնի, հրամայի՝ շուրսը, տացլի վրայ քեզ համար տեղաշոր քցեմ, կնպէս քնես, որ էզուց արեւը ճաշուայ տեղը դա՛ջ՝ շուրջեւ զարթնած չըլինիս... վան, վան, վան, իստքը փոխեց ծառաս, աղան, աղան, մի յետ մտիկ տուր տես էն ի՞նչ փոշի է բարձրացել... ան, ան, ան... ի՞նչ շափուր են, հիւն են քշում...

¹ Սկիզբը Մուրճ 1900 թ. № 1,

Յետո նայելու ժամանակ չունեցայ, մէկը ձին լցրած՝ ետեիցս հասաւ, սուրը գլխիս շողացրեց ու գոչեց.

— Ե՛ր, հոն ես ղլուխդ հաւի ձաղի պէս թռցնեմ, դու քանի՞ գլխանի ես, որ էսպէս ղլուխը մի սոխ ժամանակ՝ մի ծառայի յուսով անահ, աներկիւշ գաւառն ես ընկել, մանդալի:

— Ընչի՞ պիտի վախենամ, ծիծաղելով պատասխանեցի ես, քեզ պէս ձիաւոր ունիմ ետեւ քցած, գողը որ կը զայ, ինքս յետ կը քաշուիմ, քեզ կը հրամայեմ հետը կոռելու:

— Լաւ պատասխան էր, ծիծաղելով թուրը պատեանը դրեց իմ վաղածանօթ օգնականն և աւելացրեց.

— Հանաքը մի կողմը, մի յետ նայիր:

— Այս յառաջ բարին, աշխարհքն ետեիցս ես ձգել, Օսմանցուի երկիրն այս կողմն էլ չի, թէ ասեմ՝ գնում ես Նլշիզ քեօշքը ցաք ու ցրիւ տալու:

— Լաւ նմանացրիր, հաւանեց սրախօսութիւնս օգնականը, գնում եմ մի պտիկ Նլշիզ քեօշք հիմքից քամուն տալու. եթէ կողզես՝ ինձ ընկերացիր, գնանք էս գիշեր Ա. գիւղը ու բարի աչքովդ կը տեսնես աջնորդի Նլշիզ քեօշի երկիրն անհանգիստ անող բռնակալին:

— Ուղղակի Ա. գիւղն եմ գնում ես, ասացի, ի՞նչ արած՝ լուերը հոգիս հանեցին, մարմինս որ տեսնես, կը կարծես, թէ ծաղիկ եմ ընկել. իսկ Ա. գիւղի քահանային, ասում են, մաքուր սենեակ ունի, մի գիշեր, գոնէ, հանգիստ աչքս փակեմ:

— Իրաւ է, պատասխանեց օգնականը, միակ յարմարաւոր սենեակն այս գաւառում՝ Ա. գիւղի տէրտէրն ունի, ես էլ այնտեղ պիտի իջնեմ, թէև քիչ փոքր է, բայց երկուսիս կը բաւէ, մանաւանդ, որ դուրսը թէ ես այս գիշեր միջոց ունենամ ծածկի տակ մինեկու:

— Ասա, ուրեմն, տեսնենք՝ ընչո՞ւ ես հարկւրի չափ ձիաւոր ետեդ գցել:

— Ուրեմն դու չըգիտե՞ս, Ա. գիւղումն է աւաղակների թագաւորի Նլշիզ քեօշկը:

— Որ ո՞վ լինի:

— Յուսօն, Յուսօն, աշխարհքը տակ ու վրայ շրջող անիծածը,

որ մի քանի տարի մեզ ոչ քուն է պալիս, ոչ հանգիստ: Յոյս Աստուած, վերջապէս, այս գիշեր կազապուէինք այն դազանից, այն առիւծից: Կամ վանդակում կը կապենք, կը կաշկանդենք, և կամ մի կտոր արծծի (գնդակ) շուրքան կանենք: Իսկ երբ դազաններին թագաւորը կը գլորուի, նրա սրորադրեալ գայլ ու աշուհներին, մեր շներն էլ կարող են խեղճօփել:

— Իսկ եթէ Յունօն ու իր ընկերները բռնուին, աւազակների հօտը կը կտրուէ՞ ձեր դաւառիցը:

— Քեզ կարող եմ հաւատացնել, որ չըկան ուրիշ աւազակներ, որ Յունօցի պէս աշխարհ հոստցենն, էնքան լինի՝ Յունօն իր խմբով մեր ճանգն անցնի, ոչ թէ միայն մեր դաւառը, մեր հարւան Սիսիանն ու Դարալագեազն էլ կը հանգստանան և...

Օգնականը մոռացաւ իր խօսակցութիւնը, պատնէհնդի չափ հեփեակի դիւղացիք Դիմացի լեռնաթմբից ցած եկան, գլխարկները հանեցին, գլուխ իջեցրին ու առջևը շարուեցին:

— Ուրքերիդ մեռնեմ, աշակ, խօսեց նրանցից մինը, ճար ունիս՝ տես, չըկաց երկու ժամ՝ եօթն աշքանի արևը մարդ կ'էրէր, երեսուն ձիաւոր, սիլահ, ասպապ (զէնք) կապած, այնուալ թուանքները (պիտոյի հրացան) կռներից կախ՝ մտան մեր ոչխարի մէջ, հարիւր գլուխ մսոյ ոշխար ջոկեցին, Դրին իրանց առաջը, քշեցին, սարն անցկացան, ընկան Դարալագեազի սինուռը (սահման):

— Դուք ճրտեղից էք, հարցրեց օգնականը:

— Հրամանքիդ արգ անեմ, մենք վերի Ա. դիւղիցն ենք. ոչխարը քշում էինք դիւղը կ'թուէիու, երեք շորս սուրու (հօտ) իրար ետեւից գալիս էին ու գոշերն եկան, տոլին, տարան, մեր տունը քանդեցին:

— Յետոյ Դուք լաւ տեսնք, որ թուրքեր էին:

— Աուրբան քեզի, որ թուրք չըլինէին, ընչի դոշութիւն կանէին:

— Օգնականը երեսիս նայեց, ծիծաղեց և հարցրեց.

— Ասում էք՝ ոչխար շաք տարան հմ:

— Շմպ, շմոր, մե'տնեմ քեզի, 100, 500, 200, 700...

— Տօ, պիաւեր, բերանիցդ հօ քրեհ չեն ուզում, խօսողի կող-

քին բոռենց քով թրխկացրեց կոնաւրակից մօտին կանգնողը և կամաց փափաց, կը մեռնէս, որ ասեա 1000, 2000:

— 7000, 6000, 5000... շփոթուած կակազից խօսողը:

Օգնականը շարձեալ աչքով նշանացի արեց ինձ և ասաց.

— Տղէք, լաւ արտիքեք աւագակներին, Յունօն մէջերը հօ չէր:

— Աստուծո՛ւ սէրն, աշնչ, Յունօն մեր եղբայրն է, մեր արխան (հոգնաւոր) է, Յունօն մեզ քնաս կը դնէ:

— Ասում էք՝ երեսները լաւ տեսաք ու ճանաչեցի՞ք, որ թուրքեր էին:

— Հոգուս մեղք չեմ անիլ, աշնչ ջան, մէջ մտաւ մի սպիտակամօրուս ծերունի, Երուսաղէմ գնացած՝ լոյս Գերեզմանի լոյսը տեսած մարդ եմ, քո գլուխն եմ երդում, որ թուլիների (աւագակ) երեսը չըկարողացանք տեսնել, գլուխները քաշլուղներ էին փաթաթել, կը նմանէին մեր Սեանայ հայր սուրբերը: Մեղնչ Աստուծո՛ւ, մինը, թէ որ շեղին չուխայ չունենար, սե հագած լինէր, ես կասէի՝ հէրօւան իւշ ու պանիր հաւաքող հայր սուրբն էր, որ մեր տանն իջած էր:

— Հալիւոր, մօրութիցդ չե՞ս ամաչում, աւագակին վարդապետի ես նմանացնում, միջամտեցի ես:

— Ես մեղնչ Աստուծո՛ւ, աշնչ ջան, ծեր մարդ էի, աչքերս լաւ չէր տեսնում, կը բաշխես սխալութիւնս, զղջաց մարդը:

— Տղէք, ասաց օգնականը, ձեր պապած աւագակների ձիանց մէջ ճակատը ծաղիկ, կարմիր մաքակ կմր:

Օգնականի տուած հարցի վրայ ես խիստ զարմացայ. Նաշօյի մապակի ճիշդ նշաններն էին:

— Կար, աշնչ, կար, բայց քո ասածը չէր, շրականապէս շեշտեց մի երկրասարդ, որը ըստ երևութին՝ որոշում էր իւր շարժմունքներով ու արտաքինով իւր համագիւշացիներից և նկատում էր, որ փոքր ինչ պաշուած է:

— Ես ի՞նչ եմ ասում, խոժոռ գէմքով շարձաւ երկրասարդին օգնականը:

— Հրամանքդ Յունօյին ես կարծում, բայց մեզ կողպպողներին մէջ ոչ Յունօն կար և ոչ իւր մարդիկը. բոլորը շարաքաղցի թուրքեր էին, լուրջ խօսքերով պարտախանեց երկրասարդը:

—Դէ, անպիտաններ, գոռաց յանկարծ օգնականը, որն ինչպէս խօսքը մէկ արած՝ ուզում են պաշտպանել աշխարհաւեր աւազակապետին, ես ձեզ բոլորիդ բանտումը կը փթացնեմ, եթէ ճշմարիտը չասէք. նշաններից երևում է, որ Յունօն ինքն է եղել, որ աչքներդ հանում է, տարին՝ 12 ամիս՝ հացերդ ուտում է ու երեսը ծածկած՝ ձեր ապրանքը տանում: Ձեր ոչ մի խօսքին հաւատ չի կարելի ընծայել, ասում էք երեսուն ձիաւոր էին ու յիմարաբար չէք մտածում, թէ այդքան մարդը հաղարաւոր ոչխար չի կարող ձիու թամբին դրած փակցնել:

—Տօ՛, աշնց, զլխիդ մեռնեմ, մենք որ կանք՝ երկու ոտնանի անասուն ենք, մենք հազարների տեսիլ ենք, որ հազարների հաշիւ տանք, թէ հրամանքդ զիրես, որ շատ ասացիներ, հրամայի՛ քսան շինենք. վերջանալ գնաց, ասաց միւսը:

—Այ, հիմի խելօք ես խօսում. լսեցէք՝ երբ որ ուլէստչիւր (քննիչը) կը հարցնի, 25-ից աւելի չասէք և ցոյց տուէք, որ Յունօն ինքն էր: Եթէ այդպէս կը վկայէք, ես ձեզ կը պաշտպանեմ ու 25-ի տեղ՝ 50 ոչխար ձեզ կը հասցնեմ: Իսկ եթէ Յունօյին չէք ցոյց տալ՝ ճիպտորի տակ ձեզ կը մահացնեմ:

—Բաշ ուստան, աղայ ջան, քո խաթեր՝ Յունօն էր՝ որ կար. ան, Ասորուած նրա կնուը կոտրի, երևում է՝ տնաւեր Յունօն ուզում է ոչխար պահել. շան զարմն իմ փռչկախալած, լսի պէս ճերմակ սէլիդս էլ տարաւ:

—Եւ, ի հարկէ, լաւ ճանաչեցիր, որ Յունօն էր, Յունօն, Ա. գիւլացի Յունօն, էնպէս չէ, շեշտեց օգնականն երեք անգամ:

—Ո՛չ, Յունօն չէր, ձայնը բարձրացրեց հասկացող երիտասարդը, ես նորից կրկնում եմ, որ Յունօն չէր, թուրքեր էին:

—Դու գլուխդ քարն ես տալիս, որ այսքան պարտական մարդիանց խօսքին հակառակում ես. ինչ էք ասում, սիրելիք, Յունօն էր, թէ չէ:

—Յունօն էր, Յունօն էր, ձայն ձայնի տուին բոլորեքնան՝ բացի այն մէկից:

—Աղայ ջան, գողերն իրանք ասացին, թէ գնացէք, դիւանի դրանն ասացէք, որ Յունօն էր ձեզ թալանողը: Ճակաւը ծաղիկէ քարմիր մաղնանի վրայ նստած՝ ինքն ասաց, որ ինքը Յունօն է:

—Շանր լաւ, հէնց էդպէս էլ կը պարտասխանէք, ասաց օգնականը. Դէհ, հիմա վերադարձէք ձեր փները, էգուց առաւօր կը լսէք, որ Յունօն կենդանի, կամ մեռած՝ մեր ձեռքին է:

—Հապա մեր ոչխարները:

—Ձեր ոչխարները Դուք շուրով յետ կտրանաք:

—Ո՞ւրեք:

—Էդ իմ դործս է, ասում եմ՝ կըստանաք՝ ուրեմն կըստանաք. մի առաւօր կը վարթնիք ու կը փնտնէք, որ մի հօր ոչխար ձեր աշակերտի (փարախ) առաջին, առանց հովուի, առանց շների արածում են. կը վերցնէք, ձեր մէջ հաւասար բաժին կանէք, բայց վաճ ձեզ, եթէ մէկն ու մէկին գրկէք:

—Շնորհակալ եմք, գլխիդ շուրքան, գլուխ իջեցրին գիւղացիք և երեսները շրջեցին:

—Աստուած ինձ հարամ անի՝ ուրիշի սեպհականութիւնը, ձեռքը թափ րուեց ճշմարտասուն և յետ դարձաւ:

—Քնչօւ Դու պահանջեցիր հակառակ ճշմարտութեան վկայելու և ընչօւ վիրաւորեցիր ուղիղ խօսողին, որ ինչպէս երևում էր, այք ու բենի հորն առած մարդ էր, հարցրի ես օգնականին:

—Այսօր մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան Յունօն է, պարտասխանեց օգնականը. մենք ամենայն միջոց դործ պիտի Դնենք Յունօյին ձերբակալելու. այդ միայն հնարաւոր է այն ժամանակ, երբ ժողովրդի ու աւագակապիտի մէջ թշնամութիւն կը մտնի, իսկ երբ ժողովուրդը մեզ օգնի, Յունօն կալանաւորուի, աշխարհն իսպառ կը խաղաղի:

Իմ և օգնականի հայեացքներն իսպառ տարբերում էին իրարից, ես աւելի համերաշխ էի իմ նախկին ուղեկից Նադօյի հետ. վերջինիս ասութեամբ՝ ամեն մի հաւազող, իւրաքանչիւր անշնորհք խաբէրայ Յունօյի անուշով է սարսափ աղդում ժողովրդին:

Արեւն արդէն մայր մտնելու մօտ էր, որ մենք ոտք Դրինք Ա. գիւղի հանդը:

—Ի՞նչ քշիր, գնա, քահանայի տանն իջիր, իսկ ես գիւղի գլխավերեւով պրոցս եմ դործելու և Յունօյի րունը յանկարծակի շրջապատելու, հեշտայեւը պարտաւորել րուր, մինչև ես գործս վերջացնեմ ու դամ, ասաց օգնականն և ճանապարհից շեղուեց:

Է.

Հիւրասիրութիւնը հայ ազգի բնորոշ յատկութիւններից մինն է։ Մարդասիրական այդ բնույթն ընդհանուր է ամբողջ Արեւելքում։ Պարսիկ, Բուրդ, կամ Մարք, Ասորիք՝ արեւելեան աշխարհի մի օրուայ ուժեղ պարբերը բոլորեքեան հիւրասիրութեամբ դերազանց են եղել արեւմտեան համագոր ազգերից։ Նախկին արեւելեան աշխարհականների այժմեան չքացած, կամ չքանալու շուռը հասած յեպնորդները՝ իւրեանց աննախանձելի ու անապահով վիճակի և մութութեան մէջ՝ դարձեալ նոյն հիւրասէրներն են։ Եւրոպական մոլեռանդ խորութիւնը՝ եթէ՛ չաջողել է միամուր անջըրպետ հաստատել Մեքքայեան մարգարէի աւանդապահների և ուրիշ կրօնների հետևորդների մէջ, բայց դարձեալ իսպառ. չի կարողացել չքացնել արեւելքին յատուկ հիւրասիրական գովելի յատկութիւնը։ Դաւով արեւելքի փոքրիկ զաւակի՝ Հայ ազգի այն առաւելութեանը, որ արժանացել է հանուր քրիստոնէութեան ժամանակագրական պարբերում աւերարանի անդրանիկ աշակերտը լինելու պատուին, մենք պարզապէս կարող ենք լուծել այն հանելուկը, թէ ընդհանր է, որ հայի մէջ հիւրասիրութիւնը կրկնապատիկ, եռապատիկ ու քառապատիկ աւելի է իւր արեւելցի դրացի, իսլամադաւան ազգերից։

Շատ հասկանալի է, հայ ազգի հիւրասիրութեան բնածին յատկութիւնին միացել է և աւերարանի մարդասիրական վարդապետութիւնը, և հայը՝ չընայած իւր կրօն, անհամար, հոգեկան և մարմնական, անյաջող պայմաններին՝ դարձեալ մինչև այսօր եղել է հիւրասէր, կայ և կը մնայ նոյնը։ Յաւական է միայն յոռնորեութեան և թերահաւատութեան մէջ յամուռում ալլազգուն՝ ինչպէ՞ղի, կամ մի աշխարհի զաւակ լինէր՝ միևնույն է, գնար Հայի աշխարհը, մի ծայրից մինէր, միևսումը շուրս գար և դադար կը տար այնպիսին իւր բացասական կասկածորութեանը։ Նա ի լուր աշխարհի կը հռչակէր, թէ հայից հիւրասէր ազգ չըկայ աշխարհի երեսին։ Անցիր հայի շեմքը, մտիր նրա աղքատիկ չարկի ներքոյ և կը տեսնես։ Նա իւր մի տուն լիքը զառնուկների բերանի վերջին պատուը կը կտէր և լայնասիրտ հաճութեամբ քո առաջը կը դնէր, ով Աստուծոյ հիւր։ Միայն ես ինքդ, թէ պատնաւոր ընկեր-

ներ ունիս, հետեանի ես հիւր եկել, թէ բացի ձեր հեծած զրաւարներին՝ մի քանի ծառաներ, վարձկան բռնակիրներ, մինչև՝ իսկ պատահական ուղեկիցներ ես ձեզ հետ էք բերել, փնտսն ինչ, յուրք քօլորդ կընդունուիք ուրախ ու սրտաբաց, մեծարանքներ սւ պատիւներ կը տրանաք, և մի հարստի ձեր յոգած քսակից չէք հանիլ, ձեր քսակը լիքը կը մտնէք հայի աշխարհը և լիքը յուրս կերթաք:

Հայի այս բնասիրտ և քրիստոսասիրտը յարկութիւններին քաջածանօթ եղողը, ձեզ եմ հարցնում, կարող էր չըշխօթուիլ ու չըզարմանալ, երբ իւր յիմամ օջաղում իրեն սառնութեամբ ընդունելու նշոյլներ է նկատում, այն էլ՝ մի անձնաւորութիւնից, որի վրայ ամենամեծ պարտականութիւնը կայ՝ իւր մշտական աւանդածը նախապէս ինքը կատարելու:

Ես ինքս էի մոլորուող սառն ընդունելութիւն գտած հիւրը, Ա. զիւղի հարուար ու բարեկեաց քահանան էր թթու շէմք և փհած աչքեր ինձ ցոյց տուող դան աէրը:

Հոգեւոր պաշտօնեան՝ մարմնաւոր պաշտօնէի հետ նստած էին տէրտէրի տան յիմացի ծառայարդ պարսիզում և գինի էին վաշելում, երբ ես ծռանց փողոցն անցայ և ձիուս սանձը քաշեցի քահանայի բագի շուան առաջին:

Ծառաս արդէն իջել էր իւր ձիուց և մօտ վազել, պինդ բըռնել իմ ձիուս սանձն ու ասպանդակը, որ օդնի ինձ իջնելու Բաց ես չէի շարժւում տեղիցս և շուարած նայում էի շէպի պարտէզ, շէպի այն երկու մարդը, որոնք կոչուած են զիւղի հոգեւոր և մարմնաւոր տեղերը լինելու: Տէրտէրին ճանաչելուց առաւել հեշտ բան չըկայ, մօրութն ու Ֆարաջէն իրան մտնում են, իսկ տանուտէրին ճանաչելն էլ հեշտացել է այն օրից, երբ տանուտէրական շղթան կրելու օրէնքը լոյս տեսաւ:

— Օրհնեան տէր, բարի բիկուն, տանուտէր, ձայն տուի ես թամբի վրայից, տեսնելով՝ որ նրանք երկուսն էլ կանգնել են տեղերից ու կամաց փափսում են:

— Աստուած օրհնեսցէ, հազիւ լսեցի իրիցի կոկորդում խեղճուած ձայնը:

Եւ տէրտէրն տկախացից ոտքերը շանդալաբար շարժեց շէպի քնձ: Տանուտէրն էլ նրան հետեաց:

—Հիւր չէիք կամենալ, տէր հայր, ասացի ես:

—Հիւրն Աստուծոնն է, պարոն, համեց...

—Ձէ, տէրութիւն, չի կարելի, ես չեմ թողնիլ, ես չեմ կարոյ, ես սիրտիւս լինելու միտք չունիմ, զիւր ես համեցէք անում: Աշայ ջան, Դարձաւ ինձ տանուտէրը, կը բաշխես, գլխիդ շուրքան, ոչ տէրութիւնն էս գիշեր իրաւունք ունի իր Դուռն ուրիշների համար բաց անելու և ոչ մեր գիւղումը քեզ նման պատուելի մարդին վայել սենեակ ունիլք. խնդրեմ, զնաս, վանքումն իջնես:

—Ի՞նչ վանք:

—Մենք մի վանք ունինք մեր գիւղի կողքին, մի վարդապետ էլ կայ մէջը, զնա էնտեղ իջիր. վարդապետի խուցը պարիկ է, բայց երկուսիդ տեղ կանի: Գլխիդ, գլխիդ, ձայն տուեց տանուտէրը ծառի ետեւը կանգնած գիւղացուն, որին ես չէի նկատել, շնորհ, մի աշայ կանչիր, աշային տանի հայր սուրբի մօտ, ասա՛ տանուտէրն ասում էր՝ լաւ պատիւ տուր:

—Բայց ընչի՞ համար, տանուտէր, ուրիշի տան վրայ այդպիսի իրաւունք ես գործ չնում, հարցրի գիւղապետին:

—Տէրութիւն տուան էսօր իրանը չի, աշայ ջան, պատասխանեց տանուտէրը, ես էլ, իմ գիւղն էլ, մեր տէրութիւն էլ, մեր ոլջ գաւառն էլ իշխանաւորինն ենք՝ երբ որ իրան պէտք է: Ես երկուսնից հրաման ունիմ մեր օգնականից, որ տէրութիւն սենեակն իր համար պատրաստեմ և ուրիշ մարդ տուն չըթողամ. հիմի որ հրամանքդ ներս մտնես, սիրտդ կը փառաւորուի, մեր գիւղումն ինչքան կարպետ ու խալիչէք կային՝ փռուած են էնտեղ. տէրութիւն խոս խոս քարձերը հերիք չի եկել, շրկել եմ մեր գաւառի ամենահարուստ մէկից Մարտիկնց տանիցն եմ լաւ, իստակ, նոր ու խոս պեղաշոր բերել տուել. երկրի տէրն է, գալիս է, ես հրամանոցդ ձեց տուն թողամ: Կը բաշխես, աշայ ջան, ես չըգիտեմ՝ Դու ով ես, բայց ով կուզի լինի՝ թէկուզ Դու՝ թէկուզ քո ծառայի ծառան՝ ուրիշ անգամ՝ գլխիս վրայ տեղ ունի:

—Վնաս չունի, ժպտացի ես, Դու, տանուտէր, պաշտօնդ կատարի, քո օգնականին պատիւ տուր, որ արդէն հետս եկաւ և քչեց, Գնաց գիւղի վերի կողմը, իսկ տէր հայրը թող ինձ յնկերակցի, իր հետ միասին զնանք ձեր վանքը. երբ Դու կը տեսնես քո օգնա-

կանին, յայսինի իրան, որ այս ինչ մարդն եկաւ տէրութի տանն իջնելու և ես ներս չընդունեցի, ուղարկեցի վանքը:

— Ներողութիւն, փէր իմ, շփոթուեց տէրութիւնը, նա երբ անունս իմացաւ, մօտ վազեց, ձիուս սանձը բռնեց և ասաց.

— Խնդրեմ՝ իջնես, մեր փնեցիներին կը շրկենք հարևանի տուն, հրամանքդ հացաւորանը կը հանգստանաս:

— Ձէ, փէր հայր, աւելի լաւ է, միասին գնանք ձեր վանքը. այնպեղ մի անկիւն կը գտնենք անշուշտ՝ մի գիշեր պապապարուելու համար: Ուրեմն, հրամայեցէք, տէրութիւն, հեծնել ծառայիս ձին, թող նա ուրքով գայ, մենք քեզ հետ խօսելիքներ և գործելիքներ, ի պաշտօնէ, ունինք և շու ինձ անհրաժեշտ ես:

Տէրութիւն չը համաձայնեց ձի հեծնելը, նա ձիուս սանձը ձեռքից մի քանի բոսիկ թողեց, ներս գնաց իւր տունը և շուքով շուրս եկաւ ու շարձեալ ձեռքը ձգեց սանձին ու քայլ առ քայլ ինձ հետ միասին զրուցաւորելով՝ առաջնորդեց ինձ գէպի վանքը:

Կէս ժամ անցած՝ մենք վանքումն էինք:

Փանդառքն արդէն կոխել էր, անձանթ մարդի համար յժուար էր վանքի մասին զաշափար կազմել, բայց 15 օրական բոլորակ, գիշերային լուսաւորի շնորհիւ՝ ես հիացա՛յ հինաւորաց մենաստանի անառիկ յիւրքի և զեղեցիկ ճարտարապետութեան վրայ: Լուսինը շիմացից աւելի վնասարանձ կերպարանք էր տալիս խոր ձորի հաստաճառ ու ապառաժոտ լանջին յենուած, կիսաւեր սրբալուսին: Մենաստանի բարձրութիւնից փարածուած սփռերը մի զարդանդելի սրբազան պարկառակից տպաւորութիւն էր թողում՝ հեռուից նայողի վրայ. կարծում էիր, թէ մի երկրորդական վանքի ուրուագիծն էր ծրագրուած քարակոյտերի մէջ, համասփիւռ թաղաւորած խորհրդաւոր լուծիւնն ընդհաւում էր իմ և տէրութիւն կամաց քշիչոցով և ձորի հունի միջով վազող բարակ առուակի կարկա՛խնով:

Մեր ձիանոցն ունաձայնն էր անշուշտ, որ անհանգիստ էր արել վանքի սակաւաթիւ բնակիչներին: Յանկարձ՝ մի փաքրիկ շուրք բացուեց և ճրագի լոյսի մէջ երևեցին երկու մարդկային ստուերներ:

— Յառաջ դնան, փես, ո՞վ են այսպէս փարաժամ աչցելուները՝ լսեցի խցի շանից կարգադրութիւն անող մի ձայն:

—Վահ, բացականչեցի ես, Թ. ծերունի վարդապետը:

—Մանծթ էք, նա ինքն է, հաստատեց տէրտէրը:

—Ի՞նչ ուրախ եմ, Աստուած օգնականն Թ. հայր սուրբ, չըհամ-
քերեցի ու ձայն տուի ես և թռայ ձիուցս:

—Հնչ, Աստուած պահպանն, քո զալուարդ բարի, այն անսպա-
սելի հիւր. շնոր, մահտեսի, քաշիր պարոնի ձին և ճուտեր բռնո-
ւորի, մեր պատուական բարեկամը քաղցած կը լինի, կարգադրեց
հայր սուրբն իւր հեղ Եղած անձնաւորութեանը:

—Նեղութիւն մի՛ քաշիլ, հայր սուրբ, միջամտեց քահանան,
հէնց հիմի ամեն բան մեր տանից կը գայ, ափսոս միայն, որ ՍԱ-
ՄԱՎԱՐ ԴՈՒ ՀՈՆԻՍ, մերն էս իրիկուն իմ իրաւունքից ԴՈՒՐԱ է,
օգնականի համար է. իսկ քեզ յայտնի է, որ մեր զաւառումը ՍԱ-
ՄԱՎԱՐ երկու հարկայ. մինը մերն է՝ մէկէլը մէկիք Մրտոյնեցը:
Պու էլ, հայր սուրբ ջան, մի սամավարն ի՞նչ է, որ քանի անգամ
ասել եմ, չեա առնում, աւելացրեց քահանան:

—Վնաս չունի, պարասխանեց վարդապետը, չիսուն տարին
էի մտիլ, որ առաջին անգամը ՍԱՄԱՎԱՐ տեսայ, էսօր ես ութ-
սուն տարեկան եմ, ուրեմն 31 տարի է՝ մեր երկիրը ՍԱՄԱՎԱՐ է
մտիլ. ես այդ չիմար բանը չըսիրեցի. ինձ համար մի բաժակ տաք
կաթն աւելի լաւ է, քան թէ ձեր միտք տան առաստաղից իջած
կաթիլքաջուրը, որին ԴՈՒՔ թէյ անունն էք տալիս:

—Միանգամայն համաձայն եմ, ասացի, հայր սուրբ ջան, մեզ
թէյ պէտք չէ, տաք կաթն աւելի լաւ է և առողջարար, մանա-
ւանդ՝ ինձ պէս զիւղական, անարադ կաթի կարօտ մարդու համար,
որը կրկնակի զին տալով անդամ՝ չի կարողանում քաղաքում լաւ
կաթը ձեռք բերել, քաղաքացիների զործածած այդ առողջարար
և սննդապու հեղուկի կէսը ջուր է ու զանազան ֆլաստակար խառ-
նուրդներ: Չառամեղութեան տարիներն անցրած՝ մօտ մի Դարի
վրայ ծիծաղոյ, սաղմոս ու նարեկի սիրահար հայր սուրբի հասակը
թող մեզ չըյամառեցնի ընդհանրապէս տիրած, կանխակալ նախա-
պաշարմունքների մէջ, վարդապետի ձիւնափայլ խիտ մագերի ար-
մատներն ամրացած էին, անշուշտ, մի թարմ ուղեղի ծաղերբում:
Ժամանակի հեղ թեւիթեւ ընթացող, ժամանակակից լուսաւոր զա-
լափարների տէր էր ծերունին, քաջաոռջ ու կայտառ ծերունին:

նրան տեսնողն ինձանից ոչ պակաս կը զարմանար մի այսպիսի անախրոնիզմի (ժամանակագրական վրիպակ) մասին:

Այսպիսի նպատարաւոր կարծիքն առաջին օրը չէր՝ որ ես ունեցայ մէջս. վարդապետի հետ վերջին տեսակցութիւնս որսը որորի յառաջ էր՝ մի ուրիշ կիսաւեր վանքում. նոյնը մնացել էր նախէր կորովի ձայնով, իւր կրակոյ աչքերով, իւր հսկայական կազմուածքով և մեծ եռանդով: Տասը տարի յառաջ թերթածս նրամեփեհադարանը նոյն և մի կարգաւորութեամբ փոխուել էր Ա. զիւղի վանքը՝ զրբերի քանակը կշկնակի աւելացրած. սրբազան մոտեաններին կից՝ շարուած էին շարակների վրայ գաւառներից ժողոված, բորբոսներից ու մկների ալամներից ազապած, հին-հին ձեռագիրները, որոնց իւրաքանչիւրի ծալքում գետնիցուած էին բանասէր վարդապետի քննադատական հարուածները: Ներքին շարակներում ժամանակակից զրբերի ու պարբերական հանդէսների հաւաքածուներն էին շտապորուած: Եւ այդ բոլոր մադիաններն ու պարբերական հրատարակութիւնները, վաղի պէրպէրի նման, կուլ էր տուել հայր սուրբը:

— Լաւ, որ ծերացել ես, հայր սուրբ, կապակաթոնեցի ես, ապա թէ ոչ, վրայական զրբերի համեմունքներից ողջատոհմութեան վարժ ճաշակդ կը փշտնար և գոյթակղութիւն յառաջ կը դար:

— Սխալ ես, սիրելի բարեկամ, պատասխանեց վարդապետը, տկնարկած շտամեմունքը բնութեան անպիտանութիւնն է, ճաշակի արդիւնքն էն, իսկ այդ ամենապէս անպիտան բնութեան արարիչը՝ ինքն է սիրտը համեմունքի անսպառ աղբիւրը. Ստուած սէր է, ասում է առաքելը, իսկ սէր չունեցողը ոչինչ է, սէրն է, որ մէկին առաջնորդել է մարդկութեան յարադուրութեան ուղիով, միւսին հայրենասէր ու կրօնասէր է արել, երրորդին սիրոյ զոհ է արել ւսման արքայութեան Աստուծոյ և այլն:

— Երրորդների ներքոյ ուրեմն թաղնուած էք և շուք, այնպէս չէ:

— Ես միայն պատահական անարժաններիցն եմ, համեստութիւն արեց վարդապետն և անձնագովութիւնից խոյս տալու նպատակաւ հարցը փոխեց:

Նար ու շար խօսեցինք այդ երեկոյ վարդապետի հետ, պէր-

սկզբնեց Կոստանց եկած շուաչ ընթրիքից անցանք օգնականի գործին։

— Շատ իզուր է նեղութիւն քաջիկ պարօն օգնականը, շեշտեցին միասին Կերպէրն ու հայր սուրբը, Յունօն հինգ օր է, Կոստանց չի։

— Ես չափ լաւ գիտեմ, որ Կոստն է, պնդեցի ես, Նադօն ինձ տասց, որ Յունօն Կոստն է և ընկերներին հետ իր խօսքերն է հնձում։

— Ի՞նչ Նադօ, հարցրեց քահանան։

— Ձեր զիւղացի Նադօն, Յունօցի քեռու Կոստն, որ Նոր-բայա գիւղից սկսած՝ երեք օր հետո ուղեկից էր։

— Ո՞վ, Նադօն, ժպտաց Կերպէրը խորհրդաւոր ակնարկ ձգելով վարդապետի երեսին, եթէ զիւղն իմն է, եթէ 40 պարի է իմ ժողովրդին բոլորին ևս եմ միրպել ու շափաքերականում գրել, քեզ կարո՞ղ եմ հաւատարման, որ իմ ցուցակի մէջ Նադօ անուն չի մտել։

— Դո խօսքով, ուրեմն, ես սո՞ւր եմ ասում, կամ արբած եմ եղել, վշտացա՞յ ես, որ իմ երեք օրուայ ուղեկցի անունը մոռացել եմ։

— Մեղմն Սպարձոց, պարոն, մի՞ նեղանալ, հրամանք է՞ քաջ մեծութիւնիդ ճանապարհի ընկերը կարո՞ղ էր Վարթօ, Դաւօ, Նաւօ, Մարօ լինիլ և քո առաջին Նադօ ձեանար։

— Իրա զէմ խօսք չունիմ, քաջ ի՞նչ կարիք ունէր մարդը մի անձանօթի մօտ անունը փոխելու։

— Մարդ չե՞նք, օրհնումս, մարդիս միտքն անփակ ծով է։ Էնպէս չի, հայր սուրբ, էհր կարո՞ղ մի Սհօ, մի Մկօ, մի Աւօ անունը փոխել, Նադօ շառնալ։

— Այդպէս էլ եղել է, բազէն Կերպէրութիւն է ունեցել շարանած թակարթի համար և հետեւելով որսորդին ուրիշ անուան փակ՝ հետքը ծածկել է, քաջ խեղճը չի իմացել, թէ աքաղաղի պոչն երևում է փէշի պակից։

— Թրմիսի թրմիսի, հրացանների ճարճափումներ աշմկեցին շրջակայքը, աշմուկ դուռւս—դուռւս արձագանք էին փալիս ձորի ժայռերին և շիւղում մեր ականջին։ Հետզհետէ ձայները պարզւում են, կանանց ու երեխաների ձայն ու ծղրիտոց, լաց ու վայնասուն, անէծք ու հայհոյանք իբար խառնուած պարզ մթնոլորտի մէջ՝ որոշակի լսւում էին ոչ հեռուից։

— Կարելի են գալիս, հայր սուրբ, նկատեց և չաչանեց քահանան ու աւելացրեց։

—Դրանց մի հարցնող լինի, թէ, վարդապետն իր համար շատ քիչ ունի, որ դուք էլ՝ ձեր պները թողած՝ հաւաքու՞մ էք գլխին:

—Ի՞նչ անեն խղճուկ մոլորութենքը, կարծել են, թէ զիւշն աւեր են պալիս, թողել են փախել մեզ մօտ. վանքերը նոր հօ չեն նեղեալների ու հալածեալների ապաստանարան, կարեկցեց վարդապետը, մեր վանքերից շատերն այդ իսկ նպատակով էլ շինուել են, վանքերի ամուր, եօթը տակ պարխպները գաւառներ են պաշտպանել իրանց ներսի կողմը, հապա էլ ի՞նչ է մեր վարդապետներիս նշանակուածութենը, եթէ ժողովրդի նեղութեան օրերում նրանց կարիքին չըհասնենք:

—Բայց չէ՞ որ այսօր էդ կարիքը չի զգացու՞մ, ընդդիմաբանեց քահանան, վարչութիւն է, իր աշխարհն անհանգիստ անողի եպեփցն է ընկել, ուզու՞մ է բռնել, խաշաշ գիւղացիք ընկ՞ալիս. պները ձգեն, իրանց դռները կրկի վրայ բաց թողան ու յոյսները մի աւերակ անդունն ու անպատենէշ վանքի, մի ծերունի խելճ վարդապետի վրայ դնեն: Ես բոլորը Գրգոյնեց Հոռոմի արարքներն են, անպիտան պառտի ձայնը պարզ լսու՞մ է, երևի օգնականը չըջապատած է եղել իրանց թաղը ու նա էլ իրաւունք է խնդրել օգնականից, տասնից աւել գերդաստան ետեւ զցել ու բերու՞մ վանքը:

—Հնչր սուրբ ջան, կարգիդ մեռնի՞մ, օգնիր, զիւշն արիւնը տարաւ, ճիշ արձակելով չօքեց իւր հետ եղողներով մի պառաւ, վնջ գլխիս, մեր թաղը մոխիր կտրուեց, մի մտիկ տուէք, ձեր ուրիշներին յուրբան, անտուն, անպեղ մնացիւք:

Պառաւ Հոռոմն ամենից շուտ էր նկատել, երկինքն ամբողջ շտապգունել էր, կրակի բոցերն ու ամպամած ծուխն իրար տեղի տալով, կամ միմեանցից առաջկտրուկ անելով՝ չքանու՞մ են օդի մէջ:

—Անպատճառ ասնն է եղել Յունոն, չի ուղեցել անձնատուր լինել՝ և օգնականը տունը կրակ է տուել, ենթադրեց տէրտէրը:

—Հնչր սուրբ ջան, ի՞նչ պիտի լինի մեր ճարը, հարիւր խմակերներ հիմի խորովածի պէս ճոթճոթում են կրակի մէջ, էս ի՞նչ ցատում էր, որք Ստրուած, կուրանսմ ու խաւարիմ ես, քնց չկա՞րողացայ ճարը կտրած աշջկանս ու թռռներիս էլ վերցնել:

— Ոչինչ, ոչինչ, Հոռոմ՝ մայրիկ, վեր կանց, Աստուած ողորմած է, Աստուած անտէրներին տէրն ու օգնականն է, մխիթարում էր վարդապետը:

— Միայն Յունօջի տունն է, հասկացաւ տէրտէրը, գիւղին վնաս չի շիւղել, մորիկ տուէք, կրակը նստում է, երևում է՝ Յունօն չի ուզեցել բնից շուրս գալ, կրակել են տունը:

Վարդապետը հրամայեց իւր ծառային տանել տեղաւորել զիւրից եկողներին:

Վերջապէս քիչ քիչ հրացանների ձայները շաշարեցին, հրշեհն սկսեց նուագիլ, աղմուկը հանդարտեց:

Մինչ վարդապետի հրամանով նրա ծառան պատրաստուած էր գնալ լուր բերելու, ինքն օգնականն երեք չորս ձիաւորով եկաւ և վանքի բակումն իջաւ:

— Հը՛, շտապեցի հարց տալ ես:

— Ե՛հ, զուր ջանք և անօգուտ վատրակ, անիծածը հողեղէն չի, սատանայ է, աւագի հորիկի նման չքացաւ աչքներիցս, զուր տեղը խեղճ՝ գիւղացիներին անհանգիստ տրինք. յիմար ու անհասկացող մարդիկ են, որքան հաւատացրի, թէ ձեզ վնաս չի շիւղիլ, չեղաւ, մանաւանդ կանայքն ու երեխայքը՝ տնէրը թողին, շաշարի երեսն ընկան:

— Տները կրակեցիր:

— Միայն Յունօջի տունն էի ուզում կրակել, որ մեզանից խելօք շուրս եկաւ, խոտորայաւ անձնատուր լինելու:

— Ուրեմն գիւղին ոչինչ վնաս չեղաւ:

— Միթէ ես թոյլ կը տալի:

— Պատմիր տեսները:

— Ժամանակ չեա տալ քիչ հանգստանամ. պատասխանեց օգնականը, գնացի տէրտէրի տունը, կարծեցի հեշտացեալ պատրաստ կունենաս, որ մի բաժակ թէյով չորացած կոկորդս փափկացնեմ. ասացին՝ որ վանքն ես եկել. ես էլ ամենեւին չիջայ, ուղղակի քշեցի աջ կողմը: Աստուած օգնական, հայր սուրբ, հիւր չէք կամենում. շարձաւ օգնականը վարդապետին և առանց նրա հաճութիւնն առնելու՝ մտաւ խուցը:

Ը.

— Ինչպէս երևում է, Յունօյին նախազգուշացրած են եղիլ մի բաժակ տաք կաթը խմելուց յետոյ՝ սկսաւ իւր պարմութիւնն օգնականը: Շրջապատում եմ տունը, կարծելով թէ ինքն էլ, իւր ընտանիքն էլ ներսն են. մէջս ուրախ էի ոչ այնքան իրան ձերբակալելու, որքան նրա, հուրի մալաք, գեղեցկուհի կնոջը տեսնելու համար, ասում են, որ շատ սիրուն է:

— Յունօ, իմ հրամանով փակուած դրան առաջից ձայն է տալիս գիւղական տանուտէրը, աղաջ օգնականը հրամայում է՝ դուրս գաս, իր ոտքերն ընկնիս, թէ չէ՝ տունդ գլխիդ կը քանդի:

— Ձեզ շուրքան, գնացէք, հեռացէք, լսում է ներսից մի բարակ կանացի ձայն, ոտիդ մեռնիմ, կնքաւոր, կը բաշխես՝ որ սանամէրդ իր պապանձուելու լեզուն առջևդ պարզում է¹, ինչ անեմ, նեղն եմ ընկել, էն կանաչ մեռնոն կը սիրես, որ իմ տունն ես բերել, աղաչանք արա օգնական աղային, որ մեզ հանգիստ թողնի, Յունօն հինգ օր է տուն չի եկել, ես եմ ու քո սաներդ:

— Դու թիլ ես, անց կին, ձայն եմ գալիս ես:

— Սանամէրս է, աղայ, Յունօյի ընտանին, պարտախտում է ինձ տանուտէրը, ծառայ Յունօյի կնքաւորն եմ, թագն էլ ես եմ բռնել, երեխէքն էլ ես եմ զրկել:

— Դու Գիւլօն ես, ոչք չը դարձրած տանուտէրի մանրամասն բացատրութեանը՝ հարցնում եմ ինքս Յունօյի կնոջը:

— Հրամանք, աղայ, Յունօյի ընտանին եմ:

— Մարդիդ ասա, լմէ քեզ սիրում է, թող դուռը բաց անի, դուրս գայ, իր յօժար կամքովը բռնուի, թէ չէ՝ հետս հարիւր ձիաւոր ունիմ, կը հրամայեմ՝ երթիկից ու բանալու ծակից քեզ էլ, երեխէքանցդ էլ դնշակահար կանեն, սպանում եմ ես:

— Ձեզ ասում եմ, որ Յունօն էսպեղ չէ, լսում է ներսից նոյն կանացի նուազ ձայնը:

— Ընչի՞ սուր կասես, կնիկ, գուռում է յանկարծ ներսից Յուն-

¹ Հալկական հին սովորութեամբ՝ սանամալը ոչ միայն իրաւունք չունի իւր կնքաւոր հետ խօսելու, կնքաւոր շուաքն անգամ տեսնելը մահացու լանցանք է:

նօն, հասպա կողքիդ ես չեմ կանգնած: Մէկ չէ, ես չըրորս գամ՝
իմ գիւլէն (գնդակը) շուրս գայ:

— Եւ ի՞նչ էք կարծում, հայր սուրբ, զարմացած պարմում
էր օգնականը, շրան սողնակից (բանալու տեղը) տրաքեց առաջին
հրացանը և գնդակը վայր ընկաւ ճիշտ ուղքիս մօտ:

— Աղայ, ձայն տուեց ներսից Յունօն, խելք ունիս՝ փորձանքդ
քաշիր, հեռացիր, հօ պեսար, ուզէի՝ կսպանէի, բայց կնոջ ու երե-
խէքանց տէր ես, խելք եկայ, գիւլէս ուղքիդ առաջին՝ գեպնումը
թաղեցի: Թէ չես հաւատում, ահա երկրորդ գիւլէս էլ ձիու-
ականջը կը ծակի, պինդ նստի թամբի մէջ, աղայ, եկաւ հա՛: Անի-
ծածը սուր էր ասում, ձիս երկու ուղքի վրայ ծուլ ծուլ եղաւ,
քիչ մնաց՝ ինձ վայր էր գցում՝ երբ խելք անասունն զգաց տժժան
գնդակի հարուածն իր փոքրիկ ականջին:

— Արձակեցէք հրացաններդ, կարգադրեցի ես:

Ձիաւորներին գնդակները կարկտի պէս շփալուծւում են Յունօյի
փակ շրանը:

— Սողնակի ծակին աչքեցէք, հրաման տուի:

— Վայ գլխիս, գիւլէն երեխիս շփալաւ, ճիշտ արձակեց ներսից
Յունօյի կինը:

Կնոջ աղէխարշ լացը, մանուկների ճէոց գոռոցը սիրտս ցա-
ւեցրին, բայց ես ապամնիրս սեղմեցի և զոչեցի:

— Անիրաւ Յունօ՛, չեմ խնայում կնոջդ ու երեխաներիդ, ըն-
չի՞նչ չես անձնաւորւոր լինում:

— Երկու երեխայ են, աղայ օգնական, պարասխան տուեց
աւաղակը ներսից, քո ցմաւը պանին, իմ հոգսը՝ կնիկս է, խնդրում
եմ, երբ ինձ ձանգելուց չեմօյ՝ սրան էլ կը բռնես՝ պար քո պունը,
Խանոսալիդ առաջին ղարաւաշ (աշխարհ) պահիր, ու էնպէս արա,
որ նամուսը տեղը մնայ:

— Եթէ այդպէս է, ասում եմ, շուրս արի:

— Էնպէս խօսք ես ասում, աղայ օգնական, սկսեց ծաղրել ինձ
ներսից ձեր Յունօն, որ խաշած հաւի ծիծաղը կը զայ. հէր օրհնած,
ես, որ ուզենամ շուրս զալ, շուրս ուրախ չըպիտի լինիս. ախար,
նեղութիւն ես քաշել, եկիլ ես, հրամայի էդ կորիճ ձիաւորներիդ
տունս քանդեն, ներս մտնեն, իրանց ձեռովը կռներս քամակիցս կա-

պեն, բերեն առաջից բերանքս ի վէր շարդեն, շու էլ կաց ու փառաւորուիր: Զէ, աշայ օգնական, խելօքութիւն չես անում, էսօր որ ինձ բռնես, էգուց քո քաջութիւնից համար պաշտօնդ կը բարձրացնեն: Հանաքն էն կոշմը, օգնական, շարունակեց Յունօն, գիւի աւերարաններդ ականջօ չեն մտնում, 100 ձիաւոր չէ, որ 1000 էլ ունենաս, ես քեզանից երկիւղ չունիմ: Քեզ կորսական ասում եմ, որ մինչեւ ինձ կենդանի, կամ յետո՛ւ իմ պանից ուժով շուրս չըհանես, ես իմ շուռը յօժարութիւնով առաջից բաց անողը չեմ, զուր ոչ խօսքդ խարջիր, ոչ պատիւդ կորցրու:

— Բարձրացէք կրուրը, հրամայեցի ես և երթկից՝ հասած ծիրանների նման գնդակներ շաշ փուէք դրա քունջ ու պուճախը, մի՛ խնայէք ոչ իրան, ոչ ընտանիքին: Բոլորովին զուր. մթութեան մէջը իմ ձիաւորներիս գնդակները փչանում էին, իսկ Յունօն հէնց իմանա՛ս՝ կապու լինէր, որ գիշերը պանսում է. — գնաց շաղախից ձին, զոչում էր առաջ, և հրացանն արձակում ու ձի սպանում. — կորուսեց կողքիդ կանգնողի ոտքը, ձայն փուեց նա ու խօսքը չըվերջացրած՝ խելճ ձիաւորներիցս մէկի ծնկան խուփը փշրեց, — թռւաւ աջակողմից չափարի մօթալ փափախը (ոչխարենի գլխարկ) գոռաց նա՛ և գնդակը ծակեց որոշած մարդի գլխարկն ու անցաւ:

— Վերջին անգամը քեզ հասկացնում ու մեզքս ինձանից թափ եմ փալիս, օգնական, ու քո վիզդ եմ փաթաթում, գոռաց Յունօն, խելճ արի քո մարդկանցը, ասա թուանքները պեղը դնեն, լինչ են արել ողորմելիքը, ընչի՛ ես մարդկանց արիւնի փակը մոտում, մայր կուռնեան, քոյր, կին ու երեխէք կուռնեան, ամէնքը քեզ կանխեն, որ փարար իրանց սիրեկանին կեանքից զրկեցիր: Աշաշանքս առ, օգնական աշայ, քաշուիր, հեռացիր, ինձ էլ խելճ արի, հերիք է՝ ինչքան արիւն եմ թափել:

— Եթէ էդպէս է, ասում եմ, շուրս արի, անձնապուր եղիր:

— Խօսքս խօսք է, աշայ, անողը չեմ, ինչ կարու ես՝ մի՛ խնայիլ, ասաց Յունօն ու լռեց:

— Տղայք, հրամայեցի ես, շուրսով քանդեցէք հարեւանների կորներում դէզ դրած խոտերը, շարեցէք էս անիճածի փան շուրջը, նաւթ շաշ փուէք վրան և կրակ փուէք, թող ինքն էլ, իր սիրուն լինն էլ, իր երեխէքն էլ մոխիր դառնան ու աշխարհքը հանգստանայ:

Նորից Յունոյի կնոջ ու երեխաների ճշոցն ու ծղրտոցն երկինքը բարձրացաւ:

— Դուրս գնա, Յունո ջան, թէ երեխաներիդ արեւը կը սիրեա, լսւում էր ներսից կնոջ աղաչանքը:

— Անկարելի է, պապասխանում էր Յունօն:

— Եթէ անմեղ գառնուկներիդ չես խշճում, իմ սիրու համար Դուրս գնա, զլուտ զննանը կոխիր, կրկնում էր կինը:

— Որտեղ ես՝ էնտեղ էլ Դու, Գիւլօ ջան, էնտեղ էլ իմ սիրուն ձագուկներս, թող էս տունը մեր գերեզմանը Դառնաց, Դու չեղած՝ ես ընչի՞ ապրեմ, ես չեղած՝ երեխէքիս ո՞վ տէրութիւն անի. մեր արխընը օգնականին եմ բաշխել, ասաց Յունօն:

— Քարասիրտ գազան, գոռացի ես Դրսից, այսուհետեւ ես անպարս՝ Դու պարտական, տունդ կրակ եմ տալիս: Տղայք, հրաման արձակեցի ես, վառեցէք:

Նոր էին սկսել մեր մարդիկը մի երկու տեղից կրակ տուել հեռու թափած խոփիւր, որոնք ես Դիւմամբ Դարսել էի տուել, որ Յունօն ներսից ձայն տուեց.

— Խօսքս չիտ եմ առնում, օգնական աղանց, իմ մեղքն էն մարդի վիզը, որ առաջին անգամն ինձ արենապարս Դառաւ:

— Ուրեմն, նախ՝ Դուրս թափիր սողնակի ծակից բոլոր գէնքերդ, ձայն տուի ես, յետոյ՝ Դուռդ բաց արա՛, առանց գէնքի անձնապուր եղիր:

Ասածս կատարեց Յունօն. միմեանց եպեից՝ չորս ասրճանակ և երկու հրացան սողնակի ծակովը նա Դուրս շարսեց:

— Տղայք, հրաման տուի իմ մարդկանցը, շուրջ բոլորեցէք, բոլորապաշտը նեղացրէք ու եթէ տեսիք, որ միսք ունի փախչելու, խփոյն բռնեցէք, կամ հարիւր գնդակ միանգամից վրան շաղ տուէք:

Սրտարեւ, Դուռը բացուեց և Դուրս եկաւ Յունօն գլուխը կախ՝ ու մօտ եկաւ ինձ:

— Հինգ քայլ հազիւ էր մնացել, չանկարծ ծոցից՝ թէ սրտեղից՝ մի ընկօլվնր երևաց ձեռքին. մէկ, երկու, երեք, տրանք, տրանք, տրանք՝ և ոչ միայն ես, բոլոր իմ ձիաւորներս շփոթուեցան, թեւրով աչքները բռնեցին, ինչպէս մի վախկոտ երեխայ, որ ընկերի ասպական իրան չը Դիպչելու համար՝ անձնապաշտպանութեան այդ

միջոցն է գործ շնուամ ցեպ ու չկոր քաշուեցին իմ ձիաւորներն ու էն սապանին ճանապարհ տուին. սապանաց չէր՝ չապա ինչ էր, երեւեակեցէք՝ մի փոքրիկ փետուր՝ սասպիկ քառու առաջն ընկած։ Ել հեպը կերեւաւ։ Թէ ինչպէս արաքութեամբ կարարեց ցունօն այս գործը, խօսք չեմ գտնում պարմելու։ Այսքանը միայն լսեցի.

— Օգնական աղայ, որպէշ քոնը պարմես, իմ էլ հեպն առն։

— Այս անգամ էլ ձեռքիցս ազատեցիր, ճարահատեալ զոչեցի երեւից, բայց եթէ այնպէս չանեմ, որ չոքէ չոք գաս, ոտքերս ընկնես, իմ անունս թող զաւառի տիրոջ օգնական չլինի. կնոջ ու երեխաներիդ բանտումը կըլիթացնեմ. այն ժամանակն՝ եթէ մարդ ես, արի, սիրուն Գիւլօջիդ կորցրած նամուսը տեղը բեր։

— Կամեց, գողդ լայն պահիր, աղայ օգնական, ծաղրեց ինձ անիրաւն ու կաթիլ ջուր շառաւ, խառնուեց Աւանայ ծովի հեպ։ Հիմի թէ մարդ ես, գնա գորի, վիզը ծռած՝ խոստովանեց լուր տարաբութիւնն օգնականն և աւելացրեց.

— Ինչ էք կարծում, հայր սո՛ւրբ, աղեցինք, մաղեցինք, քունջ ու պուճախ քրքրեցինք, տանը տեղ չբթոյինք՝ հարիւր անգամ տալն ու վրայ արինք, մկան ծակերն էլ բրեցինք ու փորեցինք՝ չրկան, չրկան, չրկան ոչ ինքը, ոչ կինը և ոչ երեխայքը։ Ել չը գիտեմ՝ փէշի տակին էր թաղցրել նրանց, թէ գետինն էր ճշել, մէջը պահել։

Շար որ հողեհան եղանք, պանջուեցինք ու ձեռնոնայն մնացինք, հրաման տուի իմ մարդկանցի, որ տանուտերի հեպ ոչ զիւղը խուզարկեն, գոնէ ընտանիքին բռնէինք մի քանի օրով։ Ինքս էլ լսելով՝ դարցաւ ինձ օգնականի, որ դու թողել ես պէրպէրի պունն ու վանքն եկել, չըգնացի քահանայի սենեակը, ուղղակի քչեցի աջտեղ, Աստծով՝ քիչ ժամանակից լուր կուենեանք, որ կինն ու երեխայքը ձեռք են ընկել։

— Ցունօջի կողմից՝ ձեռքերդ միանգամայն լուացէք, պարոն օգնական, մէջ մտաւ քահանան, թռչունը վանդակից թռել է, էլ չի բռնուիլ, իսկ կնոջն ու երեխաներին բռնելու համար՝ զուր ես խեղճ գիւղացիներին անհանգիստ անել տուել, մի շաբաթից աւելի է, որ Ցունօջի կինն ու երեխաները նոր-Բալաղիդ հիւր են դնացել իրենց, չըպիտեմ, ինչ ազդականի տունը։

—Ի՞նչ ես ասում, որի հանդիմանքով, եթե իմ ականջներս խուլ լինեին, հարկւրից շատ մարդ կար այնտեղ, բոլորը կը վկայեն, որ Յուդայի կիներն ու երեսփայքը տանն էին, ես պատմեցի, որ ինքս եմ՝ Դրսից հեռը խօսել, պատասխան առել, աշխարհքն է լսել կնոջ ու երեսփաների լաց ու շիւանք:

—Ե՛ւ ձեր ականջներն են սուր եղել, պարոն օգնական և՛ ձեր հետ եղողներինը, բայց թե Դուք, թե ձեր մարդիկը՝ բոլորդ էլ սխալուած էք. ձեզ յետ ներկելի է, անծանօթ մարդիկ էիք, բանն էն է, որ մեր անասուն տանուպէրն էլ մոլորուել է. այնտեղ կին, երեսփէք, Յուդո, բոլորը մի գլուխ էին, միայն մի մարդ էր ձեզ հետ խօսողը, Յուդոն ինքն էր Գիւլօ Դաոնում, աշխարհ տնում, նա էր երեսփայի պէս լալիս, նա էր ձեր հետ պայմաններ անում:

—Մի՛թէ:

—Այո, պարոն օգնական, ես ևս վկայում եմ, որ տէր հայրն ուղիղ է ասում, միջամտեց վարդապետը:

—Ա՛յ տէրտէր, էդպէս բան չի կարող լինիլ, Դարձեալ թերա-հաւապօրէն երկմտում էր օգնականը:

—Կարգովս եմ երդուում, աշնց, Յուդոն էր շնորհքի տէրն է, հա-րկւր մարդ հետը խօսի, հարկւրին իրանց ձէնովը պարտասխան կը տա:

—Ուրեմն ի՞նչ անենք, ուսերը վեր քաշեց օգնականը:

—Է՛ն տէք, աշնց, որ խեղճ արի իմ ժողովրդին, էս բոպէին՝ հետիդ ձիաւորներից մէկին ուղարկիր ու հրամայիր, որ իմ ժողո-վըրդիս տները չըմտնեն, հանգիստ թողնեն:

Քահանային ձայնակցեցինք ներկայ եղողներս:

Մեր խնդրանք՝ Ա. գիւլն ազատուեց խուզարկութիւնից:

Օգնականը մի թեթեւ ընթրիք արեց վարդապետի մօտ ու նոյն գիշերը վերադարձաւ իւր պաշտօնատեղին:

Թ.

Արդէն ասուած է, որ ինձ վիճակուած էր Գեղարքունի գաւառի այցելութիւնս վերջացնելից յետոյ՝ շրջան կապարել Սիւնեաց աշխարհում:

Այդ ճանապարհորդութիւնը, արդէն ասել եմ, որ անելու էի վաղցոց ձորով: Իսկ վաղցոց ձորը մօտ գործելու էի ես վերին Ղա-րանլուի գիւղով:

Ես մի մեծ շեշումն արիւ Մենք զիտենք, որ Բասարգէշար զիւլը, որ նոյն է՝ նախկին Վասակաշէն աւանը, Նոր-Բաջազիշի գաւառի վերջին հայաբնակ գիւղն է:

Աւարտել եմ այնպիսի գործս և լուսադէմին Դուրս եկել ծառայես հետ թեքուել Դէպի արեւմուտք, վերադառնում ենք մեր եկած ճանապարհով Դէպի Ղարանլուխ գիւղը:

—Այս գիշեր մնալու ենք Ա. գիւղի վանքումն, ասացի ծառայես, վարդապետին խօսք եմ րուել, որ վերադարձին մի գիշեր իւր մօտ մնամ:

—Վանքումը քնելու տեղ էլ չըկայ, ծառաս պատասխանեց տհաճութեամբ, տէրտէրի տունն աւելի լաւ է, խոտ ու Դարման շատ ունի, ես իմ ձիու...

—Բարձր, աղաջ ջան, հնոց ես, զլխիդ շուրքան, հնչեց ետեւից՝ ականջիս տակ մի ծանօթ ձայն:

Սիրտս թունդ ելաւ, մազերս քսորմեցին, ծառայես խօսքը նմանապէս շրթունքների մէջ սառեց, երբ խնոյն մեր առաջն անցաւ ողջոյն տուողը և զուտ կը հանեց, պարկառանքով երկրպագեց ինձ:

—Օ՛հ, բարեւ Նաշօ, այս հրաշքից, երկիւղս զսպելով՝ հարց տուի նախկին ուղեկցես:

—Նիմացի սարիցն եմ գալիս, աղաջ ջան, մեր տաւարի մի մասն էլ էս կողմերումն է, գնացել էի տեսնելու, պատասխանեց լրջութեամբ բարեկամս:

—Ուրեմն լաւ եղաւ, մինչև ձեր գիւղը միասին ճանապարհորդ ենք:

—Բացց, աղաջ ջան, ինչքան միտքս է, հրամանքդ անցեալ օրն ասացիր, թէ գնալու ես Տաթև, միտքդ փոխեցիր՝ ինչ է:

—Դարձեալ գնալու եմ. էս գիշեր ձեր վանքումը վարդապետին հիւր կը մնամ ու Էգուց վերին Ղարանլուխ գիւղից կանցնեմ՝ Դարալագեազ:

—Մէկ էլ ընչի՞ ճանապարհդ երկարացնես. թէ կը կամենաս՝ էսօր մինչև իրիկնապահ ես հրամանոցդ կը հանեմ Դարալագեազի վերջին գիւղը, որտեղից մինչև Զանգեզուրի հողը մի գիւլի մանգաղի է (տարածութիւն):

—Իսկ վերին Ղարանլուխ գիւղով:

—Ղարանիւղից մինչև իմ ասած տեղն երեք չորս օրում
շտուար հասնես, վճռաբար ասաց Նաշօն:

—Բայց ինչպիսի ճանապարհ է, Նաշօ, երկիւղալի չէ քո
ասած կողմերով գնալը:

—Երկիւղն ինչ է, աղայ ջան, ոսկին տեփուրի (փայտեայ բո-
լորշի սկուզի) մէջ լցրու, գլխիդ դիր, արձակ համարձակ ճանա-
պարհդ բռնի, գնա, ոչով ասող չի լինիլ, թէ աչքիդ վերեն յօնք
կայ:

—Հանգիստ ճանապարհ է:

—Թէ որ մի երկու ժամ քարքարոտներին չես կարող դիմանալ,
աղայ ջան, լաւն էն է՝ միքումդ դրած ճանապարհը բռնես, գնաս:
Ասենք՝ ողջ Դարալագեազի գաւառն էլ շատ քո հաւանած ճանա-
պարհներ չունի, բայց, ինչքան լինի՝ իմ ասած տեղերից հանգիստ
է: Մի երկու ձոր ու սարեր կան, ուզես չուզես՝ ձիուցդ պիտի իջ-
նես, քաշելով գնաս: Մեր Յունօն էլ էն տեղերումը լնայող է անում
(բարեհաճում է), ձիուց ցած է գալիս:

—Հինգ ժամ, վեց ժամ, տասը ժամ, հարց տուի ես:

—Ոչ էլ՝ թէ երեք չորս ժամ, աղայ ջան, մի երկու դարիշուս
դարիվէրը չըլնէին, ձորի էս գլխից ձէն տային, էն գլխից պատաս-
խան կը ստանային: Դէ, սարի ճանապարհ է ինչ որ սարերին կը
սաղի, սէլեր հօ՛ չըպիտի անցկենային:

—Ուրեմն, եթէ քեզ նշուածիւն չի լինիլ, առաջ անցիր,
ասացի Նաշօյին և ձիուս գլուխը դէպի արեւիք թեքեցի ու ծա-
ռայիս հետ հետեցի հաւաքարիմ ուղեկցիս:

Ճիշդ դասն և մէկ ժամն էր, երբ Նաշօն իւր ձիու սանձը ձգեց,
դարձաւ ինձ ու ասաց.

—Աղայ ջան, էս ոլորանը որ անց կենանք, կը մորենք մի խոր
ձոր, որտեղ ոչ խտր կայ, ոչ ջուր. լաւ չի լինիլ, որ էս փռչակի
(պուրակ) աղբրի ափին իջնենք, ձիանքը թողնենք՝ արածեն, կըշ-
տանան, մենք էլ մի քիչ ստամաներիս տակը բան դնենք, ջաշաց-
ներս գործի քցենք, հանգստանանք, յետոյ մօրենք ձորը:

—Իջնենք իջնենք, Նաշօ, ասացի, բայց բնադուն չըկայ, որ
ջրաշացներ բանացնենք, քաղցած փորով պիտի գլուխներս դնենք
քարին, քնենք, որ ստամաներիս խաբենք, ես չըզլիտի, թէ մենք

անմարտաբնակ տեղերով ենք անցկենալու՝ նախաճաշիկի պատրաստութիւն չըրեսաց։

—Հրամանոցդ ծառան, աղայ ջան, առանց պատրաստութիւնի տանիցը չեմ դուրս գալիս, ես էլ որ չուզենամ հետս պաշար վերցնելու, մեր ընտանին ինձանից թաքուն Աստու պուածից ինձ համար բաժին պիտի հանի։

Եւ Նադօն իջաւ ոլորապրոցի ձորաբերանին, ինձ էլ իջեցրեց ու ձիանոնց սանձերը հանելուց ու կանաչ խորովածը կապելուց յետոյ, վերցրեց իւր ձիու թամբից ճանապարհորդական պաշտօնական ու ետփունջին։ Նա ետփունջին փռեց տակիս ու խուրջինի կապը յետ բացեց։

Ամէն բան մոռացայ, երբ սպիտակ, լաւաշ հացերի մէջ փաթած խաշած հաւերը, խորոված իշխանաձուկը, ոչխարի պատուական սառը խաշլաման, չում ու կարագը, պանիրն և մի շիշ գինին արածուեցին առաջիս։

—Սուփրէն քցած՝ բանն անիծած, ասացի յայսին առածը և համեցէք չըսպասած՝ ծուարեցի հաւի փափուկ կուրծքն և հարցրի։

—Խուրջինիդ միւս հակումն ի՞նչ ես պահում, Նադօ։

—Ես սարի մարդ եմ, աղայ ջան, շաքածներով չուրումն եմ լինում, օրապօս, շաքածապօս է գալիս, հայ—քրիստոնեայ ենք, քաղցած հօ չիպիտի մնանք, խուրջինիս մէկէլ կոշմումը պատուայ պաշարն է։

—Ա՛յ աղայ, դաշտերում մանեկոյի համար պաս ուտիսս ո՞րն է, վեր՝ ինչ որ ձեռքդ է ընկնում, փեսնող չըկայ, Նադօյին փորձելու համար՝ զարթնացրի այս խնդիրը։

—Առաջինն, աղայ ջան, մի աչք կայ, որ գետնի տակին էլ թէ թագկենանք, մեզ փեսնում է, էդ մեր սրեղծողի աչքն է, նրան խաբել չի լինիլ, մարդ խաբելուց էլ շահմունք չըկայ, երկրորդը՝ որ ձեր պէս գիտուն աշաներն են պաս ուտիսի նշանակութիւնը հասկանում, սրտներն ուզած ժամանակը՝ նախնեաց դիրքը քանդում են. բայց մենք որ կանք, խեղճ, անհասկաղող հայ—քրիստոնեայ ենք, մեր պապերի զնացած ճանապարհից որ ծուռեցինք, կը մոլորուենք, դժոխքի բաժին կը լինինք։

—Յունօն պաս ուտում է, Նադօ, յանկարծ հարց տուի ես։

Նադօն սարսափահար եղաւ անսպասելի հարցիցը, նա մի րոպէ շփոթուեց, բայց շուտ ուշքի եկաւ և ասաց.

— Ինչքան ինձ յայտնի է, Յունօն իր կեանքումը պասը խախտած չի, բայց, աղաչ ջան, էս ամաչի անսպասումը Յունօյի անունը հրաբլից միտքէ եկաւ, նրա անունն ընչի՞ յիշեցիր:

— Նրա համար, որ ես գիտեմ՝ որ կան մարդիկ, որոնք մարդ կը սպանեն ու պաս չեն ուտիլ. բանից շուրս է գալիս, որ քո գոված Յունօն էլ նրանցից մինն է, անմեղ մարդկանց հաւի պէս կը մորթի՝ մեղք չի համարիլ, չորեքշաբթին քանդելը մահացու մեղք կը կարծի:

— Մէկ՝ աղաչ ջան, որ մարդիս սիրտը քննելը մեր բանը չէ, քննողն ինքը սխալների մէջ կը թաղուի, կը մոլորուի, մէկ էլ՝ որ Յունօյի համար ես մի քանի օր յառաջ արդ արի, թէ նա անմեղ արիւն չի թափել. Յունօյին որ հարցնենք՝ ինքն իր Աստու առաջ պարզերես է: Ե՛ր թողնենք, աղաչ ջան՝ էժն իր ոտիցը կախ կը տան, ոչխարն իր ոտիցը, Յունօյի շարքը մեզ չեն տուել, շու հաց-անուշ արա ու պառլի էս քարափի հովումը, մի քիչ հանգստացիր, շեռ բաւականին ճանապարհ կայ կտրելու:

Ես պատրուակուեցի, իբր թէ չեմ հասկանում Նադօյի յանդիմանական նկատողութիւններն և շարունակեցի.

— Ուրեմն և չըմտենալի Յունօյից, եթէ չանկարծ գար ու քո կանգնած տեղը ձեռքը ձգէր սրի շաստակին ու աչքերը չորս կողմը ման ածէր, ինչ որ հիմա շու ես արել:

— Ե՛ր կը նշանակէր, որ Յունօն իր սիրած մարդի գլխավերևը ղարաւուրութիւն է անում, որ չըլինի, թէ էս երկիւղալի տեղումը, չանկարծ՝ ձորիցն աւաղակները շուրս գան ու կամենան մօտենալ: Բայց, աղաչ ջան, հերիք է, սրտիցէ կասկածները հանի ու հաց-վաջելի, Յունօյի սայիցը՝ (ի շնորհս Յունօյի)՝ քո հափ մագին խէթ աչքով մտիկ տուող չի լինիլ, ամենքը գիտեն, որ ես Յունօյի քեռու տղէն եմ և չեն համարձակուիլ մպրններովը շարութիւն անց կացնել:

— Եթէ այդպէս է, եկէք շու էլ, Միքայէլն էլ (Միքայէլն իմ ծառան էր) նստեցէք, հաց կերէք, երկուսդ էլ հիմի անսպասուած ձեր սրտումն ինձ հաջողում և մեղադրում էք, թէ լաւ մարդ, տօ,

քարանձիրս, էշ որ շուկուշարդ շնուժ ես (կշտանալ) ու փորդ-
տոզացնում, մտածում էլ ես, թէ մարդիկ կան, որոնց փորերը
վեց-վեց են անում: այո՛, հիմի շուք շարատարսում կը լինիք ան-
պտրճառ ինձ:

—Դու անուշ արն, աշն, մենք յեպոյ էլ կուտենք, մենք ինչ
կը համարձակինք քո առաջին նստել, կը համբերենք, փորը որ կայ՝
ներքեն է, վերևը չի, որ չըհամբերի. շուկու մեր մեծաւորն ես, շեռ-
քեզ է վայելում կշտանալ, յեպոյ քո ուր ու ձեռի (սպասաւորներն)
բերաններին կսչելու բան կը մնայ:

—Այս բաց երկնքի տակ, մեծաւորու փոքրաւոր չըկայ, եկէք,
հրամայեցի ես, էշ պատիւը շուք ինձ տուէք բազմութեան մէջ
եղած ժամանակ:

—Զէ, գլխիդ մեռնիմ, շաշտումը թէ որ մեր չափը կորցնենք,
վատ սովորներ, մարշամիջի էլ անքաշաքափարի կը գտնուինք, ասաց-
Նաշօն և հեռացաւ ինձանից:

Ես շատ էի ցանկանում Նաշօյի իսկական անձնաւորութիւնը
ճանաչել, բայց տեսնելով՝ որ ինքը փախս է պալիս, չուզեցայ չարը
գործ շնել նրա անձնուիրութիւնը, վճռեցի աչք մասին աչլ ևս
խօսք չըբաց անել:

—Աշն, մօտեցաւ ինձ ձորը մտնելու Նաշօն, չըլինի՞ թէ
երկիւղ անես, կամ ուրիշ կարծիքներ տանես. եթէ էս ձորումը
կենտ ու կունտ մարդիկ կը պապահին, որ ինձ տեսնելու՝ ձեռք-
ները կը տանեն գլուխները, գտնուներին կամաց կը զարկին, իմա-
ցիր, որ նրանք բոլորը մեր մարդիկն են, որ գիշեր ու ցերեկ իրանց
համար գործ են շինել, որսերի ետեւից հոս քաշելով ման ևն գալիս
Յաջողութիւն տուողն Աստուած է, մի տեղ՝ որսկանն է գազանին
սպանում, ուրիշ անգամ՝ գազանն է իր որսորդին որս շինում:

—Ի՞նչ ես առականելով խօսում, Նաշօ, պարզ ասան, որ էս
ձորն աւազականոց է ու վերջացրու: Զըպիտի գայիք, եթէ եկել
ենք՝ պիտի տանինք՝ ինչ որ գալու է. մեր արիւնը քոնից հօ-
աւելի կարմիր չէ, ինչ որ քեզ՝ այն էլ մեզ, մահը թէ այսօր՝ թէ
հարիւր տարուց յեպոյ:

—Մտքովդ թող վատ վատ բաներ չանցկենան, աշն ջան,
քեզ մօտենալու համար պիտի իմ լաշի (շիւակ) վրայովը լոք տալ:

անց կենալ, իսկ քո սայլից՝ (ի շնորհս քո) ինձ մօտենալը հեշտ բան չի, ասած է անաստուած տեղը կաց, անարխայ (առանց հովանաւորի) տեղը մի՛ կենալ, ողջ կենան իմ հաւատարիմներն ու արխանները, հաղամ թէ չէ՝ հաւի. ձագերի պէս գլուխները հաղար ծակերից շուրս կը հանեն:

— Մենք էնպէս կանենք, տնօրինեց Նադօն. շուրջ Մուքէլ եղբորս հետ կամաց-կամաց կը գաք, ես ձեզանից մի ձիու մանգղիլ (ասպարէզ) յառաջ կերթամ. աչքներդ վրաս ունեցէք, որտեղ կանգնեցի, յետ մտիկ տուի՝ շուք էլ կանգնեցէք, ու մի գաք՝ մինչեւ ես ձեզ ձեռքով չանեմ:

— Ի՞նչ արած, ընկել ենք՝ պիտի կրենք, ուսերս վեր քաշելով՝ համաձայնութեան նշան տուի եւ զնացքս ծանրացրի:

Մենք հասանք մի շփուարանցանի զառիվայրի, ուր մեզանից յառաջ հասել էր Նադօն. Նա իջել էր ձիուց եւ սանձը գրաստի պարանոցին ձգած՝ հետեւի ցածանում էր: Մենք էլ նրան հետեւեցինք:

Ձորի խոր անդնդում մի գետակ էր վազում, Նադօն կանգնեց ջրի ափին, հրացանն ուսիցը ցած բերեց եւ սկսեց ձին ջրել:

Յանկարծ՝ քարափի տակից մի սուր ելեւջներով սուլոց լսուեց:

Նադօն իւր բութ մատի եւ ցուցամատի ծայրերը օշականման միացրեց, բերանը կոխեց եւ նոյն ելեւջներով սուլոցը կրկնեց եւ Դարձաւ մեզ ձեռքով արեց:

Ես հասկացայ պայմանական սուլոցը, որ անշուշտ Նադօնի ընկերների կողմից էր: Սկսեցի յառաջ գնալ:

Այնուհետեւ՝ ինչպէս ձորումը, նմանապէս եւ սարի հարաւային ստորոտումն եւ լեռնաշաղի անհարթութեան վրայ՝ մեր ճանապարհորդութիւնն անցաւ առանց միջնադէպի:

Վերջապէս հեռումն երևեցաւ Վայոց ձորի եւ Սիւնեաց աշխարհի սահմանազլխի Ղուչիբիլակ գիւղը, ուր մենք գիշերելու էինք: Նադօն կանգնեց եւ մեզ ձեռքով կանչեց.

— Աղայ ջան, ցուցամատը մեկնելով Դէպի վայր, ասաց Նադօն, այժմ էս գիշերուայ կացարանը, Աստուած բարի ճանապարհորդի, աւել պակասը կը բաշխես, որ քեզ ներշնչութիւն տուի, չըթողի

գնաս սովորական ճանապարհովը, քեզ բերի աւազականոցները քցեցի,
փառք իմ սրելձողին՝ մօտդ սեւերես չըմնացի:

Մինչ բերանս կը բանայի պատասխանս պալու, Նաշօն արդէն
լեռան լանջը բարձրացել էր: Ուշիշ Դափած՝ ի՞քս մնացի Նաշօյի
մօտ ամօթով, Դափարկ խօսքով շնորհակալութիւն, գոնէ, միջոց չու-
նեցայ անկու:

(Շարունակելի)

ԸՆԿԵՐԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Սկ ամպերին ամպ մ' էլ հասաւ,
Ուռինները լուռ կուլան.
Ա'ս, Դարդերիս Դարդ մ' էլ հասաւ,—
Ո՞ւր ես, ազիզ ընկեր ջան:

Արեւն ընկաւ ծովի խորքը,
Սկ', մութ շուքը ծովն առաւ.
Ա'ս, ընկեր ջան, ծաղիկ թողմար,
Քու սև սուգը սիրտս առաւ...

Գերեզմանդ հողին հաւսար,
Կորար, չ'կան, հոգի ջան,
Հիմա քամին վրէժ կուլայ,
Չէս խմանում, ընկեր ջան...

1898 թ. Օգոստոս.

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԶԱՆԳԸ

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍՏԱԿԱՆՆԻ

Եւ իս պղարում, և անպղարում
Հոգիս ծանրացած լուռ թափառում եմ,
Եւ ես զգում եմ, ահա տեսնում եմ
Ողջ տիեզերքը, մի մեծ, անհուն զանդ,
Եւ հոգիս նրա լեզուսը վսեմ...

Եւ հրաշքներով, վեհ լուսթեան՝ մէջ
Տիեզերքն անչափ՝ խոր շօշանջում է
Երզն անհունութեան և յաւերժութեան.
Եւ տիեզերքը խոր շօշանջում է,
Բայց իմ հոգումն է, իմ Ոգին է այն,
Որ շօշանջում է—եւ մարդարէ եմ...

Եւ ահա այնտեղ ամբոխն է ծփում՝
Ծանր ու թանձր ովկիանոսի պէս.
Եւ զորշ, հարթ է այն—մի հսկայ զանգւած:
Եւ հոգուս խորքից բարբառ եմ լսում—
Ղօշանջը զանգի տիեզերական
Եւ յէպի ամբոխն իջնում եմ ահա
Նոր կրակներով, նոր պապազամներով.
Դէպ' նրա հոգին գահավիժում եմ
Նրան խաչթիւն, և՛ քարոզելով,
Ե՛ւ արտասուելով, և՛ այրելով...

1899 թ. Աշէքսանդայ.

Սեպտեմբեր:

ԱՆՑԱԾ ԳՆԱՑԱԾ ՕՐԵՐԻՑ

ՅՈՎ.Զ. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅԻ

I

ՀՐԱՉԵԱՆ՝ ԴՈԿՏՈՐ

Հրաչեայի ուսանողական կեանքի վերջին կիսամեակ Գերմանիայի Ֆնա քաղաքում արդէն սկսելու վրայ էր, բայց Դոքտորական աշխատութիւնը Դեռ չէր եր մնացել շնորհիւ մի չարաբաստիկ հիւանդութեան: Քանի մօտեցում էին վերջին ամիսները, այնքան աւելի բորբոքում էր նրա սիրտը: Նա շատ անգամ զգում էր իրան, կարծես, մի շքեղ հարսանիքի հիւրերից մէկը, որի ոչ արտաքինը և ոչ էլ ներքինը համապատասխան է ուրախ ու զւարթ հարս ու փեսային ու սրանց հմայքով տոգորած հարսանքաւորներին: Մինչդեռ նա հայրենիքում այնքան անհամբերութեամբ սպասում էր ուսանողական կեանքին, հիմա երբ թաղւած էր այդ ցանկալի կեանքում, նա իրան օտար էր զգում և նորից ու նորից հաշտում անցած ու մնացած օրերը: Վաւական է, բաւական — շատ անգամ մտածում էր նա, — վերադառնալ պէտք է վերջապէս այդ սպառնալից «իրական» կեանքը մոտեցող համար: Նա այս խոհերի ժամանակ ընկնում էր մի տենդային անհամբեր տրամադրութեան մէջ, որ յատուկ է պարերազմի յաշտում երկար ժամանակ տաշտիութեամբ ճակատամարտին սպասող զինուորին:

Առաւօտից մինչև երեկոյ Հրաչեան կամ համալսարանումն էր կամ դրադարանում, իսկ տանը մինչև ուշ գիշեր գերի էր շառել սիրելի թերթիկներին: Վերջապէս նա պարտաստ էր: Սցօր նա գրեց իր աշխատասիրութեան վերջին տուր, ցնծութեամբ վեր ցատկելով հայրենիքն յիշեց, որ մինչև վերջին վայրկեանը ոչ ոք էր տալիս նրա զգացմունքներին և լուսաւորում նրա միտքը: Մեր հայ

ուսանողի թեման էր շնորհալուծիւնն իբրեւ կենսունակ տարր մարդկային ազգի մէջ: Նա օտարազգի հին ու նոր աղբիւրները քրքրելով ու պրպտելով քաղել էր այս խնդրի հետ առնչութիւն ունեցող զնահատելի նիւթերը, աշխատել էր ցոյց տալ, թէ հաւանօրէն ինչ գեր կարող էր խաղալ այդ տարրը տալագալում:

*
* *

Երբ քննիչ ուսուցչատիրները կարդացին այս գրածքը, նրանցից մէկը հարցրեց միւսին.

— Ընկեր, ինչ տպաւորութիւն ստացաք այդ հայ ուսանողի աշխատասիրութիւնից:

— Ես քանի շատ կարդացի, — գիտեց միւսը, — այնքան աւելի մեծ հաճոյք պատճառեց ինձ այդ երկրասարդի ուշադրաւ հետազօտութիւնը: Սա նման չէ մերոնց շատերի քաղածական աշխատութիւններին. մի թաղմ հոսանք քեզ առնում տանում է: Երբ մարդ կանգ չառնելով արտայայտած մտքերի վրայ՝ անընդհատ յառաջ է ընթանում, կարծես մի բանաստեղծութիւն է կարդում. իսկ երբ խորասուզուում է նա իմաստների մէջ՝ զմայլում է այս հայ ուսանողի լուրջ ու խորագննին խոհերի վրայ: Նա թէև թոյլ, սակայն շահորսակ ձեռքերով քաղել է ժամանակակից գիտութեան հիւթալի պրուշները. հին ու նոր պատմութիւնից, շարունականութիւնից, ազգագրութիւնից, քաղաքատնտեսութիւնից, լինչից ասես, որ չէ ձգտել օգուտ քաղել իւր թէզիսներն աւելի ծանրակշիռ հիմունքների վրայ շնելու համար:

— Այո՛, ես էլ մօտաւորապէս նոյն տպաւորութիւնն ստացայ, — յարեց խօսակիցը: Ձգիտես այս հայրենասիրի թափածը մի յուսահատական ճիգ է արդեօք, թէ՛ մի խիզախ ոգորում, բայց և այնպէս զնահատելի է: Այնքան համարձակ են նրա մտքերի զուգակշիռները, այնքան արտայայտիչ ու կորովալից նրա զգացմունքները:

— Տեսնենք, ես շատ հետաքրքրուած եմ այս հայ ուսանողով, որ ինձ միայն երկու կիսամեակ¹ է ունկնդրել: Եւ առհասարակ առաջին անգամն է, որ ես հայ ուսանողի հետ զբոժ ունիմ:

¹ Գերմանական համալսարաններում շատախօսութիւնները կարդացւում են կիսամեակներով (==սեմեստր):

*
* *

Եւ Հրաչեան իւր քննիչներին ներկայանալու կազմ ու պարտաւոր սրտատրոփ շուրս ելաւ փանկց։ Նա հագել էր, ինչպէս այս առթիւ յոքորոացուների մեծամասնութիւնն է անում, «Փրակը», փայլուն պիլիմերն էլ շրած, ի հարկէ առանց մոռանալու սպիւսակ ձեռնոցները։

Որովհետեւ այս քաղաքում կառք ասած բանը գործածական էր, մեր յոքորոանոր¹ ոստիկան է անէր իւր այցելութիւնները։ Թխադէմ արեւելցին իւր սեւ-սև ու զանգուր մագերով պրաւում էր հանդիպողների ուշադրութիւնը։ Իսկ հարեանի աշխիւներն ասեցին. «Տեսէք, փեսէք, սևուկն էլ է հեղամուր յոքորոութեան»։ Քննութեան նախընթաց օրը այցելութեան պէտք է ելնէր յաջորդ օրւան քննիչներին։ Հայ ուսանողը ուսուցչապետներից, այս պարզ մարդկանցից, սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ։

— Գլխաւորը, իմ սիրելի,— ասաց նրանցից մէկը,— զրաւորաշխարհութիւնն է. և ձերը, պ. Ռաֆայէլեան, արժանի է ամենայն գնահատութեան իւր լուրջ ու հեղափոխական բնավորութեամբ։

— Վարոն ուսուցչապետ,— շփոթեց մեր ուսանողը,— մենք, իհարկէ, դիպէք, որ կիսաքաղաքակիրթ ժողովրդի զաւակներ ենք. Էհ, աշխարհում ենք, որքան հնարաւոր է, նմանիլ մեր գերմանացի ընկերներին։ Կայ բան, ուր մեր նախապարտաւորութեան պակասութիւնները այնքան աչքի չեն ընկնում, բայց կայ էլ ուր շատ զգալի են։

— Ինչպէս երևում է, պ. Ռաֆայէլեան,— շփոթեց միւս ուսուցչապետը,— ձեր զրաւոր ամեն մի փոքր յուզած սրտի արտադրութիւն է։ Ես լսեցի ձեր ընկերութեան անդամներից որ այդ ուսումնաւորութեան ամենափոքր ժամանակը ծանր հիւանդութեան մէջ էք ընկած եղել։

— Այո, իմ պ. ուսուցչապետ, խեղճ հայրենիքիս անհուն պահանջները մի կողմից, իսկ իմ սահմանափակ զիրական պաշարը միւս

¹ Կոքորոանորը նա է, ով յոքորոութեան քննութիւն է պալիս. յաջորդ քննութիւն տալուց չեփոք՝ նորան շնորհում են «Կոքորո» (այս ինչ գիտութեան) փիլոլոսը։

կողմից ծանր պարտականութիւն էին շնուժ վրաս ջանք չինաչել: Գիտէ՞ք ինչպիսի պարտականութիւններ է շնուժ մեզ վրայ մեզ Սւրոպա ուշարկոյ հասարակութիւնը, ինչպիսի սիրելի յոյսերով է նա մեզ ճանապարհ շնում:

— Այո, ես վերջերս մի քանի հայ ունկնդիրներ ունենալով աւելի հետաքրքրեցի ձեր ազգի անցեալով: Տեսայ, որ նա որոշ կուրսուրական ապագայ ունի: Ի սրբէ յաջողութիւն ձեզ և ձեր ազնիւ զգացմունքներով փոքորւած հայրենակիցներին: Ազգերն էլ կարող են անհափ պէս հիւանդագին փազնապների մէջ ընկնել, նրանք կը փոշորեն, բայց շիւրաւ կեանքից չեն զրկւիլ: Հին ազգերի մարմինը կարծես պարւաստւած է լինում և նորամոյժ թոյնը նրան միայն անցողակի ցնցումներ է պատճառում:

*
* *

Հայ ուսանողը վերջապէս քննութեան ներկայացաւ: Նա առաջին հարցումներին վեհերօտ պատասխաններ էր տալիս, բայց նրան քանի աւելի էին հարցնում, այնքան ևս առաւել ոգևորւում էր:

— Այս հայը, շիտեց քննիչներից մէկը, — կատարեալ կրակ է:

— Այո, նա արժանի է ամենայն խրախուսանաց, — յարեց միւսը:

— Cum laude ¹ շշուշ բարձրացաւ քննական սրահի առջևն սպասող ուսանողների, Հրաչեայի, հայ ու օգար ընկերների մէջ: Cum laude, կեցցէ: Պէ՛հ, ուրեմն մի հայր էլ Դոքսորական տակառ, հրճանքով ասում էին գերմանական ուսանողական ընկերութեան Հրաչեայի անդամակիցները:

Հրաչեան իւր հնգամեայ ուսանողական կեանքում ընկերակիցների շար Դոքսորական տակառների Դաւարկելուն արդէն մասնակից էր եղել, հետեւաբար հիմայ էլ իւր հերթն էր ընկերական կեանքի այս սիրուն զւարճալիքին նոր առիթ ներկայացնելու:

Եւ ահա այդ նիստի օրը ընկերութեան մէջ արտաքոյ կարգի ոգևորութիւն է տիրում: Ժողովարկին մի բուական ընդարձակ սենեակ էր, որի չորս պատերի վրայ էլ կախուած էին այլ և այլ ընկերութիւնների կիսամեայ խմբանկարներ, առանձին լուսանկար-

¹ Գովասանօք:

ներ, շրջապատուած գոյնզգոյն շրջակներով: Իսկ զարեջրի փայլուն պողերը ծուպերով ու փնջերով զարդարուած կախ էին արեւած աչք-բոլորից ներքեւ: Իւրաքանչիւր պատի իւր աչս արդ ու զարդով մի զաւր ուսանողութեան սեփականութիւնն էր համարուում: Այդ գոյքի լրացուցիչ մասն էր կազմում փոքրիկ մարենաշարանի (մեծ մասով հին ու նոր ընկերակիցների աշխատութիւններից) պահարանը, որի մօտ շրուած ամբիոնն էլ ատենախօսին էր սպասում: Սենեակի մէջ պեղը մի մեծ սեղան էր շրուած, որի վրայ այսօր իբրեւ ցանկալի հիւր բազմած էր պարկառելի ու հասարակոր պակասը: Ուսանողների երեսները իսկոյն գեղածիծաղ արտայայտութիւն էին սպանում, երբ այսօր ուրք էին շնուած ժողովարեղին: Փայլակ ու կայծակ, ահա և Հրաշեան, — հրճանքով ձայնում էին նրանք, մի-մի անգամ էլ պակառի փորքը դաւազանով պնդելով:

*
* *

«Ճեմարանական» քառորդ ժամ երեկոյեան 8-ից անց՝ նախա-զահի զանգակը հնչեց: Գիպական հերթական ատենաքանութիւնը, որ կապ չուէր նորընծայ դոքտորի քննական աշխատութեան հետ, սկսեց և թէև օրհնեալ պակառի փորն արդէն ծակել էր, սակայն ուսանողներն ըստ հնաւանդ ազգային սովորութեան՝ սկզբում շեռ կուճկում էին խմում: Երբ ատենախօսը վերջացրեց, բուռն ծափահարութեամբ ընդունուեց: Նա առջեւ շրած բոժակի վերջին կաթիլները ծծեց ու տեղը դնաց: Ապա ընկերներից մէկը, որ օրուայ նշանակուած կոր-րեֆերէնսի կամ քննադատին էր, իւր տանն արած նկատողութիւնները կարգաց, միւսներն իրանցն աւելցրին, միքիչ շէս ու շէն քաշքշեցին ու այսօր շուտով սուս ու փուս գիտական մասը փակեցին: Երեւում էր, սր աւելի փրամաշրութիւն չկար վիճաքանութիւնը ձգձգելու: Շատ զործ ունէին:

Նախ հնչեց՝ իբրեւ նախերգանք *Ergo bibamus*: Յետոյ նախազահը ուրքի ելնելով մշտակէս խօսեց.

— Պարոններ, այսօր ուրախակից լինելով մեր սիրելի ընկերին, Հրաշեայ Ռաֆայելեանցին, միւսնոյն ժամանակ նախական պարտականութիւն ունինք, նրա գոքտորական կարգը կարարելուց առաջ, այս մարդուն մկրտելու, որովհետեւ, ինչպէս բանից շուրս է գա-

լիս, ըստ մեր լրփես աղէկաների¹ փեղեթեանց՝ նա Լալայցիգում էլ արարողութիւնից խոյս փափաք լինելով մինչև հիմա՝ «անհաւատ» է մնացել: Ու թող միւս անկնունք մնացած աղէկաներն էլ պատրաստութիւն փեսնեն ու խոստովանահայրեր ընտրեն:

Այս առաջարկութեան վրայ աղէկաները՝ իրանց համար մի մի աղետալեալ կամ, ինչպէս իրանք են ասում, Փութամայեօր ընտրեցին, իսկ Հրաչեային, որ արդէն աւագ ուսանող էր, կարող էր միայն նախագահը խոստովանեցնել: Ապա բոլոր «անհաւատները» աթոռների վրայ ձի-ձի խաղալով շուրս արշաւեցին ու նորից թախու թուխով իրար հրմշկակելով խուժեցին ներս: Ներսը մնացած աւագներն էլ աթոռները սեղանի վրայ դրած ծանր ու մեծ բազմած սփորաքարչ ճորտերին էին սպասում: Ձիաւոր աղէկաները առաջընթաց աւագի հետ երեք անգամ սեղանի շուրջը թափօր անելով կանգ առան՝ իւրաքանչիւրը իւր խոստովանահօր առջև:

Նախ Հրաչեան՝ իբրև աւագ՝ քննութեան ենթարկւեց:

— Ձինչ խնդրէ մոլորեալ ոչխարս այս, — հարցրեց խոստովանահայրը:

— Հաւատ, գարեջուր և սէր, պատասխանեց խոստովանողը:

— Կեցցէ, կեցցէ, բուն ծափահարութիւնը օդը թնդացրեց:

— Ինչպէս փեսնում եմ, — դիտեց քննիչը, — դու հաւատացեալին պիտանի բոլոր խմատութիւնը արդէն ձեռք ես բերել, ուրեմն այլ ևս արդելք չկայ և դու արժանի ես մկրտութեան:

Այս խօսքի վրայ նա բարձրացրեց ահագին եղջիւրը, որ լի էր գարեջրով և երեք անգամ վազեցնելով Հրաչեայի գլուխն ի վայր, իւրաքանչիւր անգամ ասում էր. եղիցի և եղիցի հաւատարիմ ծառայ այս ախրաբոյժ հեղուկին:

— Կեցցէ, այսօրուայ առաջին հաւատացեալը, ձայնեցին հանդիսականները և միւսները շարունակեցին մկրտութիւնը: Երբ այս ծէսը աւարդւեց, նորընծաները դարձեալ նախկին եղանակով արշաւեցին ու հասան իրանց փեղերը:

Փնդաց «Ո՛հ, հին բուրձնափայտ» երգը:

¹ Ուսանողական ընկերութեան մէջ նոր մտնողները Գերմանիայում քուրս (աղէկ) են կոչուում, մինչև ընկերութեան իսկական անդամ «մկրտութիւն»:

*
* *

—Պարոններ, ասաց նախագահը, երբ երգը վերջացաւ. նիւթերը (գարեջուրները) պատրմասի են, Հրաչեայի կենաց սալամանդը¹ ենք խմելու: Այս բառը լսելուն պէս բոլորը կազմ ու պատրաստ պէտք է լինէին:

—Իսկ հիմա, կրկնեց նախագահը, —նիւթերը պատրմասի են:

—Պատրաստ են, —միաձայն պատասխանեցին ամենքը միասին: Հիմա Հրաչեայի կենացը:

—Սալամանդը:

Բոլորը մէկէն ուղի կանգնեցին ու բաժակների բերանները բաց արին:

—Սալամանդը մէկ, —գոչեց նա:

Սկսեցին բաժակները սեղանին քսմանով պտտեցնել:

—Սալամանդը երկու, կրկնեց նա:

Բաժակները շրթունքներին մօտեցրին:

—Սալամանդը...

Դեռ երեք չասած՝ բոլորը մի ակնթարթում՝ կէս-կէս բաժակ կոնծելուն պէս սկսեցին բաժակները սեղանին մի անգամ զարնելուց չեպոյ թխթըլկացնել:

—Երեք, լաւեց նախագահի կտրուկ ձայնը, և սալամանդը վերջացաւ, երբ բոլորը միասին բաժակների չափակներով մի-մի ուժգին ու կտրուկ հարւած տւին սեղանին ու տեղները նստոտեցին:

Հիմա վեր կացաւ Դոբրորը ու այսպէս խօսեց.

—Եւմ սիրելի եղբայրներ. թէև զերմանացիներէ՛ր մէջ շարժել ընդունուած է այսպիսի առիթով ճառեր ասելը, բայց թոյլ տւէք ինձ՝ այս անգամ իբրև արևելցու՝ սովորականից աւելի ձեր համբերութիւնը խնդրելու: Ի սրտէ շնորհակալութիւն ձեր սիրալիր ընկերակցութեան համար: Հրաժեշտիս օրերը աւանդ մօտենում են, հրաժեշտի, որ պիտի տամ ձեզ, մեր սիրելի ու զթառաւ ալմամա-տերին², որ ինձ էլ իւր շնորհաբուլիս սուրբ ձեռքով բաժին հա-

¹ Սա մի բառախալ է «բոլոր միասին կոնծեցէք» լատինական բառերի որոշ տառերից կազմուած:

² Համալսարանին:

նէ իւր ճոխ սեղանից, հրաժեշտ պիտի տամ ձեր մեծ հայրենիքին ու հեռանամ նրա հոյակապ կեանքից: Ես շաւո անգամ տեսայ, թէ մինչև անգամ գերմանացի ուսանողներդ ինչպիսի ծանր սրտով էք հեռանում այս հմայիչ ուսանողական կեանքից: Բայց միայն՝ ուսանողական կեանքից: Իսկ մե՞նք: Ա՛հ, համեմատութիւն չկայ ձեր իրական կեանքի և այն կեանքի մէջ, որ մե՛զ է սպասում: Դուք իրաւունք ունիք վայելելու ձեր ճակտի քրտինքի վաստակը, իսկ մենք ոչ ամեն տեղ և միշտ. Դուք արագ թռիչքով յառաջ էք մղում քաղաքակրթութեան զործը, իսկ մենք շատ անգամ մեր ունեցածիցն էլ ենք զրկւում:

Հրաչեային ի պատասխան նախագահը վեր կացաւ ու այսպէս խօսեց:

—Մեր սիրելի ընկեր, Դու այսօր մի երկու խօսքով ներկայացրիր մեզ ձեր հայրենիքի անցեալն ու ներկան: Բայց քանի որ Դուք թէև վհապում էք, բայց չէք յուսահատւում, մեզ մնում է միայն յաջողութիւն ցանկալ քեզ և քո ընկերներին այդ փշոտ ասպարէզում: Վարեցէք, ցանեցէք, սիրելիս, այն սերմերը, որ Դուք տանում էք Եւրոպայից. նրանցից շատերն անշուշտ կը բեղմնաւորւին:

*
* *

Աղէսապետները իրանց ամբողջ հմտութիւնն ու սրամտութիւնը բանեցնել սկսեցին՝ խելճ աղէսներին ու Հրաչեային ժամ առաջ կոնծաբանութեան դադարթնակէտին հասցնելու համար, որ տեղից Բաքոսեան հրաշագեղ աշխարհը նրանց պիտի ներկայանար իւր ամեն հմայքներով: Եւ որովհետեւ համաձայն ուսանողական խիստ օրէնսդրութեան՝ աղէս ասած մարդը և ոչ մի Դէպքում իրաւունք չունի զլրասւորներին ընդիմանալու, հակաճառելու, նրանց ծաղրելու և նոյն իսկ որ և է առարկութիւն անելու, ուստի այդ մեծաւորներն ամեն վայրկեան հնարաւորութիւն ունէին ճորտերին կէս և նոյն իսկ ամբողջ բաժակ մի անգամից Դատարկել տալու:

—Կոնծիր, աղէս, չըհամարձակես խելք թափել, հրամայում էր մէկը:

—Կոնծիր, կոպիտ աղէս, չափդ ճանաչես պէտք է,—բարկանում էր միւսը:

— Կոնծիր, հա կոնծիր, բայց շու ախր քանի վեցամսեակ ունիս րոշոքում էր ֆուկսերից մէկը:

— Զորս:

— Դէ որ աշդպէս է, մէկ շու շնորհ արա, վերցրու. մոռացել ես հա, որ ես հինգ ունիմ:

— Օհ, ի՞նչ շատ ես երկարացրել լեզուդ, մէջ էր մտնում երրորդը. շու մոռանում ես նւաստի Դիրքդ, ո՞վ Շուլցէ:

— Ի՞նչ էք հրամայում: Զերը քանի է:

— Երեք. վաջ երկուսիս ոտքերն էլ քարին եկաւ: Դէհ, կոնծե՛նք:

Աղէսապետները շնորհ էին անում երբեմն էլ այս կամ այն աղէսին արուղըրշափոյ կամ եղբայրութեան թաս խմելու: Նախ թեանցուկ էին անում և բաժակները բռնած բերանների մօտ իրար ասում. «Բրոջս կնութեան չառնես ու պարպքերս վճարես»: Այնուհետև բաժակները շարարկելուց յետոյ միայն այս ընկերներն իրար հետ շուով խօսելու իրաւունք էին ստանում:

Դեռ մեծաւորները գլուխները չէին կորցրել, երբ նախագահը հրամայեց «Առանողական սիրոյ երգն ասել: Ապա նա մի փոքր ընդմիջումից յետոյ լցնել տւեց եղջիւրը մի կում խմեց ու տւեց հետեւալին՝ ամբողջ շրջանառութեան համար:

*
* *

Ժամանակն արդէն բաւականին անցել էր: Պարկառելի տակաւը սկսել էր յուսահատական արձագանք տալ, որ շատ անախորժ էր կոնծապետներին:

Քիչ էր մնացել, որ մեր Դոքսորն էլ շարերի պէս գլուխը բոլորովին կորցնէր, երբ նախագահը շտապեց վերջին երգն ասել տալ:

Մի քիչ յետոյ ամենաազահները մօտեցան տակաւին ու նրան վերջնական օպերացիայի ենթարկելով՝ ծուծը քամեցին: Արդէն հիմաջ նրա արձագանքը կատարեալ էր: Հիմաջ նախագահը կարգադրութիւն արաւ հէռ. (=պարոն) Դոքսորի վերջին արարողութիւնները կատարելու: Զորս հոգի շուրս զնացին, երկու ձողերի վրայ մի կտրած շուռ ուսերին առած ներս մտան: Միւսները այս պարգաբակի վրայ պառկեցրին համարեա ուշաթափ Դոքսորին ու Դէպի Զաւլ գետի եզերքն ուղեւորեցին՝ հիմաջ էլ նրա յուշարկաւորութիւնը:

կատարելու: Անձոռնի երգեցողութեամբ, ճըւճը ոցով ու հրհրուցով ծանր ու բարակ չառաջ էին ընթանում: Երբ տեղ հասան, ննջեցեալին վայր շրին և շանբանական ճառից յեպոյ մի այնպիսի վայնասուն բարձրացրին, որ ոստիկանը ափալ թափալ վրայ հասաւ: Քէկ նա գիտէր, որ այսօր էլ ուսանողների հետ կօխ ու քաշքշոց էր ունենալու, սակայն ի՞նչ անէր: Այս քաշաքը Լալայցիք ու Բերլին չէր... Նրա փայլուն սաղաւարտը մթութեան մէջ փայլիւցէ:

— Պոլիպը¹ գալիս է պարոնայք, ասեցին տղերքը և աւելի թունդ զլեցին իրանց համերգը:

— Լուս թիւն եմ խնդրում, պարոններ, — առաջի բերան անխռով սրտով ասեց ոստիկանը:

Ուսանողները շտապեցին ձեռնալով՝ նորից աւելի մեծ գոռում գոչում շրին:

— Պարոնայք, կրկնում եմ լուս թիւն, — այս անգամ մի աստիճան աւելի բարձր ձայնեց պոլիպը:

Բայց ամենքը խուլ են: Ընդհակառակն սկսում են մի քանիսը կարուի պէս մլաւել, շան պէս ծռնալ ու վրնկտալ: Մի կատարեալ զխուրա-համերգ: Ոստիկանի համբերութեան բաժակը լցւում է. մօտենալով մէկին թափով ձերբակալում է և ղէպի բանտ է հրաւիրում: Այս խօսքի վրայ մեր ննջեալը սթափւում է, պարութիւն է առնում և նրա ձեռնպէս էք համարձակում ասելն ու հրմըշուկոցին խառնելը մէկ է լինում՝ ընկերին աղապելու շիրտաւորութեամբ: Սրտմտած պոլիպը առաջին կալանաւորին թողնելով այս ըմբոստին է բռնում ու սուլել սկսում: Կալանաւորը ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս, քաշքշում, ճըւճում, բոռքըռում է: Միւսները քաշքշոցը շնում են, պոլիպը նորից և աւելի ուժգին սուլում է, պաշտօնակիցները վրայ են հասնում: Եւ անհերք ոստիկան իրանց որսերով բռնում են մութ ծակի՝ ճանապարհը: Երբ որ փողոց են մտնում, ընկերութեան նախազահը միջնորդում է, որ իւր երաշխաւորութեամբ այդ երկու բռնաւորներին այս դիշեր

¹ Պոլիպոյ բաղմաթեան կենդանին, որ ծովում ամենալն շիւրու-թեամբ որս է անում:

Թողլ Կան երթալ քնելու: Նորա այցելութեանն սպանալուց յետոյ պո-
լիսները բարեհաճում են ազատել ըմբոսս որսերին:

*
* *

Միւս օրը՝ վաղ առաւօտ Հրաչեայի հայ ընկերները շտապեցին
նրա բնակարանը՝ քէֆն ու հալը հարցնելու և բանի էութիւնը
խմացնելու, թէ նրա վրայ հասարակ գործ չէ բացւելու, այլ քրէա-
կան, և այն էլ ինչպիսին: Ո՞վ գիտէ ինչ ծանր պատժի պիտի են-
թարկեն չարախնդարութեամբ աւելացնում էին նրանք:

— Զահլէս մի Կանէք է, անպիտաններ, թողէք մի քունս առ-
նեմ: Լուսուծէգին ինչ ներս ընկաք, մըութութեաց մախմուրը:

— Սիրելի հայրենակից, մեր պարտականութիւնը շուրափոյթ
կատարելու զգացումն էր որ մեզ այսպէս շտապեցրեց:

— Օ՛հ, ինչ անձնւորութիւն, էլ խօսք ունիմ: Հնչէ յուրս,
— հրամայեց քնաթաթախ և միւս կողքին դարձաւ:

Ընկերները առաջին անգամայ համար այս պորցիան բաւա-
կան համարեցին ու սպառնալիքներ կարդալով յուրս ելան: Զորս
օր յետոյ կոչնագրերն եկան: Գործը ոստիկանութիւնը նախ Վաչ-
մար մայրաքաղաքն էր շրկել, բայց դատարանը դիտելով, որ այս
էլ առւանդակիւն չարութիւնների կարգիցն է, այլ ընթացք ունեց
դատարարութեանը: Բայց և այնպէս կոչնագրի մէջ չէին մոռացել
հետեւեալ ահաւոր խօսքերը. «Դատի է կանչում ոստիկանի վրայ
ձեռք բարձրացնելու համար՝ սրա պաշտօնավարութեան միջոցին»¹:
Հրաչեային այդ խօսքերով շար էին վախեցնում տղերքը, շեշտելով
որ այդ «ծանր ամբաստանութիւնն է»: Յանցանքը քրէական է ու
քրէական, ասում էր մէկը: Բանտարկութեան հոս է գալիս ու գա-
լիս, յարում էր միւսը...

Ուսանողական չարութեանց՝ դատարարութեան համար նշա-
նակեալ օրը մայրաքաղաք Վաչմարից² ըստ ընդունած կարգին՝

¹ Thätig angegriffen, առած էր կոչնագրում:

² Վաչմարը մայրաքաղաքն է Սաքսէն-Վալմար-էլբենախ կոչւած
գերմանական մեծ-դքսութեան, որի մէջ է և համալսարանական փոքրիկ
նա քաղաքը:

մասնաւորապէս առանձին շարաւոր էր եկել, որ երկու շաբաթը մի անգամ բաւականին զործեր էր ունենում այս բաշխութեան համեմատաբար քաղաքում, ուր խեղճ ոստիկանները անգուստ ուսանողների ձեռքը կրակն էին ընկել:

Նոյն օրը մի զործ էլ քոր-շտուղէնային¹ ձմարանը ընկերութիւնն ունէր:

Այս մենամարտիկ ու կոնծաբան ընկերութեան շունը կիրակի առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ եկեղեցու դռանը հաշելու անխոհեմութիւնն էր ունեցել: Եւ որովհետեւ այս առաջին անգամը չէր, ուստի այդ կենդանու յանցանքն էլ թեթեւ չէր: Բայց, իհարկէ, մեղադրւածը ներկայ չէր, այլ նրա տեղ ընկերութեան իրաւաբան նախագահն էր եկել՝ իբրեւ պատասխանատու: Հանդիսապիս ուսանողները, նրանց բարեկամուհիները, նշանածները, հիպոքրիթ ֆիլիստիններ (քաղաքացիներ) նիստից շատ առաջ բոլոր տեղերը բռնել էին: Մինչեւ անգամ Հրաշեացի պատուիկ տանտիկինն էլ էր եկել՝ իւր շտուղէնայի (ուսանողի) միակ խենդութեան յապաւարութիւնը լսելու: Վերջը՝ առաւօտեան կոնծաբանութեան կամ Փրիւշտայէնից յետոյ՝ միանիւ աղրակիր սալակով եկաւ երկրի տիրոջ, Վալմարի մեծ դքսի, ուսանող որդին, որ նոյնպէս անշամ էր այդ «ազնւականաց ընկերութեան»: Ջահէլները ներս ու դուրս էին անում, վրայվըստում ու քշվիւում էին: Քոր-շտուղէնայի ընկերութեան իրաւաբան ընկերները նորից ու նորից զործը պաշտպանողի ականջով խորհուրդներ էին փսփսում, իսկ Հրաշեացի ընկերներն ընդհակառակը նրան վհապեցնել էին աշխատում:

— Այսօր էլ, Հրաշեաց, — ասում էին նրանք, — համբարձմանդ հանդէսը կը կատարուի:

— Անշուշտ կ'արժանանաս ուսանողական բանդի վերնաբանը:

— Ձեռ վերցրէք, — պատասխանում էր նա կեղծ ժպիտով: Մեր հայ ուսանողը թէև այդպիսի բաներ շատ էլ աջնումը ձգող տղայ չէր, բայց վերջին ժամանակներս գլուխը կորցրել էր, քննական աշ-

¹ Քոր նշանակում է մարմին, ալիքն կորպուս, քոր-շտուղէնայի (կորպուսի ուսանող) կոչում են այն ընկերութիւնների պատկանող ուսանողները, որոնց կանոնադրութեան մէջ մենամարտութիւնը պարտադիր է:

խափութիւններէն, մորմոքի մտածմունքներէն նրա ջշերն ուժա-
տառուել էին: Նա մեծ կարիք էր զգում հանգստութեան՝ այս ուսա-
նողական կեանքի վերջին օրերը անդորր սրտով վաշելելու: Բայց
ահա և քեզ բանտարկութեան խեղճ: Verfluchtes Bier (անխ-
ճեալ գարեջուր), ասում էր նա իւր մտքում:

*
* *

Վերջապէս հանդիսաւորապէս շուրս եկան շաքուտները: Առ-
ջեից գլխաւորը, պաշտօնական շաքուտը, մի բարձրահասակ պար-
թե մարդ, երկար բեխերով ու սափրած երեսով. նրա աջ կողմից
կողքէ կողք ընկնելով յաւաջ էր գալիս երշիկավաճառ կարմրաթշիկ
Ռուշտուպուր և հաստափորիկ վաճառական Վերմերթը. երկուսն էլ
կարծահասակ, միայն թէ Ռուշտուպուրի վիզը ի բնէ մի քիչ ծուռ
էր: Իւրաքանչիւր անգամ, երբ վկաններէն մէկը ափեան էր զալիս,
շաքուտը յիշեցնում էր օրէնքի հետեւեալ ահաւոր սպառնալիքը.

— Պարոն վկայ, յանուն սուրբ օրէնքի նախազգուշացնում եմ
ձեզ՝ իբրեւ ազնիւ մարդ՝ վկայել առանց կողմնապահութեան. հա-
կառակ չէպքում՝ օրէնքի 1425 յօդ. տրամադրութեամբ սուր
վկայութեան համար կարող էք ծանր բանտարկելութեան ենթարկ-
ւել: Հրաշնայի վկաններից առաջինը, որ զիբընբուրգի էր, սաստիկ
վախեցաւ: Առանց այն էլ նրա սիրտն անհանգիստ էր: Ապա շա-
քուտը հրամայեց.

— Բարձրացրէք ձեր երեք մատն աջապէս և կրկնեցէք իմ խօս-
քերն իբրեւ երդում: Ես Մորից Կլոց, յանուն Հօր և Որդոց և
Հոգւոյն Սրբոյ երդում եմ փալ հետեւեալ ճշմարիտ վկայութիւնը:
Վկան կրկնեց մի քիչ շուշուշով: Ընկերները ծիծաղում էին կա-
մացուկ:

— Ես, իբրեւ ազնիւ մարդ, երդում եմ, կարծես սխալուելով
ասեց նա, — որ ինքս էլ բաւականին հարբած լինելով ամեն բան
երազի պէս եմ չիշում: Որովհետեւ մենք այդ փորձանքի մէջ լինանք
մեղադրւած Ռաֆայէլեանի յոբարտական տակաւը քամելուց յետոյ,
ուստի շատ բան չեմ չիշում: Միայն այնքան փեսայ, որ մեղադրու-
ւածն ու զիշերապահ ոստիկանը քաշքշում էին: Իմ գլուխս էլ
սրտոյս էր զալիս. գուցէ նրանք իսկի էլ չէին քաշքշում. ո՞վ է

իմանում. գուցէ և աչքերս խաբ առան, իլլիզգիայի ենթարկեցին:

— Ուրիշ ի՞նչ ունիք աւելացնելու, — հարցրեց նախագահը:

— Այլ ևս ոչինչ:

— Բրաւօ, — կամացուկ հաւանութիւն տւին ընկերութեան անշամները:

— Այդ վախկոտից հով էր սպասում մի աչդպիսի վկայութիւն:

— Ներս հրաւիրեցէք երկրորդ վկայ պ. Ռաշին, — հրամայեց նախագահը:

Սա համարձակ ներս մտաւ և որովհետեւ շատ վարժ էր աչդպիսի վկայութեանց մէջ, ներածման բանը շուրջով վերջացրեց ու շարունակեց.

— Ես, պարոնայք շապաւորներ, զլուստ այնքան էի կորցրել, որ այն պահուն զարմանքով մտմտում էի, թէ այս ի՞նչպէս է եղել, որ ոստիկանն հարբել է. բայց բանից շուրս եկաւ որ իսկապէս ես ինքս եմ արբած եղել: Այսպիսի հանդամանքներում, պարոնայք շապաւորներ, ես խլճիս թոյլ չեմ տալիս մէկին պաշտպանել և միւսին մեղադրել:

— Բարի, — ասեց նախագահը, — թող հիմայ ներս դայ մեղադրւած պ. Ռաֆայէլեանը:

Երբ Հրաչեան ներս մտաւ, նրա թխորակ երեսը, սև-սև ու կրակոտ աչքերը, նրա երկար մազերն անմիջապէս զրաւեցին հանգիստականների ուշադրութիւնը: Նա աշխատում էր իրան հանգիստ ու անտարբեր ցոյց տալ:

— Այս սևուկն ի՞նչ ազդից է, — հարցրեց օրիորդներից մէկը իւր խօսակից ուսանողին:

— Ասում են Armenier (= հայ) է:

— Ռումէ՞նիէր (= ռումանացի):

— Ո՛չ, օրիորդ Կոլէշ, երևի մոռացիլ էք և ի՞նչպէս շուտ՝ Նոյեան տապանի պատմութիւնը, Արարնաբը, Արմէնիան:

— Այո՛, այո՛, յիշեցի, ուրեմն սա մեր ամենիս նահապետի հին ցեղիցն է հա՛: Մէքեղ հեփաբբերական բան: Երևի մեր դարեջրին չեն գիմանում Նոյեան թթու գինի խմող վայրենիները:

— Պր. Ռաֆայէլեան, ի՞նչ ունիք ասելու ձեր վրայ բարդած մեղադրութեան վերաբերեալ:

— Պարոնացք շատաւորներ, ես երկար բան չունիմ խօսելու։ Կարծում եմ որ վկաներս բանի էութիւնը ճշմարտապէս ներկայացրած լինելով՝ հաշորդած կը լինին ապեանին իմ վերին աստիճանի հարբած լինելս գործին վերաբերեալ ժամուն։ Ես միայն այնքան եմ յիշում, որ ինձ մեծ զաջրոյթ պարճառեց վիշերապահին միջամտութիւնը մեր քէֆին։ Ի հարկէ մոռացել էի, որ գիշերապահին քաշաքացիների հանգիստը խանդարելու իրաւունք չունէինք։ Այլ ես բան չունիմ ասելիք, միայն խնդրում եմ խոնարհաբար ինկադիտունել, որ այդ օրը իմ շոքարութեան փակառի հետկապած բոլոր ծխականարութեանց ենթարկւելու պարտականութիւնն եմ ունեցած եղել։

Նոյն կերպով քննութեան առնելով նաև Ռաֆայէլեանի ընկեր Ռոսթախի գործը, շատաւորները հեռացան ապեանից ու խորհրդարան մտան։ Աջնաբեղ երկար ու բարակ խորհրդակցելուց յետոյ՝ եկան այն կարծիքին, որ ոստիկանութիւնը այդ գործն իսկապէս իզուր էր այնքան ուռեցրել և մայրաքաղաքը շրկել։ Ուստի վերջնական որոշանք նշանակեցին Ռաֆայէլեանին 5 և Ռոսթախին 8 մարկ։ Ապա նորից ապեան եկան, բազմեցին ու այս վճիռը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեցին։

*
* *

Վերջապէս սկսեց անկարգ շան շապուր։ Հեքսոր էր շան անունը։ Վերոյիշեալ ընկերութեան նախագահը մեծ հմտութեամբ ու ճարտարութեամբ պաշտպանում էր Հեքսորի գործը։

— Մեր ընկերութեան ժողովարանը, — ճարտասանում էր նա, — եկեղեցուն կից է։ Ժամասացութեան միջոցին պատասխանաբար Հեքսորը մեր բակումը հանդիսաւոր պառկած էր, երբ եկեղեցու շունից չանկարծ մի հաջոց լսեց։ Մի ակնթարթում կապաղած շուրս վազեց նա ու նորեկ շան վրայ վազեց։ Մենք քանիցս չարաչար պատժել ենք այդ չարաճճիին, զանազան զրկանքների ենթարկել, որ այդ տեղումը չհաջէ, բայց էլի իւր շնութիւնից ձեռք չի վերցնում ու չէ...

— Բայց պ. պատասխանաբար, — շարունակում էր նախագահը, — խնդրեմ պատասխանաբարութեան տեսակէտից չշեղիք և

աւելորդ մանրամասնութեանց մէջ չմտնէք. ձեր շան ոգեկան յուզման պարօճառներն և այլն և այլն մեզ չեն կարող հետաքրքրել: Խօսեցէք, խնդրեմ, գործի էութեան մասին (sachlich):

— Ես այլ ևս ոչինչ չունիմ աւելացնելու, — յարեց իրաւաբան ուսանողը: Հանդիսականները մազ էր փնտում, որ հրահրողը շնչէին: Նախագահն իր արեւնակիցների հետ հազիւ էին բռնում իրանց ծիծաղը: Նա կծուրում էր շրթունքները. շունչը փորն էր քաշում, որ չծիծաղի: Ճարտար իրաւաբանի ընկերները շշուկներով հաւանութեան մեղմ ցոյցեր էին անում: Դատաւորը վերկացաւ, նրա ետեւից էլ հասարակութիւնը, խորհրդակիցները, և խորհրդարան մտան: Դատաւարութեան այս ընդմիջման ժամանակ շահլիճում մեծ քրքիջ բարձրացաւ: Ներսը Փիլիսոփա Դատաւորներից մէկի համբերութիւնը կտրւեց:

— Փայլակ, կայծակ, — գոչեց Ռուշհուպուր, — գժւում են, ինչ է այդ ուսանողները:

— Ջահել են, ջահել, — նկատեց ընկերը:

Հեքտորի գործը այս կողմ բաշեցին, այն կողմ քաշեցին և համաձայնեցին նախագահի կարծիքին, որ այս յանցանքն էլ թեթեւ բան է: Բայց որովհետեւ ընկերութիւնը սրանով երրորդ անգամն է որ թերանում է, ուստի 10 մարկ տուգանքի պէտք էր նրան ենթարկել: Կրկին հանդիսաւորապէս Դուրս եկան ու յայտարարեցին:

— Վայ ձեզ, Դեքտոր Հրաչեայ և կանդիդատ Ռոստոխ, — ծաղրում էին ընկերները, — տեսնե՞ք, շանն աւելի մեծ պատասխանատւութեան ենթարկեցին՝ քան բանաւոր արարածների: Հրաչեայ, այս ազգամանդ առթիւ էլ մի տակառ չի՞նք խմում, ասում էին նրանք: Մեր հերոսը միայն ժպտում էր:

Եւ այսպէս վերջացաւ այս ուսանողական գործերի Դատաւարութիւնը: Դատարանից Դուրս ելնողը յակամայից կը չիչէր ուսանողական երգերից մէկի այն խօսքերը, թէ ամեն բան լոկ հանաք էր: Այո, մինչդեռ արեւելցին ծերացած է լինում երկարատար հասակում, եւրոպացին մինչև մահ առողջ է մնում: Բարձր շիրքի հասած ծերացած մարդիկ, երբ դալիս են իրենց վաղիմի ուսանողական ընկերութեանց յոբելեաններին, այնպէս նիստ ու կաց են անում, այնպէս նրանք սրտանց հրճւում, մասնակից են լինում ուսանողական դժուրութիւններին, որ կարծես թէ 50—60 տարիները նրանց վրայից սահել անցել են՝ առանց հետք թողնելու:

*
* *
ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԱՆԻ

Թափւեցին տերէններն չորցած ծառերից—
Դեղնած ու շժգոյն.

Թափւեցին երգերս ջարդւած սրտիցս—
Թօշնած ու անսէր:

Թափւեցին աստղերը անհուն երկնքից—
Թալուկ ու տխուր.

—Թափւեցէք, արցունքներս, սրտիս խորքերից—
Անցոյց ու մռայլ...

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԾՆՈՒՆԴ

(1811)

ՓՐԱՆՍՈՒԱ ԿՈՊՊԵՂԻՅ՝ Թարգ. Մ. Ննամասարդեանի

1811 թվականի Յննդիան նախատեսակն է, գիշերւայ ժամը
փափց ի վեր, Նստոլէծնը պարագում է մենակ իր կաբինետում
Տիւրիլըրիի սլալափի մէջ:

Ընդարձակ սենեակը գրէթէ բոլորովին մութ է: Դէս ու ղէն՝
խաւարի մէջ ցոլում են մի քանի ոսկեգօծ առարկաներ փարփամո-
րէն, մի անպեսանելի պափկերի կրկալը, բազկաթոռի յենարանին
ծալրիը զարդարող երկու առիւծի գլուխներ, վարպոչը բռնող
մի մեծ ծուպ: Զոչդ ջահերի մեղրամները մեփաղէ լուսամփոփի փա-
կից լուսաւորում են միայն մի մեծ սեղան՝ բեռնաւորւած խառն-
ի խուռն աշխարհագրական ասլաններով և սփարահատոր արձա-
նագրութիւններով, որոնք կանաչ քիմուսփի կազմ ունէին ու իրանց
վրա կրում էին N. և թագադրոշմ:

Ահա մօտ երկու ժամ կը լինի, որ Տէրը աշխատում է. աշխա-
տում է աշխարհագրական քարտէզների ու իր զօրքերի բռնած Դիր-
քերի վրա ահագին ճակապը խոնարհած, որ կիսւած է սև քոչո-
րով, մոլքերով լեցուն իր ճակապը, որը ծանր է որպէս ինքը աչն-
աշխարհը, որին փրիւ է մրածուծ:

Բաց ափլառը ներկայացնում է Ասիան, ու կայսրի նեարշոր,
կանացի ու սքանչելի ձեռքի ցուցամալը, որոնում է Դանդաշաբար
հեռու-հեռու Պարսկաստանի վրայով մի ճանփա Դէպի Հնդկաստան,

Այն, Դէպի Հնդկաստան: Յամաքային ճանփով: Ինչու է: Քանի
որ իր նաւափորմը յաղթւած ու ոչնչացած է, փրորղը այս ուղին

ունի միայն այնպէզ զնալու համար՝ արմաւենիների առասպելական անտառների միջով ուղեկից ունենալով իր արծիւները, որոնց ոսկին փայլիլում է պողպատէ աւիների միջից, Անպիայի հէնց սիրտը խոցելու համար, հէնց սիրտը, նրա գաղութային պետութիւնը, նրա զանձը:

Ինքն ունի արդէն Կեսարի ու Շաբլըմայնի մեծութիւնը, կամենում է ստանալ նաեւ Ալէքսանդրին: Նա անըջում է այդ առանց զարմանալու: Նա ճանաչում է արդէն Արեւելքը, և թողել է այնպիսի իր մասին մի անմահ առասպել: Նեղոսը տեսաւ նրան մի օր երկարամազ հասարակ գետերալի համազգեստով ուղտի կանալը հեծած: Գանգէսի ափերին, դորշ սերտուկաւոր ծանրալշիւ Կայսրին հարկաւոր կը լինի Պերոգի փիղը: Ինքը գիտէ թէ ինչպէս են քշում ժողովուրդներին, թէ ինչպէս են նրանց մոլեռանդ շարձում: Այնպիսի նա կը հրամայի կինաճնապօքն շէմքերով և զլուխներին սպիտակ մարմնաշէ ապարոշ փաթթած զինուորներին, կը տեսնի իր սպայակոյտին միացած թանգագին ակներով զարդարուն ռաջաներին. և իր ճակատագիրը կը հարցնի շողակնեայ գայիսոնից վեր կարկառած փառ ձեռնանի հրէշաւոր կռուքերից, քանի որ երբեմն Եդիպոսում՝ դրանիսէ-տափակաշէմք ափինքսը, որի առջև երկու ձեռքը իր թուրին յենած կրողում էր, չյայտնեց նրան իր գաղտնիքը:

Կայսր Եւրոպայի. Սուլթան Ասիայի: Այն աչն միակ երկու պիպղոսը, որ կը փորագրեն նրա շամբանի վրայ: Մէկ արդելք միայն. լացնածաւալ Ռուսաստանը:

Ենաց որովհետեւ չկարողացաւ գրաւել Ալէքսանդրի փայտանդը բարեկամութիւնը՝ կընկճէ նրան: Եւ Կայսրի փոքրիկ ձեռքը թերթում է ագահաբար կանաչակազմ խոշոր հալոտներն ու արձանագրութիւնները, որոնք միաբերան ցոյց են տալիս նրա անհամար զօրքի թիւը, որ հաւաքուած է արդէն Նեմանի ափերին: Այն, նա կը յաղթէ Հիւսիսի ինքնակալին և կը քշէ նրան, այդ արդէն հապտակ ցարին իր վայրենի հեծելազօրք օրդուներով շէպի յաղթութիւնը Արեւելքի:

Կայսր Եւրոպայի. Սուլթան Ասիայի: Այս գործը վեր չէ նրա ցանկութիւնից ու հանճարից: Եւ երբ այդ իրականանայ, նրա գերահրաշ պետութիւնը երկիւղ չի ունենայ երբէք բաժան-բաժան

լինելուց փեղապահների ձեռքով ինչպէս երբեմն Մակեդոնացունը։ Մարտի քսանից ի վեր Կայսրը մի որդի ունի, իր փառքի ու մեծութեան ժառանգը. ու կայսրի շրթունքների վրայ ծաղկում է մի զեղեցիկ ժպիտ՝ մութերեկով անշուք պալատում իրեն այնպէս մօտ քնացող երեխային։

Սակայն, յանկարծ, դուռը բարձրացնում է զարմանքի շարժումով։ Այնպէս լաւ դոցած կաբինէտում, որի հասարակարգուները իջեցրած են, որտեղից է լսում այն տարօրինակ և խորունկ շրջիւնը։ Կարծես թէ մեղքաւոր պատահանների վրայ ոսկէթելով բանաւած խոշոր մեղունները բոլորն էլ սկսում են բզլալ։ Կայսրը լսում է աւելի ուշադիր, և ահա այդ շշուկի մէջ նա որոշում է արդյո՞րի թաթիւը։

«Ան, այո... Ծնունդ... Դիշերային հսկման ժամն է»։

Եւ իրօք, Պարիզի բոլոր եկեղեցիների զանգակներն են, որ տօնում են Յիսուսի Ծնունդը. այն զանգակները, որ Բոնապարտը երբեմն կախել Կլեո քոլոր աշտարակներից և զանգակներից, երբ նա, իբր խաղաղարար բռնիչ, հաշտեցնում էր Ֆրանսիայում այնքան իրար թշնամի եղբայրներին։

Քանի քանի անգամ են շողանջել այդ զանգերը իր Կայսրի պարտին, փառաւոր մաշթանքների առիթով։ Ու ինչպէս զանգահարում էին աւելի ջերմ և առաւել ուժգին, հազիւ քանի մի ամիս առաջ, Հռոմի Թաղաւորի ծննդեան օրը. յիշատակելի թւական, երբ երկինքը հերոսին տղայ ընծայելով՝ կարծես թէ յաշինք էր կռում նրա հետ՝ ճանաչելով նրա արարքի օրինականութիւնը ու խոստանալով նրան յարաբեութիւն։

Սակայն այս երեկոյ զանգերը շողանջում են նոյնպէս զւարթ, նոյնպէս յաղթական, ինչպէս Առաստաղիցի կամ Վագրամի առիթով, շողանջում են պարզ ու սառը գիշերւայ մէջ անմեղ մանուկի համար, մի հիւսնի զաւակի պարտաւոր ծնած ախոսի մէջ շար-շար տարիներ առաջ, մինչդեռ խորհրդաւոր ձայները աշաղակում էին ասպեղազարդ երկնակամարի տարածութեան մէջ Փասք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն։

Կայսրը ականջ է դնում Ծննդեան զանգերի շողանջին։ Նա երազում է, մտաբերում է իր մութը վայրենի մանկութիւնը, Այս-

չիօի պաճարում իր հօրեղբայր Թեմերէցի գիշերացին ճրագալոցը, բազմանշամ գերդաստանի վերադարձը շէպի հին բնակարանը, որը վկայ է եղել հպարտութեամբ կրած այնքան խեղճութեան, յիշում է նաև իր մայր պանդխտի գեղեցկութիւնը, որ նախագահում էր աղքատիկ նաւակապիկին, երբ նրանք շազանակներ էին ուտում: Իր որդին, չաղթող արքայի ու Աւստրի Մեծ Դուքսի սեփական զաւակը կանգիտանայ այդ թշուառութիւնները, նա միայն աշխարհի փէրը կը լինի:

Դուրսը, սառնամանիք գիշերաց մէջ, զանգերը հնչում են շարունակ Գննդեան փոնը:

Տիւյիլըրի պալատի շռան մօտ մորթէ դշակը գլխին՝ հին զինուորը քայլում է իր պահակապան առջև զայրացկոտ քայլերով ոտները քիչ տաքացնելու համար. նա այդ վայրկեանին մտաբերում է գուցէ գիւշում իր մօր ծնկների վրայ երբեմն բերան սովորած մի ալօթք կամ մի մեղեդի. ու ժպտում է մեղմիւ իր բիրտ բռնիքի փակից, մտերի մէջ Դրեւա Յիսուս-Մանուկին: Իսկ ինքը Կայսրը չի լսում զանգերի բարեպաշտ կոչը. նա միայն իր որդու մասին է մտածում և յանկարծ անդիմադրելի ցանկութիւն է զգում նրան փոխելու: Կանգնում է ոտի ու ծափ է զարկում: Իսկում է իսկոյն պատրաստների յետևում մի գաղտնի Դուռ, Ռուս-փանը երևան է գալիս: Տիրոջ մի ակնարկի վրայ վերցնում է ջահելից մէկը ու Կայսրը լուսաւորւած հաւատարիմ մամուլքի առաջնորդութեամբ, ամայի նրբանցքներով դնում է ուղղակի շէպի փոքրիկ թագաւորի բնակարանը. մտնելով այնտեղ հեռացնում է նշանացի Դայնակին ու յանկարծ դարձնում կանանցը և միում է կանգնած հրաշաճնունդ նորամանուկի օրօրոցի առջև:

Հոռի թագաւորը քնած է խորունկ քնով: Ճերմակեղէնի ու ժանկիկների սպիտակութեան մէջ, որի վրայով անցնում է Պապի Լեզիօն շքանշանի մեծ ժապաւէնը: Փակ աչիկներով սիրունիկ շէմքը կիսով չափ թաղւած բարձի մէջ ու թաթիկներից մէկը, բոլորովին փոքրիկ, փափկիկ ու պաշտելի, վերմակի վրայ հանգչած՝ մանկական մարմնի երկու կտոր են ներկայացնում. ու այս անարարութեան, այս մաքրութեան և անմեղութեան վրայից, ինչպէս երեխան է օրօրոցում, անցնում է կասկարմիր լալն ժապաւէնը, կարծես մի արիւնի վտակ, կարծես արիւնաներկ մի գետ, որը հոսեցնելու

են այն յուսով, որպէս զի այդ շեռ նազունք գլուխը կրէ մի օր
թագերից ամենաճանրը, և այս որսիկ թաթիկը, հիմա շեռ
քնքոյշ և գեղեցիկ ինչպէս մի ծաղիկ, բռնէ ապագայում գայիսոն-
ների մի ամբողջ կապոց:

Նապոլէօնը շիրտում է իր որդուն:

Ոչ մի ժամանակ մարդկային հպարտութիւնը այնպէս չէ փա-
շաքշել նրա սիրտը. նա երեւակայում է, թէ ինչպէս իր արքունիքի
մեծամեծ աստիճանաւորները, Հոմերոսի հերոսներից աւելի հաւա-
կաւոր զենեքաւորները, ոսկեքան շքազդեսաւ նախարարներն ու սենա-
տորները խոնարհուում են այս օրօրոցի առաջ երկիւղած յարգանքով.
և թէ նոյն իսկ ուրացող ժակոբէնները, այդ ծեր արքայասպան-
ները, որոնք այժմ հիպոսերական նշանազդեսաւ հաղած՝ հազիւ կը
համարձակեն այս մանկական թաթիկը համբուրած լինելու շնոր-
հովը պարհնալու:

Կայսրը մտածում է և հսկման զանդերի շողանջից գոյացաւ
շիրթ աշմուկի միջից, թւում է իրեն թէ լսում է վաշտերի օրօ-
րուն քայլաճքը ու ռազմարկիւների դշրդոցը այնտեղ հեռու Գեր-
մանիայի ու Վեհաստանի սառցապատ ձանդանների վրայ: Գինովցած
ճողական ինքնասիրութեամբ, առաւել քան երբէք նա մտածում
է Մեծ Զօրքի մասին, Ռուսաստանն ու Հնդկաստանն՝ տիրելու մա-
սին, և երգում է ինքն իրեն Հին Աշխարհի բոլոր գահերը տալ
իր ժառանգին: Նրան պէտ է արդէն իբր չանչխուր Սուրբ Պետ-
րոսի քաղաքը. նորածինը կունենայ շուտով իր խաչալիքների շար-
քում՝ նաև ուրիշ սուրբ քաղաքներ:

Մեքքայի էմիր. Բինարէսի Ռաջա. Ահաւասիկ տիրաւորներ,
որոնք վայել են Հռոմի թնդաւորին:

Այս, ինչո՞ւ Յրանսիայի կանայք առաւել արգաւանդ չեն: Ին-
չո՞ւ նա այդ սնչալթելի առաջնորդը իր հրամանի տակ չունի
մէկ մէլիօն, երկու միլիօն զինուոր: Այն ժամանակ տիեզերքը ամբողջ,
ամբողջ երկրագունդը կը շնէր այդ փոքրիկ թաթիկի մէջ:

Նա երազում է, խուլ շէպի սուրբ կոչնակների հնչիւնը,
առանց մտածելու նրա մասին, որ թագաւորում է երկնքում և
ամենամեծ պիտութիւններին նայում է իբրև մրջինանոցների
վրայ: Նա երազում է, առանց տեսնելու ապագայում Բերեօզինայի

ձիւնի տակ թալւած իր անթիւ զօրքը, առանց նկատելու իր ար-
ժիւնների վերջին յաղթանակն ու Վափերլօի սրբազան զունդի ոչն-
չացումը անգլիական միտրայլեօզի միջոցով, առանց տեսնելու Ուլ-
կիանի մէջ աչն ապառաժը, ուր իրեն Պրոմէթէոսի տանջանքն է,
սպասում, առանց տեսնելու նամանաւանդ Շէօնբրունի պուրակում,
աշնային երկինքի տակ, աչն Իփգոն և Իսուր ճերմակ համազգեստ
հագին աւսորիական զօրքի նշանը կրող ջահէլ մարշուն, որ խա-
շամի մէջ քայլում է ու հազում:

Եւ մինչդեռ Կայսրը հետևում է իր հրէշաւոր քիմերային,
երևակայում է իր որդու ու նրա ժառանգորդների թաղաւորու-
թիւնը ամբողջ աշխարհիս վրայ, և մինչդեռ պատկերացնում է
ինքն իրեն, նպաղէօնը ապագայում և աւանդութեամբ շարձած
մի առասպելական շիւքազն, մի նոր Մարս, իր տասներկու մար-
շալների Զոդիակոսում մի յաղթանակող արևաստղած—զանգակ-
ները հնչում են շարունակ յաղթանակօրէն, զւարթօրէն, մոլեղին
Բեթլեհեմում ծնւած խեղճ փոքրիկ երեխայի պապին, որ խկա-
պէս տիրել է աշխարհիս տասնուիններ հարիւր տարի առաջ, ոչ թէ
արիւնով և պատերազմներով, այլ խաղաղութեան ու սիրոյ խօս-
քով և որ կ'իշխի հողիների վրայ յաւիտեանս յաւիտենից:

Ստանդարտը մնաց ինքն իր տեղում
միայնակ զինվորական զինվոր
Ստանդարտը մնաց ինքն իր տեղում
միայնակ զինվորական զինվոր
Ստանդարտը մնաց ինքն իր տեղում
միայնակ զինվորական զինվոր
Ստանդարտը մնաց ինքն իր տեղում
միայնակ զինվորական զինվոր
Ստանդարտը մնաց ինքն իր տեղում
միայնակ զինվորական զինվոր

ԴՌԱՆ ԱՌԱՋ

ՌԻՆԿԵՆՐՏ'ից՝ — ԹԱՐԳՄ. ՎԱՀԱՆ ԹԱԽԱՐԲԵԴԵԱՆԻ.

Պինդ զարկի ԴՈՒՈՐ ԵՍ ՀԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ՝
Վերից մի սև-փող նետեցին միայն.

Սիրոյ տան առաջ շատ մարդ կար խռնած՝
Եւ զո՛ւր ԵՍ ԵՐԿԱՐ մնացի կանգնած.

Բաղխեցի ԴՈՒՈՐ Փառքի ամրոցին՝
Զիաւոր չէի, ԴՈՒՈՐ չը բացին.

Վ ախեցալ մընեմ տունն Աշխարհալքի՝
Զայնէր էր զալիս խուլ հառաչանքի.

Շատ հարց-փորձ արի Բաղդի ետեւից՝
Նրա տան ճամբան ոչ-ոք չասաց ինձ.

Այժմ ինձ համար լոկ մի՛ ԴՈՒՈՒ մնաց,
Այդ վերջին ԴՈՒՈՐ կը բաղխեմ կամաց.

Տեղ, անշուշտ, այնտեղ ինձ էլ կը բանան,
Թէլ լեցուն է նեղ տունը Մահաւան:

ԱՇՆԱՆ ԼԱՅՇ

ՎԱՀԱՆ ԹԱԻՍՐԻԷԳԵԱՆԻ

Մռայլ, սև՝ ամպեր, ամպեր թախծալից
Եկել, խմբել են աշնան գորշ շէմքին.
Յողում են հանդարտ արդասուք անբիծ,
Լալիս են լռիկ, լալիս վշտադին:

Տերև ու շալար թռչնում են, թափւում,
Ու կանանչ կեանքին հրաժեշտ տալիս.
Ա՛, վերջն ամեն բան միշտ մահն է խլում,
Ահա ինչու է աշունը լալիս:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն *)

Քրիստոնէութիւնն էր, որ մահացու հարւած տուեց գերութեան սիարէմին—ասում են յաճախ Այդ վկայութիւնը, եակացն, չի համապատասխանում ճշմարտութեան: Մենք արդէն քանիցս շեշտել ենք, որ էրօնական-բարոյսօղիորական հրահանգները անգոր են փոփոխելու փորձական էությունից ընթացքը: Քրիստոնէութիւնը, իրաւի, սրտաւոր էր կանգնում մարդկային արժանաւորութեան և բոլոր մարդկանցին հաւասար էր հռչակում Աստուծոյ առաջ: Սակայն դրա հետ միասին եկեղեցու հայրերը սկզբունքով ընդունում էին մարդկանց պայմանների անհաւասարութիւնը, դասակարգային անարդար շարաքերութիւնները. դրա հետ միասին յայտարարում էին նրանք, որ գերութեան հիմքը սկզբնական մեղքն է... Երբեք եկեղեցին ճակատ առ ճակատ չի կռւել սփրկութեան դէմ և երբեք սկզբունքով չի պահանջել նրա բարձումը:

Քրիստոնէութիւնը ոչ միայն չըվերացրեց մարդկանց անհաւասարութիւնը, այլ տուելի ևս խորացրեց այն, սրելով մի ալ ճրիակներ դասակարգ՝ կշերը: Սկզբնեւում ինքնավարութիւն էր քրիստոնէական համայնքների մէջ. եպիսկոպոսներն ու երէցները ընտրւում էին համայնքի անդամներից և իրենց իսկ շրջանից: Եկեղեցական կայքերը, նրանց արդիւնները աղքատների համար

էին սահմանուում Բայց երբ հետզհետէ համայնքները աճեցին, հարստացան, այն ժամանակ դործերն էլ բաղնացան, և աշխատանքը սկսեց բաժանել զանազան պաշտօնների մէջ: Այդպիսով ժամանակի ընթացքում առաջացաւ կշերական մի ընդունակութիւն, մի էապէս կեղեքի: հաստատութիւն, որ մինչև օրս էլ տարաբախտաբար գոյութիւն ունի: Եկեղեցական կալւածները ենթարկւած էին եպիսկոպոսների փնտրինութեան, սրանք էին եկամուտի բաշխողը: Նրանք հետզհետէ շառնում էին անկախ իրենց ընտրողներից, և վերջիններս՝ ընդհակառակը՝ միշտ աւելի կախւած նրանցից:

Այդ էությունիցի հետ զուգընթացաբար առաջ էր ընթանում բաժան-բաժան համայնքների ճուղումը ի մի ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցի: Արդէն 2-րդ դարից սկսած՝ քրիստոնէական զանազան եկեղեցիները Արևելքում պատւիրակներ էին ուղարկում, կոնդրէսներ էին կազմում: Վերջապէս ամբողջ հռովմէական կայսրութեան մէջ գործող եկեղեցիները միացան, կազմեցին մէկ ամբողջութիւն և 4-րդ դարում (325 թ.) գումարեց համայն իշխանութեան սինոդը Երկկիայում¹:

Այդ սինոդներում եպիսկոպոսների մէջ զերակշիռ ազդեցութիւն նա էր ունենում, ով ներկայացնում էր ամենահարուստ, հեփեսապէս, և ամենաուժեղ համայնքը: Այդպիսով հռովմի եպիսկոպոսը բարձրացաւ դարձաւ զուլի Արևմտեան քրիստոնէութեան:

Եկեղեցուն սպասում էր շեռ յետագայում հակայական մի կարիէր. նա դառնում էր հետզհետէ սոցիալական մեծ գործօն, աւելի հզօր, քան թէ փթող քաղաքական իշխանութիւնը: 4-րդ դարի սկզբում՝ Կոնստանդին կայսրի օրով քրիստոնէութիւնը դարձաւ պաշտօնական, փրապետող կրօն հռովմէական կայսրութեան մէջ: Քրիստոնէութիւնը մտաւ պետական հովանաւորութեան ներքոյ: Եկամուտի նոր աղբիւրներ հաստատուեցին, տաճարնորոշ սահմանւեց բռնի՝ պետական հարկադրութեամբ: Եւ շնորհիւ այդ հովանաւորութեան՝ կշերը դարձաւ միշտ աւելի անկախ ժողովրդից. կշերը՝ ժողովուրդ աւելի և աւելի զարուեցին իրարից: Նրա հա-

¹ Որին մասնակից էր, ինչպէս չափնի է, նաև Հալապոստանայ եկեղեցու պատւիրակը՝ լանձին Ալիստանկէսի, Լուրաւորքի որդիք:

բըստութիւնները աճեցին, բազմացան: Աշխատողների բաժինը միշտ աւելի նւազեց. կշերը շարձաւ հարստահարութեան մի հրէշացին: մեքենայ: Դեռ 5-րդ դարում հռովմէական եկեղեցու եկամուտը բաժանուում էր չորս մասի. մէկ մասը պատկանում էր եպիսկոպոսին, միւսը՝ սփորին կշերական պաշտօնեաներին, երրորդ մասը՝ հաւաքոյ պաշտամանց պէտքերին, և միայն մէկ մասը՝ աշխատողներին: Ուրեմն այդ վերջինները միասին սպանում էին այնքան, որքան եպիսկոպոսը՝ մենակ!¹

*
* *

Գերմանների յաշխական արշաւանքով մի նոր շարագլուխ է բացւում քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ: Սկիզբ է դրւում սոցիալական նոր յարաբերութիւնների: Մարդկային հասարակութիւնը մի քայլ ևս անում է յառաջդիմութեան ճանապարհի վրայ: Որքան աւելի ենք առաջանում, այնքան աւելի է ապահովւում աշխատաւոր ընդհանրութեան վիճակը, այնքան աւելի է շահուում թոյլի, սփորադրեալի ազատութիւնը: Ազատութեան էությունը ընթանում է սպանիչ շանդաշկոտութեամբ, բայց հասարակութեան քայլերով:

Ամբողջ միջնադարեան էպոխան, սկսած Հռովմի անկման ժամանակներից (5-րդ դարից) մինչև 17—18-րդ դարը բնորոշւում է ծորտութեան տիրապետութեամբ: Ծորտութիւն, աւազականութիւն կամ Ֆէօդալիզմ՝ միևնոյն տնտեսական սիստէմի արտայայտիչ անուններն են: Ֆէօդալական ռէժիմի ծագումը տակաւին պարզւած չէ. և նրա տիրապետութիւնը միակերպ չէր ամբողջ Եւրոպայում: Չենք կարող, ի հարկէ, մտնել այն մանրամասնութիւնների մէջ, որ այդ ռէժիմը ներկայացնում էր այլ և այլ երկիրներում և կը բաւականանանք նրա ընդհանուր, բնորոշ գծերը ի տես շենելով:

Գերման բարբարոսները հաստատուելով իրրի իշխող տարր հռովմէական մեծածաւալ կայսրութեան մէջ, կամաց-կամաց իւրացրին հռովմէական քաղաքակրթութիւնը, սովորեցին երկրագործութիւն, արհեստներ, ընտելացան նստակեաց աշխատանքին: Մինչ այն՝ աստուծական կեանք էին վարում նրանք, պարապելով գլխա-

¹ Geschichte des Sozialismus. Kautsky etc.

ւորապէս խաշնարածութեամբ: Էապէս պարերազմիկ էր գերմանացիների հասարակութիւնը: Նրանք կազմում էին կուռղների (guerrier, մարտիկ) ազգայն, կամաւոր ընկերակցութիւններ՝ մէկ ընդհանուր առաջնորդի հրամանադրութեան տակ: Վերջինս առաջնորդում էր նրանց որսի ու պարերազմի ժամանակ: Ոմանց ասելով՝ այդ նախնական ընկերակցութեան մէջն է հէնց Ֆէօդալական երարխիայի սկզբնաւորութիւնը: Նւաճելով նորանոր հողեր, այդ առաջնորդները բաժանում էին իրենց ընկերակիցների մէջ: Սրանցից իւրաքանչիւրը հաստատելով իբրեւ բացարձակ սէր իր առաջնորդից պարգևապարժ հողաբաժնի վրայ՝ պարտաւորւում էր 1-ին մասնակցել զինւորական ծառայութեան, 2-րդ վճարել իր իշխանաւորին (առաջնորդին) որոշ փութք, լինի փողով թէ բնական բերքերով: Երբեմն ազգայն շաշխնքով՝ միացած՝ զինւոր-հրամանադարն ու իր ընկերակիցը շառնում էին այդպիսով սէր և հպարտ, Ֆէօդալ և Ճորտ (փաստալ): Սակայն առաջ է գալիս մի ուրիշ աւելի շառն հպարտութիւն. երբեմն ազգայն գերման ժողովրդի մի սուլար մասը ենթարկւում է այժմ ճորտերի ու ճորտապէրների լծին, և ժամանակի ընթացքում՝ կորցնելով զինւորական ընդունակութիւնները, շառնում է ստրուկ (serf) և բռնի կերպով կապւում է հողին: Այդտեղ կապարւում է, ըստ երևոյթին, մի ընդհանուր, յետախաղաց մի շարժում՝ ազգայնութիւնից շէպի ստրկութիւն: Բայց դա նման է այն շարժման, որ տեղի էր ունենում կենսական կարգերի քայքայման միջոցին և որ մենք արձանագրել ենք արդէն իբրեւ.— ընդհանուր քաղաքակրթութեան տեսակէտից — պրոգրէսի և ոչ ընդդէմի նշան: Զրպէսքէ անտեսել միւս կողմից, որ այդ միւսնոյն գերման ժողովրդի մոտքը Եւրոպայում միանգամայն թարմութիւն ներշնչեց հին աշխարհի փթած, կազմալուծւող օրդանիզմին և մշեց շէպի առողջ ու նորմալ քաղաքակրթութիւն: Զպէսքէ մոռանալ, որ հին աշխարհի բանւոր ընդհանրութիւնը ևս այնուհետեւ մի փոքր ազգայն շունչ քաշեց Ֆէօդալիզմի հաստատութեամբ:

Միջին դարերում ազգայնակութեան ահագին մասսան, աշխատաւոր մեծամասնութիւնը, կազմում էին ստրուկները¹: Այդ

¹ Ստրուկ—serf (servage—ստրկութիւն) գերի—esclave (esclavage—գերութիւն): Մեր լիզուն լաճախ չիմթում է այդ երկու հասկացողութիւնները:

մասսան էր, որ իր աշխատանքով զոհացնում էր ամբողջ միջնադարեան հասարակութեան նիւթական կարիքները: Ստրկութիւնը նախնական գերութեան շարունակութիւնն է, նրա փոքր ինչ մեղմացած ձևը: Երկու դրութիւնների միջև զգալի տարբերութիւն կայ: Միջին դարերի ստրուկը, իրաւէ, դարձեալ զուրկ էր հողային սեփականութիւնից և քաղաքացիական իրաւունքներից, ծանրաբեռնուած ամեն տեսակ տուրքերով և չաճախ ենթակաջ հողատէր ֆէօդալների կամայականութիւններին, այնուամենայնիւ նա ունէր, այսպէս ասած, իրաւաբանական անձնաւորութիւն, որով և տարբերւում էր վաղեմի գերիից: Նա ունէր իր ընտանիքը, ծանաւում էր իր ծնողներին ու զաւակներին, ամուսնանում էր առանց տիրոջ համաձայնութեան, չաճախ պահպանում էր ցմահ իր հողաբաժինը և թողնում էր իր զաւակներին ժառանգութիւն: Նա այլ ևս չէր վաճառում որպէս մի անշունչ իր, ընդհակառակը՝ շատ անգամ ստրուկները կարողանում էին գնել իրենց ազատութիւնը մանաւանդ սկսած 12-րդ դարից, երբ դրամը մուտքործեց տնտեսական կեանքի մէջ:

Ստրուկները ապրում էին սովորաբար իրար վրայ թափւած խրճիթներում, փիրոջ կամ ֆէօդալի տան շուրջը և կազմում էին աշխատող գիւղեր: Ֆէօդալի տունը ներկայացնում էր մի շէնակ շրջապատւած աշղիներով: Նթէ գիւղական ազդաբնակութիւնը ամուսն էր չափից դուրս, անհամապատասխան ապրուստի միջոցներին, վրայ էր հասնում Մալթուսի անոլոք օրէնքը, (որ այնքան զօրաւոր էր վաղեմի ժամանակներում, երբ աշխատանքի նահապետական պործիրները չէին շատ քիչ էին արտադրում), զալիւ էր սովոր կամ համաճարակը և հաւասարակշիւութիւն էր հաստատում ապրուստի ու ազգաբնակչութեան միջև:

Ազնւական էր ֆէօդալների հասարակութիւնը և այդ ազնւականութիւնը հողատիրական էր ու զինւորական: Երբև արդիւնագործութիւն՝ երկրագործութիւնն էր փրատկարողը. առևտուրն ու ինդուստրիան աննշան էին¹: Հողը ամեն բան էր: Նա միւլնոյն շերտ

¹ Դրամը շատ սակաւ էր շրջանառութեան մէջ, տնտեսութիւնը քնակոն էր (Naturalwirtschaft):

էր խաղում, ինչ որ դրամը կապիտալիստական հասարակութեան մէջ: Նա մի միջոց էր մասնաւոր ծառայութիւնների փոխանակութեան: Հոյը ոչ միայն հարստութեան աղբիւր էր, այլ և տիրապետութեան մի գերադասեց զէնք: Նրա միջոցով կարելի էր իշխանութիւն ձեռք բերել ժողովրդային մասսայի վրայ:

Ամեն մի ֆէօդալ իր փոքրիկ աշխարհում միահեծան պեպ էր: Թագաւորը միջին շարիքում յաճախ ամենահարուստ ֆէօդալն էր: Նա կոչւում էր գերիշխան: Եթէ աղքատ է նա՝ գուրկ է ապեցուն: Թիւնից: Աւելի թույլ ֆէօդալները մտնում էին աւելի ուժեղների հովանաւորութեան ցոյց, և այդպէս ժամանակի ընթացքում ուժի ու կարողութեան համեմատ գոյանում է ֆէօդալների դասակարգի մէջ որոշ աստիճանաւորութիւն (կոմս, դուքս և այլն):

Թագաւորի գերիշխանութիւնը մերթ իրական էր, մերթ անւանական: Երական՝ երբ հապտակ ֆէօդալների ոյժը ջլատւած էր չլինում փոխադարձ մրցակցութեան ու պայքարի մէջ և երբ ինքը թագաւորը բաւականաչափ ոյժ էր ունենում նրանց սանձահարելու: Սնանական էր նա՝ սրանց հակառակ պայմանների մէջ: Բայց առհասարակ թագաւորը չէր հոգում իր երկրի ժողովրդի մասին: (հոգացողութիւնը չբախտէր և անպարճառ հասկանալ յրաւան մարքով): Նրա իշխանութիւնը պարածոււմ էր գրեթէ միայն ֆէօդալների վրայ: Իսկ այդ վերջինները զինւորական ծառայութիւնից և որոշ տուրքից զատ՝ ուրիշ պարտաւորութիւններ չունէին դէպի գերիշխանը: Նրանցից ամեն մէկը իր հողի վրայ թէ թագաւոր էր, թէ կառավարիչ, ամեն մէկը կենտրոնացնում էր իր մէջ թէ օրէնսդիր ու զործադիր և թէ դատաստանական իշխանութիւնները: Ֆէօդալը ունէր իր սեփական զօրքը և նա ինքնուրոյն ու անկախ շահագործում էր տրորակ մասսաների աշխատանքը: Հոյը օրէնքով նրան էր պարտաւորում և որւում էր գիւղական համայնքների: Միջին դարերում տեղ-տեղ գոյութիւն ունէր նաև ազատ գիւղացիութիւն: Ճորպուկութիւնը բացարձակապէս չէր իշխում համայն արեւմտեան Եւրոպայի վրայ, ինչպէս որ գերութեան տիրապետութիւնը ևս հնադարեան էպոխայում բացարձակ չէր:

Միջնադարեան արդիւնադործութիւնը (երկրագործութիւն, արհեստ) կշիռնալիս էր առանձին համայնքների մէջ: Ամեն մի հա-

մայնք իր համար գոյութիւն ունէր, առանց յարաբերութիւնների՝ արտաքին աշխարհի հետ: Այդ համայնքները կամ գիւղեր էին կամ քաղաքներ: Վերջիններս հետզհետէ աճում էին, արհեստի ու առեւտրի զարգացման շնորհիւ: Միջնադարեան արհեստը սահմանափակւած էր այսպէս կոչւած՝ համքարական կարգերով (Zunftverfassung): Անհատին ձեռնարկէր այդ անաստիճանով ժամանակներում՝ կղզիացած մնալ. արհեստագործները միանում էին ու կազմում ընկերակցութիւններ: Երգման արարողութիւնը միացնում էր նրանց: Թագաւորից կամ քաղաքային վարչութիւնից ստանում էին իրաւունք մշելու արհեստագործութեան այս կամ այն ճիւղը: Երեք աստիճաններ կալին արհեստաւոր շասի մէջ՝ վարպետ, քարգահ և աշկերպ: Համքարական կազմակերպութեան կանոնադրութիւնը սահմանում էր ծառայութեան փւռոշութիւնը, աշկերպութեան ժամանակամիջոցը, աշկերպների ընդունելութեան գինը և այլն:

Համքարական կազմակերպութիւնը շահագործման մի ուրիշ մեքենայ էր. աշկերպը ապրում էր վարպետի տնում: Ոռճիկ չկայ: Որքան կարելի է՝ երկարացնում էին նրա ծառայութեան ժամանակամիջոցը: Վարպետների զեղծումները աշակերպների վերաբերմամբ անհաշիւ են: Աշակերպ շառնալու համար բազմաթիւ խոչընդոտների պէտք էր չալթել. այդտեղ ի նկատի էր առնուում կրօնը, ծագումը, օրինաւոր կամ ապօրինի ծնունդ լինելը և այլն: Որոշ թիւ տարիներ ձրի աշխատելուց յետոյ՝ աշակերպը շառնում է քարգահ. այնուհետեւ միայն նա վաճելում է որոշ արտօնութիւններ, ստանում է ոռճիկ, հարկ չէ վճարում, վարպետը աւելի չարգանքով է վերաբերում նրան: Սակայն քարգահը ևս շահագործման առարկայ էր դառնում:

Արհեստի արդիւնագործութիւնը համայնքներում մենաշնորհ էր փոքրաթիւ վարպետների ձեռքում: Այդ հանգամանքից տուժում էր ի հարկէ սպառող ժողովուրդը: Ազատ մրցում չկար. արդիւնագործութեան առաջադիմութիւնը կաշկանդւած էր:

Միջին դարերում արհեստաւոր բանւորների մէջ չկար ի հարկէ ժողովների, գումարման ազատութիւն. տիրող օրէնսդրութիւնը խստիւ արգելում էր այդ յաճախ խուլ, երբեմն էլ բացարձակ կռուով: Միջնադարեան շրջանում բանւորական խռովութիւնները, գործա-

շուրջները անպակաս էին: Սակայն՝ բնորոշ ֆակտ. միջին շարքերում չէին բանւորները կազմակերպում էին գաղտնի ընկերութիւններ, շաւաղբուխիւններ, երբեմն նոյն իսկ մասնային ապստամբութիւններ իրենց հարստահարիչների դէմ՝ շա ոչ թէ՛ տիրոջ կարգերը չեղաշրջելու համար էր, այլ միայն վարձագինը աւելացնելու կամ աշխատանքի ժամանակամիջոցը պակսեցնելու և այլն: Սրբէք այդ բանւորական շարժումների մէջ հասարակական կարգերի հիմնական սեղանը ջնջելու խնդիր չէր դրւում, և այդ է, որ հապէս զանազանում է այն ժամանակաշրջանը և այժմեան բանւորական շարժումները:

*
* *

Պարտիկուլյարիզմը (բաժան-բաժան լինելը) միջին շարքերի յատկանիշն է: Չկար քաղաքական մի կենտրոնական իշխանութիւն. տիրում էր ֆէօդալական աւելիմիկ յարուկ ապակենտրոնացումը: Չկար անգամ մի ընդհանուր, ազգային լեզու, ու շաղկապէր ցիր ու ցան համայնքներին: Տիրապետում էին բարբառները:

Միակ հզօր ու ազդեցիկ կազմակերպութիւնը միջնաշարեան այդ պարտիկուլյարիզմի մէջ՝ տիեզերական կաթոլիկ եկեղեցին էր իր համաշխարհային լատին լեզուով և իր համադարած հոշային սեփականութեամբ: Նա միակ շաղկապող օղակն էր կղզիացած, բաժան-բաժան համայնքների եկեղեցին՝ աստիճանաբար բարձրանալով, հարստանալով՝ կանգնում է ֆէօդալական հասարակութեան դէմ յանդիման, հպարտ, վեհապանծ, իբրեւ համայն քրիստոնեայ աշխարհը միացնող դործօն, և իբրեւ ժողովուրդների ընդհանուր շաստիարակ: Սև որպէս հզօր հոգևոր մի իշխանութիւն՝ նա հաւակնում է շեկավարել նոսր աշխարհիկ պետութիւնների ճակատագիրը: Յիշեցէք միայն խաչակրաց արշաւանքները, կրօնական և աշխարհիկ իշխանութիւնների կատաղի մրցումը, որ իր գաղաթնակէտին հասաւ պապ Գրիգոր VII Հիլդեբրանդի օրով: Գերազանցապէս կազմակերպւած մի պետութիւն էր եկեղեցին իր դերագոյն պեպոն ունենալով յանձին պապի: Ամբողջ արևմտեան աշխարհում նա զգալ էր տալիս իր ազդեցութիւնը և ինքն իրան բացարձակ թշնամի էր յայտարարում ֆէօդալական իշխանութիւններին: Նա որդւորում էր ֆէօդալական կամայականութիւնների և տիրոջ անիշխա-

նութեան շէմ: Միևնոյն ժամանակ կատարում էր մեծ սոցիալական պաշտօն, հովանաւորութիւն ու ապաստան փախով թուլերին, հալածւածներին: Նկեղեցին մի հսկայական օձախ էր կազմակերպւած անկեղանոցներով ու հիւանդանոցներով, ուր ապաստանում ու կերակրւում էր մաւրացիկ պրոլետարիատը, ֆէօդալական ճանկերից ազատւած անտուն, թափառական բազմութիւնը:

Սակայն կաթոլիկ կղերը իր համասփիւռ կալւածներով ինքը ևս արդէն բռնւած էր, այսպէս ասած, ֆէօդալական կազմակերպութեան ցանցի մէջ: Նաներկայացնում էր կղերական ազնւականութիւնը՝ համապատասխան ֆէօդալական աշխարհիկ ազնւականութեանը: Այդիսիկ պարծառով նա պիտի կործանէր ժամանակի ընթացքում...

Ֆէօդալիզմի լուծը գնալով՝ աւելի ու աւելի ծանրանում էր բոլոր մարդկանց և մանաւանդ սրտորին դասակարգերի վրայ: Ֆէօդալիզմը երբեք չ'եղաւ խաղաղ, օրինաւոր մի հասարակութիւն: Միշտ իրար շէմ լարւած՝ ֆէօդալները ոչնչացնում էին իրար: Բռնի ոյժը խեղշում էր միաւոր-կուլտուրական գործունէութիւնը և ծնում էր ամենուրեք անիշխանութիւն ու խռովութիւններ...

Այն ինչ՝ անփեսական էկոլոցիան յամրաքայլ ու հաստատուն գծում էր իր ձակապաղարկան ուղին, նախապարասիւղով ֆէօդալական վիթխարի ռէժիմի պապալումը: Ներկագործութեան ու արհեստի հետ միասին կամաց-կամաց սկսեց զարգանալ փաճառականութիւնը: Խաշտիրաց արշաւանքները, յայտնի է, որ մեծ զարկ ուին առևտրին: Արեմուտքի և արեւելքի միջև սկսեց կենդանի հաղորդակցութիւն: Պոլսից, Եգիպտոսից և Արեւելքի ուրիշ ծայքերից սկսեցին փոխադրել հում բերքերը շէպի Ներոպա. այդպէս մենք տեսնում ենք, որ 12-րդ դարում մեծաքսագործութիւնը մուտք է գործում արդէն հարաւային Եւրասիա: Ղա սկիզբն էր մանուֆակտուրայի, ձեռագործ արդիւնաբերութեան: Վաճառականական կապիտալին վիճակւած էր մեծ յեղաշրջում կատարել 14-րդ, 15-րդ և 16-րդ դարերում: Նա նոր կեանք բերեց ֆէօդալական կաշկանդոշ կարգերի մէջ: Նա ծնունդ դուրս բերեց համաշխարհային առևտրին. երևան եկան միջազգային շուկաներ: Բնական անփեսութիւնը (Naturalwirtschaft) հետզհետէ վերածւեց փողային անփեսութեան (Geldwirtschaft):

Տնտեսական զարգացման սլացքը սրազանում է: Վաճառականը մի տենդային եռանդ է ծաւալում: Նա որոշ միջով կոսմոպոլիտ է

(համաշխարհաքաղաքացի)։ Նրա առջև բաց է ամբողջ աշխարհը։ Նա գնում է հեռաւոր, անյայտ երկիրներ է թափանցում, դառնում է գրդիչ նորանոր գիւտերի։ Որքան նշանակալից էին առևտրի ու արդիւնագործութեան համար 15, 16-րդ դարերի փինգերական անցքերը՝ Վերիկայի գիւղը, Հնդկաստանի փանոզ ծովային ճանապարհի բացւիլը և այլն և այլն։ Դա կապիտալիզմի նշանաւոր էրան էր, որ նախապարտաւորում էր։ Դա քուրժուազիան է, որ ձեռնդ է առնում ու կամաց կամաց կերպարանաւորում, այն բուրժուազիան՝ որին սրտփական ենք նորագոյն ժամանակների փոփոխական ու քաղաքական աշխարհում կապարւած վիթխարի թռիչքները։

Միջազգային շուկայի բացման հետ փսւում է փնշային մրցում փարբեր ազդութիւնների պատկանող վաճառականութիւնների մէջ։ Նւ չալթանակը փանում են բնականաբար այն ազգերի ներկայացուցիչները, որոնք ունին աւելի մեծ զօրք ու հզօր քաղաքական կազմակերպութիւն։ Ուստի և բոլոր երկիրներում, գլխաւորապէս քաղաքային ազգաբնակչութեան մէջ առաջանում է մի ուժեղ հոսանք՝ ոչնչացնելու Ֆէօդալիզմի ջլատող կապանքները և կենդրոնացնելու իշխանութիւնը։ Բոլոր երկիրներում վաճառականութիւնը զիտակցում է Ֆէօդալական պարտիկուլարիզմի ծանր փնտնելը և ձգտում է միանալ, ամբողջանալ, միւլնոյն երկրի բազմութիւ վաճառականութիւնների փոխարէն ստեղծել մէկ ամբողջական, ազդային քուրժուազիա, և ընդհանուր ուժերով շահագործել համաշխարհային շուկան։ Ազգայնական զգացումը, որ գրեթէ բացակայում էր միջին դարերում՝ զգալի կերպով աճում է վաճառականութեան զարգացման հետ։ Որքան ուժեղ է վաճառականի հայրենիքը, այնքան աւելի հովանաւորւած ու ապահով են նրա շահերը միջազգային շուկայում, այնքան հաւանական է նրա չալթուութիւնը մրցութեան մէջ։ Ճիշտ միւլնոյն երևոյթը՝ այսօր։ Նահերի անորազոնիզմը (հակառակութիւնը) համաշխարհային վաճառանոցում դառնում է ազգայնական անորազոնիզմ։ Առևտրական մրցումը հարկադրում է բոլոր ազգերին (Անգլիա, Ամերիկա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան և այլն) ամուր կազմակերպւել ներսում, և բարձր պահել ազգային դրօշը։

Այն ժամանակներում ևս պատերազմները անպակաս էին, ինչ-

պէս ներկայութեամբ Եւ ամեն մի պատերազմ, որ մղուած էր յանուն առեւտրական շահերի՝ աւելացնում էր երկրի իշխանի ազդեցութիւնը, որովհետեւ նրա ձեռքումն էր զօրքը՝ աջող մրցման միակ գրաւակներ: Զօրքը այն ոյժն էր, որի միջոցով կարելի էր կռուել թէ արտաքին թշնամիների դէմ և թէ ներքին, փնասակար տարրերի՝ իրար ոչնչացնող և անջատական ոգով տոգորւած հետք ֆէօդալիների դէմ: Իշխանական արքայութիւնը այլ ևս անորոշական մի անհրաժեշտութիւն էր:

Ֆէօդալական կարգերի դէմ յամառ ու համերաշխ կռիւ են մղում ժողովրդի բոլոր տարրերը՝ կաթոլիկ եկեղեցին, սպորին, ճնշւած դասակարգերը՝ վաճառական, զիւղացի, արհեստաւոր և այլն, և վերջապէս երկրի աշխանը: Սկսում է միարար, ամբողջացնող շարժումը, որը հարւածելով ֆէօդալիզմի իշխանութիւնը առաջնորդում է քաջ առ. քաջ դէպի միապետական ռէժիմի հաստատումը: Ոչ ամեն տեղ, սակայն: Անգլիայում, ուր իշխանի ազդեցութիւնը աւելի մեծ էր, քան որեւէ ուրիշ տեղ, ժողովրդի սպորին դասերը ձգտելով հանդերձ ազատել ֆէօդալիզմի լծից, զինում էին միաժամանակ միապետութեան յաւանքութիւնների դէմ, նոյնքան երկիւղ կրելով միապետի բռնակալութիւնից, որքան և ֆէօդալի: Յաճախ նոյն իսկ տեսնում ենք անգլիական պատմութեան մէջ, որ արհեստաւորները և զիւղացիք փոխանակ կռուում ազնականութեան դէմ, միանում են նրա հետ՝ ընդդէմ միապետութեան: Այդ է պատճառը, որ Անգլիան դեռ վաղուց (13-րդ դարից) սահմանադրական միապետութեան օրինակ տեսնելու հետք պակաս ցամաքին:

Ամենից աւելի ցալտուն կերպով կարարեց միապետութեան զարգացումը Ֆրանսիայում: Եկեղեցու, իշխանի, վաճառականութեան և սպորին դասերի ներդաշնակ զօրծակցութեամբ՝ միապետութիւնը իր բացարձակ ձևով ու լիակատար զօրութեամբ չալթանակեց Ֆրանսիական հողի վրայ: Միահեծան պետը կենտրոնացրեց իր անձի մէջ բոլոր քաղաքական-հասարակական ֆունկցիաները: L'Etat c'est moi! Պետութիւնը ես եմ! բացականչում էր Լուդովիկոս XIV այն ժամանակ, երբ միապետութեան սկզբունքը իր զարգացման դադարձնակէտին էր հասել:

Այնուհետև Ֆէօդալների շասակարգը, մինչ այն՝ ըմբոստ ու ամբարտաւան թագաւորի նկայմամբ՝ խոնարհւում է նրա առջև, հպատակւում է նրան։ Այնուհետև ազնականութիւնը բշխում է արդէն թագաւորից և այդպիսով կորցնում է իր վաղեմի բնաւորութիւնը։ Դեռ աւելին. նա դառնում է տնտեսապէս անելորդ... Այնուհետև նա մի բեռ է հասարակութեան վրայ։ Միջին դարերում, երբ նա իբր ինքնիշխան պետ՝ իր բարձրաբերձ ու անառիկ շէնքերից հրամայում էր աշխատաւոր մասսաներին, այն ժամանակ նա, այդ Ֆէօդալ-ազնականը իր բացասական պաշտօնի հետ միասին կտարւում էր նաև դրական, հանրօգուտ պաշտօն։ Նա ապահովում էր իր հպատակ ազգաբնակչութիւնը հարեան գիշափրիչներից և ուրիշ անյաջաթ թշնամիներից։ Այժմ, երբ անցել են այդ արհաւիրից ժամանակները, երբ կազմակերպւել է նորագոյն պետութիւնը իր զօրքերով, ժանդարմներով, իր բանտերով ու ոստիկանութեամբ, այժմ այլ ևս աշխատաւորը պէտք չունի Ֆէօդալի հովանաւորութեան, այժմ այդ վերջինը արդէն բացարձակապէս ծրլուկներ է, պարագիտ։ Նւ իբրև այդպիսին՝ նա դատապարտւած էր վաղ թէ ուշ կործանւելու։ Այդպէս կործանւում է պատմութեան մէջ ամեն շասակարգ, որ քաղաքակրթութեան ընթացքում ապացուցանում է իր անելորդութիւնը տնտեսական ու հասարակական տեսակէտից ¹։ Այդ նոյն գիծակին ենթարկւեց և պապական կղերը իր

¹ Կործանում բառը չըպէտք է հասկանալ բնագիտական մտքով, à la lettre: Ֆէօդալիզմը, կղերը և այլ բացասական տարրերը իսպառ չեն ջնջւում աշխարհի երեսից, ոչ։ Սոցիալական էտիւլեցիան առաջ քշելով հասարակական կենցաղի նոր ու աւելի կատարելագործւած ձևեր՝ լիար և մշտն հին ձևերը, որոնք չեն կարողանում այլ ևս բարձրել առաջադիմող քաղաքակրթութեան նորոնոր պահանջներին։ Սակայն, լիար մշտնով հանդերձ՝ այդ հնացած ու չեղադէմ ձևերը շարունակում են (արդէն սնանկացած, իհարկէ) իրենց գոյութիւնը։ Կա տիեզերական էտիւլեցիալի հիմնական օրէնքներից մինն է, որ դիտելի է նաև օրդանական (բուսական-կենդանական) զարգացման մէջ, ուր ամենաբարձր, կատարելագործւած մարմինների կողքին տեսնում ենք ամենաոտորին, մանրիկ, հոմոժէն տարածներ։

ԾԱՆ. ԽՄԲ. Նոր դարերի ազնականութիւնը, կորցնելով միջնադարեան Ֆէօդալի բնաւորութիւնը, դարձաւ միապետականութեան մի ատրիբուտ ալն մտքով, ինչպէս Մոնտէսքիէօն ալ բանաձևել է. այնպէս որ ազնականութեան դերը այլ ևս չի կարելի միապետականութեան պատմական դերից կատարելապէս բաժանել։

գրիգորական գիրապետութեամբ: Առևտուրն ու արդիւնադործութիւնը զարգանալով՝ կղերի մէջ ևս բորբոքեց փող, հարստութիւն գանձելու տենչանքը, որը գնալով, աւելի և աւելի խոր արմատներ ձգեց: Դրա հետ միասին աճեցին կղերական կեղեքումները, որոնք իրենց գաղթնակէտին հասան ինդուլգենցիաների հրապարակական, անամօթ վաճառման ժամանակ: Միւս կողմից՝ հնչուն գրամի պաշտամունքը սփռւած է կղերին՝ կամայականաց թողնել հովանաւորի, ապաստանողի վաղեմի շէնքը սովալլուկ պրոլետարիատին նկատմամբ: Մի պաշտօն, որ նա իւրութեամբ սպաննում էր միջնադարեան ընտանի տնտեսութեան շրջանում, երբ բնութեան բերքերը մեծ առաքութեամբ ամբարւում էին՝ եկեղեցական լաշնապարած հողերից և վաճառանոց չէին դուրս բերւում: Այժմ, երբ գրամը ասպարէզէ եկել, երբ կարելի էր ամեն բարիք փոխանակել այդ յաւերժապէս թարմ ապրանքի հետ՝ այլ ևս ձեռնարկ չէր քրիստոնեայ եկեղեցուն լինել հիւրասէր ու մարդասէր, ապաստան ցալ թշուառներին ու անկեալներին: Այդպիսով եկեղեցին կորցրեց իր միակ գրական հասարակական փունկցիան, առաջ մշելով միմիայն բացասականը—կեղեքում ու չափչափութիւն յանուն կրօնի, Աստուծոյ ու Քրիստոսի: Նրա լուծը աշխատաւոր ընդհանրութեան համար ոչ պակաս ծանր էր, քան ֆէօդալիզմը: Նրա շահատակութիւնները աւելի զգալի եղան գերմանական հողի վրայ, ուր սկսեց մի ունակցիա եկեղեցու գէմ, մի հզօր, շառաչալից շարժում, որ վերջացաւ Լութերի վիթխարի հերձաժովը: Ռէակցիան այստեղ ևս յաշթանակեց, անբուժելի հարւած ցալով պապական ազդեցութեան ու յաւակնութիւններին:

(Շարունակելի)

ՀՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԱՑՈՐԴՆԵՐԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

Ա. ՏԵՐ-ՊՕԴԱՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Նկեղեցին որոշ օրեր է նշանակել մեռեալների հոգիները պաշտելու, պաշտելու համար. դրանք են հինգ նաւակաթիկներին յաջորդող օրերը—մնռելոց օրերը. բացի դրանից մի օր էլ յատկապէս եկեղեցում տօնելու համար—Տօն ամենայն սրբոց հնոց եւ նորոց (Allerseelenfest, Allerheilgen): Մտաւաղը—մնռելաճաշը օրհնելու համար քահանայի քննութիւնով որոշ իրօնական արարողութիւններ են կարգացուած և, կարծեմ, Մաշտոցից աշօթքներ կարգացուած:

Հոգուն պաշտօն կատարելը մեռածի մերձաւոր ժառանգների պարտաւորութիւնն է: Զինացուն ամենամեծ դժբաղդութիւն զգում էթէ երեխայ չունի, որ այս պաշտամութիւնը մատուցանէ: ²

¹ Տես Մուրճ 1900 թ. № 1:

² Bastian—Preuss. Expedition. (=Ա. Բասթիան.—Պոլսական գիրքն. արշաւանք), I, էջ 205.

Արեւեան, նոյնտեղ էջ 20, 21. «Ամեն մէկ մեռեալի բաժանուած հոգին» բազմաճառ ծերերի հոգին, մահուանից լիտու առաջին օրերում և ամբողջ առաջին տարւոյ ընթացքում առանձին խնամքի է կարօտում: Այդ պարագայում հազ զիւլացու համար անդաւալ մեռելը մի մեծ դժբաղդութիւն է. Բազմ էթէ մէկը մեռնում է օտարութեան մէջ, ուր հոգու ապրողներից սպասած հոգածութիւնը չանձն առնող մէկը չըկայ, դժբաղդութիւնը աւելի մեծ էր:

Այսպէս է և հայի համար: Անգաւակ ամուսինները ինքզինքնին խիստ անմխիթար են զգում, որ իրենց ռաջախի կրակը¹ վառ պահող լինելու չէ այլ ևս, որ աղգականների, գնացող եկողի առջև շուռը պիտի փակւի, բայց ամենից աւելի մտաւարանջութեան նիւթն է այն, որ իրենց հոգու մասին մտածող չի մնալու: Օգնութեան հնարքը գտնուում է սակայն—վերցնում են մէկը իրրն որդեգիր, որի վրայ ծանրանում է հոգուն պաշտօն կատարելու պարտաւորութիւնը: Բայց և եկեղեցին իր վրայ է առնում այս պարտաւորութիւնը. անգաւակ ամուսինները կարող են իրենց ինչն ու ստացւածքը փոխանակ ունենալ որդեգրի թողնելու, կրակել եկեղեցուն, և վերջինս պարեկան մէկ կամ մի քանի անգամ (նայած կրակած գումարի քանակութեանը և շրած պայմանին) նոցա հոգււ յիշակին պաշտօն կը կատարէ: Ամենաապահովն ի հարկէ մի եկեղեցի կառուցանելն է, որովհետեւ ամեն պատարագի ժամանակ նոցա հոգին կը յիշուի և կ'աշխարհէ յատկապէս զեկեղեցիի շինողաց, երախտաւորաց, պաշտօնից: Համար Այնքան բազմաթիւ եկեղեցիների գոյութիւնը Հայաստանում այս տեսակէտից հասկանալի է շատնում: Իւրաքանչիւր քաղաքական հանգիստ մատուցողը մի մի շամբարաններ են ունենալ մի սուրբի նշխարներով, ուր կույնան մի սեղան, տարեկան գէթ մի անգամ նորա հոգուն մէկ պարագ մատուցանելու համար:

Հողիններն ինչպէս կենդանի մարդիկ, ցանկանում են կերակուել. շրա համար նոր հանգուցիալի սենեակում ամբողջ շաբաթը մի կտոր հաց և ամանով ջուր են թողնում, այն յաջորդի շաբաթաւորութեամբ, թէ հոգին՝ որն անմիջապէս չի հեռանում սենեակից, կամ սենեակը կրկին այցելելիս քաղցած և ծարու չմտայ: Ննջեցիալին պարանքելիս՝ բերանումը մի կտոր նշխարք են շնում և կամ հէնց մի կտոր հաց սրտի վրայ են քցում և այնպէս² թաղում: Վնծայ-

¹ Հմմտ. Աբեղեան նույն տեղ էջ 70.

² Տես Աբեղեան, նույնտեղ էջ 21 համաձայն «Ազգ. հանդէս» II. 179 և I. 310. Բայց վերոյիշեալներից պէտք է եզրակացնենք, որ այս և ուրիշ հոգածութիւնները, ինչպէս մուսուլի քթում խունկ շնելը, հանգուցիալի հոգու «ճանապարհորդութիւնը շէպի միւս աշխարհ շիրաքներու և աշխարհ հոգու ապագայ կեանքը բարեկաւելու» համար չեն, ինչպէս՝ պ. Աբեղեան:

ած նւերների զգայական վայելումին մեռեալ հոգին ոչ միայն կարող և կարօտ է ենթադրուած¹, այլ նա նոյն իսկ մասնակցում է մարդկային զարճութիւններին: Այս կերպ ըմբռնելը յարաբերում է շեռ. աջօր հայերի մէջ²: Մեռելաճաշի (քեկեխ) ժամանակ ննջեցեալի հոգին ընդունւում է իբրեւ ներկայ, նոյն իսկ իբրեւ ինքը — հիւրասիրողը: Անտեսանելի կերպով այդ մասնակցողից քաշելով, սովորութիւն դարձաւ ճաշի ժամանակ նորա մասին զովասանքով խօսել և առհասարակ մեռեալների մասին լաւ ասել կամ ոչինչ (de mortuis nil nisi bene): Ճաշին մասնակցողները ուրում և խմում են մեռեալի հոգու ներկայութեամբ և նորա. էլ մասն ուրաժին հանում, գերեզմանի նոր հողակոյտի վրայ մի բաժակ զինել ածելով (ինչպէս այդ անում են օրինակ Թիֆլիսում) և աւելացած ուտելիքն ու խմելիքը գերեզմանի մօտը թողնելով հեռանում են: Մեռելաճաշը մատաղի կամ հոգեհացի անւան տակ կրկնւում է յաճախ մեռեալի հոգու չիշտարակին³:

է ենթադրում, այլ պարզապէս հոգին քաշցած չըթռնելու համար: Հոգին խնամելը ամեն բանից առաջ ուշւած է շէպի նրա ֆիզիկական կեանքն ու բարեւաւումը: Ննջեցեալի քթածակերի մէջ խունկ գետեղելը, մեռեալը օրհնած ջրով լւանալը, սպիտակ սաւանով փաթկելը, նրա զգեստները մաքրելը, կրօնական ծէսով անքիծք կատարելը հօ նպատակ ունին հոգու կրկին միացումը մարմնի հետ ախորժ և մաքուր դարձնել: Հոգին սովորաբար քթի միջոցն է կատարում իր ելումուտը և խունկը, իր հոգի ախորժալի զգոումովը հաճելի կը դարձնի նրա վերադարձը (տես նաև Արեւեան, նոյն տեղ, էջ 23): Մաքրութեան համար էլ լւանում են թէ մարմինը և թէ շորերը և պատանքում են միայն սպիտակ կտորով, որովհետեւ աչտոտ մարմնի և շորերի մէջ՝ հոգին էլ կաշտորւի: Մահանից լիքող ամբողջ ուրին օր՝ ինչպէս և կիրակնամութեան, ճրագ փռութեանը ոչ թէ «հոգու ճանապարհը դէպի միւս աշխարհը լուսաւորելու» համար է, այլ հակառակ ուղեորութիւնը լուսաւորելու համար, որպէսզի վերադառնալիս (և ոչ ալն կողմը դնալիս) ճանապարհները խաւարի մէջ չըմտեն ու նեղանան, կամ ինչպէս ինքը պ. Արեւեան մի ուրիշ տեղ (էջ 24) գրում է՝ «երդիքից ներսը թքելով և անիծելով» չըհեռանան, իրենց հետը տանելով տան բաշխաւորութիւնը:

¹ Շուլցէ, նոյնտեղ, էջ 253.

² Արեւեան, նոյնտեղ, էջ 69. «Նախնեաց հոգիները իրենց սերունդի զարճութիւններին մասնակցում են նա».

³ հմտ. Արեւեան, նոյնտեղ էջ 23.

Ինչպէս մի հնդկական ասացած էլ պարմում է՝ «ինն անցքեր ունի մարմինը, որոնցից կարող է հոգին շուրս փախել»¹։ Նրբ ինքն իրան խեղդողը (ինքնասպան par excellence, քանի որ հրադէններ զոյութիւն չունէին շեռ ևս), արգելում է հոգուն մաքուր անցքերով իր ճանապարհը գտնելու, սա ստիպւած կը լինի անմաքուր ճանապարհներով անցնել։ Հետեանքը կը լինի այն, որ կը պլծւի հոգին, որի հետ և մարմինը, որովհետեւ հոգին կարող է կրկին միանալ մարմնի հետ և կընտրի միշտ այն ճանապարհը, որով նա հեռացել էր։ Այս թէ ինչով մեկնելու է որ եկեղեցին մերժում է ինքնասպաններին մաքուր մեռեալների շարքում—հասարակաց գերեզմանոցում ապաստարան տալը։

Սկզբում մեռեալների համար առանձին հանգստարաններ չեն եղել, այլ իրենց հանգիստը գտել են ուղղակի այնտեղը, ուր նոքա շաշարիւլ են ապրել։ Մեռեալին թաղելը աւելի ուշ ժամանակէն սովորութիւն է և արդիւնք ոչ թէ առողջապահական կամ ուրիշ որևէ տեսակէտի, այլ այն բանի, որ զիջակներն ու ուրիշով շիակի միտը և, որ գլխաւորն է, շորա հետ միասին և արիւնը, կ'ոչնչացնէին ուրիշ մեռեալի հոգին. այդ պարագայով սովորութիւն շարձաւ շիակը ծածկել քարերով. մեռեալին թաղելը ոչ թէ առողջապահական պաշտօնեաների որոշումն է, այլ միայն կրօնական «գրի չառնւած կանոններին» բաւականութիւն տալու համար է, որ Անտիգոնը հողով թեթեւ ծածկում է իր եղբոր շիակը. բարեպաշտութեան մաքուր զգացմունքներ կարող են միացած լինել սրան, բայց իսկապէս որոշող մտապապկերը արդէն Իլիականում մեզ հանդիպածն է, այն է թէ՛ թաղածի հոգին միւս կողմը հանգիստ չէ գտնում²։ Թաղման արարողութեանը ներկայ եղողները ջերմեռանդութեամբ մօտենում են գերեզմանին և ամեն մէկը մի բռնուն հող է աւելացնում վրան. այս միևնոյն սովորութիւնը եղել է նաև Հռոմեական յոյների մօտ, որոնք մրաժում էին թէ հոգին այնքան ժամանակ հանգիստ

¹ Դուլցէ, Նոնտեղ, էջ, 331.

² E. Rohde—Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen (=Է. Ռոհդէ.—Պսիխէ «=Հոգի. Ոգեպաշտութիւնը և Անմահութեան հաւատքը Յունների մէջ») Freib. in B. 1890-14.

չէ գպնուում և չի հեռանում իւր շիակ մարմնից, որքան ժամանակ նա վտար չէ, թէ շիակը ոչնչանալուց արդէն ապահովւած է: Մեր երկրի զանազան կողմերում պատահում է մարդ շար գերեզմանների, աւելի ճիշտ՝ քարակոյտերի, այս ինչ քաջի, այն ինչ հակացի, շէի, և այլնի անուանով, բայց իրօք ու է ցեղի, սերունդի նախահայրերի—ազնաւորների գերեզմաններին¹, ուր ամեն անցորդ իր բարի պարտականութիւնն է համարում մի քար վերցնել և այդ կոյտին աւելացնել: Մեր այժմեայ մեծ-մեծ գերեզմանաքարերը ապահովում են շիակը զիշակներնորին ճարակ Դառնալուց, այսինքն հոգու վերջին ապաստարանը ոչնչութեան մարտնչուց փրկում են:

Մի ժամանակ էլ մարդիկ իրենց մեռելները հէնց իրենց բնակարանների մէջն են թաղել, որան մի ու է անկիւնում: Վանում գոցութիւն ունեցող մի սովորութիւնից ապահովապէս կարելի է եզրակացնել, թէ մեր նախահայրերը մեռելները թաղել են որան մէջ, ուր երբեմնակի այցելութեան էին զալիս հոգիները: Խըթման իրեկոյնանները ընտանիքի ամենակրօնները վառելով մի մոմ և խընկամանի մէջ խոնկ ծխելով, շրջում է որան բոլոր մասերը, մոնում է ամեն մի շարկի և շինութեան մէջ, ասելով. «շնորհաւոր Քրիստոսի ծնունդ և յայտնութիւն (կամ ըստ պատշաճի՝ յարութիւն), ճեղ և մեզ մեծ աւելիք». մոնում է ամեն տեղ՝ ուր մարդ չկայ, ուր նոյն իսկ բնակութեան համար չէ սահմանւած. ամենուրեք պիտի կրկնէ նոյն խօսքերը: Այդպէս էլ հարկաւոր է, որովհետեւ պատերից մէկը կարող էր այնտեղ թաղւած կամ նրա հոգին պատահմամբ այդ բոպէին այդտեղ լինել²: Այս սովորութեան միակ նորութիւնը անկասկած Քրիստոսի անուանով շնորհաւորելն է:

¹ Հմմտ. Արեւեան, նոյնտեղ էջ 71.

Կարծում ենք թէ «ազնաւորի» (ազնաւոր ? խմբ.) գլխաւոր նշանակութիւնն է ցեղի նախահայր. իսկ «հսկալ» (Riesen), ինչպէս Պ. Արեւեանն է յիշատակում, երկրորդական նշանակութիւնն է, ըստ որում նախահայրը, ցեղի սկզբնահայրերը, երեակալել է իբրեւ մեծ, ուժեղ, քաջ—հսկալ մէկը, որով այս գալափարը միացել է առաջին: Ազնաւորների քարակոյտ գերեզմանները երբեմն մի քանի մէտր երկարութիւն ունին, ժամանակի ընթացքում կուտակւած քարերի պարճաւով, բայց և այնպէս ասում է թէ, ազնաւորը, շար երկար լինելուն համար, ծունկից ծալւած են թաղել:

² Հմմտ. Արեւեան, նոյնտեղ էջ 23.

Հոգիների սիրած մի բնակարանն էլ թոնիրն է, որն արդէն ըստ ինքեան մի սուրբ փեղ է¹։ Թոնիր շէնքերը աշխնքն թոնիրի վերայով մի կողմից միւսն անցնելը, ինչպէս և թոնիրի շուրթը նստած՝ ոտներ շարժելը՝ մեղք է համարուում, որովհետեւ հոգիները կ'անհանգստանան։ Թոնիր շէնքովը պէտք է շէնքը քանդէ, աշխնքն նոյն շարժումը հակառակ կերպով կատարէ։ Հոգին մեծ սիրով է թափառում և մինչև իսկ բնակում շիակի մօտերքը, նորա շրջակայքը²։ Տեղ-փեղ կայ այն հաւարքը, թէ մեռեալի հոգին քաշ է գալիս Դիակի շուրջը մինչև այն ըոպէն, երբ թաղման արարողութիւնը կատարելիս՝ երգում է «փառք ի բարձունս», ասում են նոյնպէս թէ հրեշտակը առնելով ննջեցեալի հոգին, բարձրանում է մինչև ամպերը, ուր չար ու բարի հրեշտակները կուլւ են մշում այդ հոգին փրկապետելու համար, մինչև «փառք ի բարձունս» երգելու ըոպէն (երբ, ինչպէս յայտնի է, ծիսակատարութեան ժամանակ սկսում են փոսումը զետեղած ննջեցեալի վրայ հոշն ածել), որ ժամանակ բարի հրեշտակները յաղթելով՝ փսնում են հոգին Աստուծոյ յանձնելու։

Նախամարդկանց մօտ նշանաւոր մեռեալների համար սովորութիւն է Դառնում առանձին զերեգմաններ շինել, որոնցից առաջ են զալիս ապագայ մարտուոնները, վանքերը, տաճարները և այլն, որոնք Դառնում են հոգիներին պաշտօն մարուցանելու կեդրոններ։ «Կամբարանների» (Grabanlage) շինութիւնը տաճարների զարգացման սկզբնակէտն է³։ Բոլոր եկեղեցիների մէջ, որոնք շինւած են բոլորովին նոր ժամանակներում, ամփոփւած կան սուրբերի նշխարները կամ նոցա մասունքները։ Նշխարները կամ մասունքը զեղեղւած են լինում մի գերեզմանում, որը սովորաբար մի առանձին բաժանմունքի—մարտուոի մէջն է լինում։ Այս սուրբերի գերեզմանները հրաշքի և բժշկութեան աղբիւրներ են և նոցա բժշկական

¹ Արեւեան, նոյնփեղ, էջ 6, 67։ Թոնիրի սրբութիւնը մեր պառաւները չաճախ աշխատէ ևն բացատրում թէ աշխտի կիւում է հաց, որը եկեղեցւ ա. խորհրդի նիւթն է, ինչպէս և գինին, որոնց զետին թափողի և կոխողի «աչքերը կը կոնքան»։

² Հմմտ. Արեւեան. նոյնփեղ, էջ 18.

³ Լիպպէրֆ—կրօնները, էջ 243.

ամենալաւ շարման—ոչ թէ հողն է իբրեւ հող, այլ իբրեւ մի իր, որի վրայ սուրբի շլաքն է ընկել: Մշոյ Ս. Կարապետ վանքում իբր թէ Լուսաւորչի ձեռքով Յովհ. Մկրտչի նշխարներից մի մասը թաղած է այսպէս կոչւած՝ «Ս. Կարապետի գերեզման»-ում: Գերեզմանի կողքին կայ մի փոս, ուստից ուխտաւորները հող են վերցնում և տանում իրենց հետ ու գործածում իբրեւ բժշկական միջոց, իբրեւ յեղ, (գերեզմանի հողը ամենեւին չէ պակասում, որովհետեւ վանքի ծառաները շորա հոգսը քաշում են):

Հոգին իբրեւ նիւթեղէն մի իր, ուրեմն պարածութեան մէջ, պիտի ունենար մի կերպարանք: Այնպիսի բացատրութիւններ, թէ հոգին քառակուսի է, ինչպէս Պիւթագորաս, կամ թէ նա մի շրջան կամ գնդակ է կազմում, ինչպէս Արքիշաան է ենթադրում, կամ թէ նա ամենանուրբ արմատներից է բաղկացած՝ ինչպէս Դէմոկրիտ և Եպիկուր կարծում էին, իբրեւ փլիխոփայական խորհրդածութիւնների արգասիք, այսպեղ սպասել կարելի չէ շեռ ևս¹. Հոգին մարդու միւս ինքն է. հոգեբանական երգերի մէջ փոփոխակի կերպով մարմինը և հոգին ընդունում են իբրեւ «խակական մարդ», «նա ինքը»². այնպեղ մարդը կրկին գոյութիւն ունի—իւր զգայական երևոյթով և իւր անտեսանելի պատկերով (Abbild—յունաց eido-lon, հռոմ. genius, արաբ. ջին, պարս. Ֆրաւաշի, եգիպտ. քա), որը մարդու մահամբը ազաւ է շառնում: Երազը բացատրում էին նրանով, որ մարդու քնած ժամանակը միւս-ինքը—հոգին—գործում է և ուրիշ հոգիների հետ յարաբերութեան մէջ է մտնում: Մենք պահել ենք շեռ այսպէս կոչւած հոգեհամարը (Seelenzahl), այսինքն՝ մարդկանց թիւը իմանալու համար չենք հարցնում ո՞ր քան մարդիկ, այլ քանի՞ հոգի, այն պարզ պարճառով որ նա ինքը, իսկական մարդը և նորա էութիւնը համարել ենք նորա հոգին: Հոգին ունի սովորաբար մի երկրորդ մարդու, մի ուրիշ փոքր մարդու, մանրանկարի ((homme en miniature, homoneulus) կերպարանքը³:

¹ Շուլցէ, նույնտեղ, էջ 333:

² Ռոհդէ, նույնտեղ, էջ 5:

³ Մի նկար կար կախւած՝ մի եկեղեցում, որը պատկերացնում էր

Բայց հոգիները պարկերացում են նաև մի քանի որոշ կեն-
դանինների կերպարանքով՝ չիբրեկ թռչունների, մասնաւորապէս իբրե-
ւաշաւնիների, իբրեւ միջատների, մեղունների, չարկապէս իբրեւ թիթեռ-
ներ (psyche = հոգի և թիթեռնիկ)։ Հոգիները ներկայացնում են
նաև իբրեւ սողունների, որոնց չարկապէս օձերը և մողեսները զե-
րաշատում են։ Չորքոփանի կաթնասուններից հոգու-կենդանիներն
(Seelenthier) են մասնաւորապէս մուկը, աքիս և կաբունը¹։ Հայերը
ամենայն երկիւղածութեամբ են վերաբերում իրենց շէնքի մէջ
բնակութիւն հաստատած օձին, և նորան հալածելը կամ սպանելը
ոչ և է յժքալղութեան նախադուռն համարում։ Այդօձը շատ ան-
գամ ընդունում է մարդկային կերպարանք և նկլութեան շէնքում
գալիս է օգնութեան, կամ անարդարութիւն կատարւած շէնքում
պարստոյի շեր սրանձնում։

Թռնիրների մէջ, մանաւանդ ական մէջ բնակում են նախահայ-
րերի հոգիները²։ Վանեցու համար մեծ ուրախութիւն է, եթէ մի
թիթեռնիկ իր ապաստանը դադել է իրենց թռնիրի ական մէջ։ Դա
պապիրի հոգու ներկայութիւնն է աւեփում և նշանակում է քան
բաշխաւորութիւնը³։

Մարդու կենդանութեան ժամանակ ևս հոգին կարող է երբեմն
իրբեմն հնոանալ մարմնից, սակայն այս ելումուտքը մեծ վրանդ-
ների ենթակայ է. նա կարող է ճանապարհը կորցնել և այլ ևս
վերադառնալ չկարենալ։ Մի պարմածքում հոգին՝ մոշէսի կերպա-
րանքով, քնացոյի բերանից դուրս է գնում, անցնում է մի առու՝
սորա վրայ դրած սրի վրայով, բայց չկարող վերադառնալ չէ կարող,
քանի որ սուրը վերցւել էր։ Քնացած կախարչի բերանից հոգին
կապուի կամ կարմիր մկան կերպարանքով դուրս է վազում. կարելի

Յովհաննէս Մկրտչի գլխադուռը—արիւնաթաթախ մի գլուխ ափսէի մէջ
դրած ներկայացում է մի թագաւորական զգեստով կնոջ, իսկ վերնուռը
մի խումբ հրեշտակների, որոնք ամպերի մէջ փաթթած մի սրուերամած
երեսալ—Յովհաննէսի հոգին—շէնքի երկինք են բարձրացնում։

¹ Շուլցէ, Նոյնտեղ, էջ 335։

Հմմտ. Աբեւեան. Նոյնտեղ էջ 74 և հետեւեալներ։

² Աբեղեան, Նոյնտեղ, էջ 67, և հետեւեալներ։

³ Հմմտ. Աբեղեան, Նոյնտեղ, էջ 55.

է հոգու կրկին վերադարձը արդելել, ուրեմն կախարչը սպանել է թէ նորա մարմինը շուռ տալով՝ բերանի մուտքը տեղափոխենք¹։ Այդ պարճառով մեր պառաւները մեզ արգելում են զիշեր ժամանակ թուրքերի գերեզմանոցների (զգէօներն) մօտովն անցկենալ, որովհետեւ հոգիները կաթուի (սովորաբար սև կաթուի) կերպարանքով ման են գալիս և քաղցած ժամանակ կարող են մեզ «ուտել»։ (Յայտնի է, թէ, թուրքերը իրենց մեռեալների շիակը զերեզմանում չին ծածկում անմիջապէս հողով, այլ թողնում են մի աղաք տարածութիւն և շէպի շուրսը մի անցք, մի ծակ, որը յետոյ դիշակներին երթեկեկութեանն է ծառայում)։

Յաճախ գործ է ածում բարկացած մէկը՝ իր հակառակորդի թուլութիւնը ցոյց տալու համար, այս ասացւածքը. «նա ինչ մարդ է որ, վզակոթիցը բռնեմ, հոգին փիս մէջը կը քնի»։ Նա մի ճրնճըղիան չափ էլ հոգի չունի»։ Երեւում է որ հոգին մի իր է, որը մի թռչնի պէս է երևակայւում, որ հակառակորդը հազիւ ամենափոքր թռչնի—ճնճղուկի չափ մի հոգի ունի²։ Աղաւնին, մանաւանդ սպիտակ աղաւնին՝ իբրև արդարների և սև ազաւը՝ իբրև չարերի հոգին մօտեցնելը սովորական է շատ տեղւոյ Խիար հասակաւոր պառաւը, չարիպէս չարախօս և կախարչ նկատւածը, շեռ ևս կենդանութեան ժամանակ կոչւում է «սև ագռաւ»։ Մէկի պան կտուրի կամ բակի ծառի վրայ նստած ագռաւի կրկնալը նշանակում է թէ մի չար հոգի վախախօսում է իրենց մօտին։ Այդ պարճառով էլ զգուշութեան միջոցներ են ձեռք առնում, օրինակ՝ չարախօս և չարաչք նկատւածի դրան շէպի փայտից գոշունի մի կտոր տաշում են շանակով ու բերում թօնիրը գցում ու վառում։

Սուերը իբրև հոգի մասամբ պահել է շեռ իր նշանակութիւնը—պառաւները երեխաներին զգուշացնելով՝ ասում են. «որ-

¹ Շուլցէ, Նոյնտել, էջ 333։

² Պրն. Արեշեան գրում է (Նոյնտել էջ 10. համաձայն «Ազգ. հանդէս» 1. 317) թէ՛ «բոլոր ինչպէս հասակաւորների, Նոյնպէս և երեխաների հոգիները հաւասար մեծ են նկատւում»։ Կան տեղեր գուցէ, որ ալիպէս և բայց վերոյիշեալասացւածքը գործածելով Սալմաստցին ինչպէս և Վաճեցին մրաժում է իսկապէս հոգու մեծ և փոքր լինելու մասին, Հաւանորէն ալի մրաժողութեան ծնունդ են մեր մեծահոգի, փոքրոգի բառերը։

դիս, շաքի հետ չեն խաղալ. զիշերը երազումդ կը տեսնես, կարող է գալ և խեղդել քեզ: Տանը անկարգութիւն անող աշակերտին՝ արևի առաջ դրած մի ամանով ջրից պատի վրայ անդրադարձած շողքը ցոյց տալով, զգուշացնում է պառաւ տաքը, թէ՛ «կարմիր քաշաղը» կ'երթայ և վարժապետի ականջին «կը խօսի» անկարգութեան մասին:

Շատ բնական է, որ հոգին՝ իբրև խկական մարդ, իբրև մարդու գործող «ես» ունենալու է մարդու կենդանութեան ժամանակաւ բարոյական արժանիքը: Եթէ, մէկը իր կենդանութեան ժամանակը բարի էր, բարի է և նորա հոգին. եթէ հակառակը, այսպէս էլ սա: Բարի և չար որոշում է նոցա կենցաղավարութեան և գործունէութեան համաձայն, և միևնոյն հոգին կարող է մէկը բարի՝ միւսը չար համարել: Այսպէս մեր դրացի ժողովրդի Աստուծոյ անունը—Պարսկաց Daevas, հայերէն դել—չար ոգու նշանակութիւնն է սրացել:

Ինչպէս կենդանի մարդկանց մէջ բարեկամներ և թշնամիներ կան, այդպէս և հոգիների մէջ. սակայն՝ երկուսին ևս հարկաւոր է պաշտել, խնամել¹: Ամենադարբական խնամքը կայանում է նոցա կերակրելու մէջ, որը ծնունդ է տալիս զոհաբերութեան սովորութեանը: Հոգիների ամենախոշոր կերակուրը նոյնպէս հոգին է, այսինքն մարդու արիւնը: Մարդակերը խմելով ուրիշի արիւնը՝ կրկին նոյադակի է հեպտում: Նախ՝ դորանով իր հոգին է ոչնչացնում. (մորաբերէք մեր արիւնոուշոյ, արիւնսարբու, արիւնածարաւ բառերը): Այժմ՝ շեռ շաք տեղ քուրդերի, Կովկասեան զանազան ցեղերի և լեռցնի հայերի մօտ գոյութիւն ունի արեսն վրէժ լուծելը մարդակերի նման: Եթէ սոցա թշնամին իր բնական մահով մեռել կամ ուրիշի ձեռքով սպանւել է, բաւականութիւն սրացած չեն համարի շեռ. իրենք պէտք է սպանեն, յարկապէս նորա արիւնը

¹ Պ. Արեւեանը հաւաստիացնում է (Նոյնտեղ էջ 7) թէ՛ մեղանում թէպէտ «վախենում են սև՝ ծխանման Դևերից, «չարունք»-ից, բալց նոցա չեն պատում»: Սակայն ուրիշ առթիւ գրում է՝ (Նոյնտեղ էջ 13)—«Հանգուցեալ չար (վնասակար) հոգին հաշտեցնելու համար ուրեւիք և խմելիք իբրև ընծաց, զոհեն տալիս նրան» (Հմտ. Նոյնտեղ էջ 96). «բալց (Գիւրդերը) սիրելուց չէ որ պատում են նրան (Ս. Սարգսին), ալ վախից»:

ժողովն կամ թափնն այն անձնատրութեան ղերեզմանի վրայ, որի մահւան վրէժը սոքա առաջադրել են լուծել: Ենթադրուած է թէ նոր մորթած կենդանու տաք արիւնը խմելու էլ մէկին ուժեղ, սրտոտ կը դարձնի, այդ աղդեցութիւնն ունի նաև աքաղաղի սիրտը առանց ծամելու կուլ տալը. սա ամենալաւ միջոցն է համարուած մութից վախեցող երկխաները սրտոտ դարձնելու համար: «Արիւնդ կը խմեմ», զոռւած է իւր հակառակորդի վրայ սասպիկ նեղացած մէկը, դրանով սպառնում է՝ Թէ իր հակառակորդը մարմնով եւ հոգով, ամբողջովին ոչնչութեան կ'ենթարկէ¹:

Հոգեպաշտութիւնը սկսում է իբրև առանձին-առանձին ցրած հոգիների պաշտամունք. բայց այսպէս լից մի քաջ է միայն մինչև հաւաքաւազումը (նախահայրերի պաշտամունք, Ahnencult). ընդանիքի մեծ հօր հոգին դառնում է յետնորդների ընդհանուր պաշտամունքի առարկան: Աստածներ հայր կոչելը, ինչպէս և իւրաքանչիւր ցեղի իր որոշ Աստուծո՞ց՝ նախահօրից սերիլը սկսում է այս ժամանակ. իւրաքանչիւր ցեղ, ազգ, ունի իր յայտել ցեղական, ազգային աստուածը, իր պաշտպանը, խնամողը (երաջեցոց Ենովան էլ մի այդպիսի ցեղական աստած էր): Ընդանիքի հայրերից մասնաւորապէս նրա հոգին առանձին պաշտամունքի նիւթ է դառնում, որը անսովոր, արտաքոյ կարգի ոյժով և ձիրքերով օժտւած էր եղել և շատ քաջագործութիւններ արել—հերոսը, որի պաշտամունքը անւանում ենք հերոսապաշտութիւն (Heroencult):

Աւելի ուշ, երբ շատ ընդանիքներ ի մի ձուլւեցան և կամ մի ընդանիք սասպիկ ուժեղացաւ և իշխանութիւն ձեռք բերաւ միւսների վրայ, ընդհանուր պաշտամունքի առարկան այս յաղթող, իշխող ցեղի նախահայրը դարձաւ, միւսներին երկրորդական տեղ տալով. իսկ բանաստեղծները, երգիչները այս երկրորդական աստուածները փրոշ աստուծոյ ընդանիքի թելերի մէջը հիւսեցին, համարելով սրդի, թռու, եղբայր, եղբորորդի և այլն և այլն, յաղթւած ցեղերը շոյելու և յաղթողի լուծը տանելի դարձնելու համար (օրինակ Հաչկի և Արմենակի վերաբերմամբ պատմածը): Բայց այսպիսի խառնուրդից և միաւորումից յետոյ էլ շեռ այդ զանազան աստուած-

¹ Հմմտ. Արեշեան, Նոյնտեղ էջ 11.

ները պահպանում էին իրենց մասնաւոր յարկութիւնը. մնում էր արարչագործութիւնից որոշ մասեր վերագրել որոշ աստուածներին, որպէս զի սրացւէր քաղմաստութիւնը (Polytheismus) իր խառնիճաշանչ և բազմազան աստուածներովը: Համեմատաբար շատ ուշ միայն մարդը խորհրդածութեան առաւ, որ այսպէս բազմութիւ աստուածների չեն կարող գոյութիւն ունենալ իրար կողքին, որ յոգա մարդկային ստեղծագործութիւնների են, այլ պէտք է լինի մէկը, մի բացարձակ էակ, ամենակապարեալ հոգին, մի իսկական Աստուած, որն ստեղծել է ամենքը: Այդ եզրակացութեան է հասնում միաստութիւնը (Monotheismus), իբր թէ միաստուածանի Աստուծը իր մտածողութեան արտադրութիւնը և իր ցանկութեան մարմնացումը չլինէր:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԷՈՐԳ ԽԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն *)

Յարձակումները Հիլֆսբունդի վրայ: Հիլֆսբունդի (Օգնութեան միութեան) գործունէութեանը շարքերը թշնամաբար վերաբերեցին: Այդ բողոքները կարելի է աչադէս Դասաւորել. բողոքներ՝ 1) դաճկական կողմից, 2) կաթողիկոսների կողմից, 3) հայկական և 4) գերմանական կողմերից:

Բնական է, որ Սուլթանը չի ցանկանում, որ օգնութիւն և համակրութիւն ցոյց պրէի իւր արած հայերին, նա լաւ հասկանում է, ի հարկէ, նաև որբանոցների քաղաքական նշանակութիւնը. բացի այդ, պետական ինքնասիրութիւնից նա չի ցանկանում, որ 7րից անմիջական կերպով իւր հպարտներին օգնութիւն հասցնէի, ովքեր և լինէին այդ հպարտները, թիւրքեր թէ հայեր, այն միջով, որ եթէ իրօք մի որևէ կարիք լինէր՝ ինքը կարող կ'լինէր օգնելու:

Կաթողիկոսները, վաղուց ի վեր մրցելով Արևելքում ամերիկեան բողոքական միասնաբանների հետ, նայում են Հիլֆսբունդի

* Տես «Մուրճ» 1899, № 11-12, 1900 թ. և № 1.

վրայ եթէ ոչ որպէս մի նոր գործիքի բոլորականութեան պարածման Փոքր-Ստիպոլում և Հայաստանում, յամենայն դէպս ինչպէս մի կողմնակի միջոցի, որը իրենց կաթոլիկական քարոզութեան դէմ կարող է դժարութիւններ յարուցանել: Ի նկատի ունենալով պապականների գործելու ձևերը, որոնք միշտ խարդախութիւններով են ներշնչւած և կուսելու ոչ մի միջոց չեն արհամարում, պիտի ղարմանալ, որ այս կողմից «Օգնութեան միութեան» վրայ մինչև այժմ չեն արւած նշանաւոր ջարձակումները. սա, գուցէ, կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ Վատիկանը, առհասարակ, ուրախ է Գերմանիայի զօրեղանայուն Արևելքում: Գերմանիայի միջոցով նա յոյս ունի աւելի լաւ պաշտպանել իւր շահերը, Թիւրքիայում, քան Ֆրանսիայի¹:

Հայերի կողմից անբաւականութիւնը և թերահաւատութիւնը ծագած են դաւանական հողի վրայ. այսպեղ ասւում է, որ գերման Հիլֆսբուլդը² օգտւում է հայերի աշխարհի դրութիւնից, նոցա մէջ իւր աւերարանական քարոզութիւնը առաջ քշելու համար: Այս թերահաւատութիւնը արտայայտւած է եղել և մեր մամուլի մէջ, որը հիմնւում էր, ինչպէս անմիջական աղբիւրներ—Թղթակցութիւնների վրայ այն քաղաքներից, ուր Հիլֆսբուլդը ունի իւր որբանոցները, որպէս և օտար թերթերի յօդւածների վրայ: Պատրիարք Օրմանեանի նամակը մեծ վեղիրին, որը զրւած է եղել դաւանափոխութեան առիթով Հայաստանում, չի կարող չիշուել այսպեղ որպէս աչդպիսի թշնամական արտայայտութեան մի օրինակ, թէպէտ և այս նամակի վրայ, ինչպէս օտարները, այնպէս և հայերը յաճախ հիմնում են իրենց դանդաղների Հիլֆսբուլդի նկատմամբ, բայց իսկապէս պատրիարք Օրմանեանի գրութեան մէջ մի խօսք անգամ չի ասւած «Օգնութեան միութեան» (Հիլֆսբուլդի) մասին, նոյն իսկ ասւած էլ չէ թէ բոլորական միասնորոնները, որոնց վրայ դանդաղութիւն է նա մեծ վեղիրին,—գերմանացի են:

¹ «Zukunft» (=Ապագայ) գերմանական շաբաթաթերթում, 1898, չուլիսի 16, կալ մի շահեկան յօդւած (Der Kaiser im Orient=Կայսրը Արևելքում՝ խորագրով) Վատիկանի դիրքի մասին դէպի Գերմանիայի Արևելեան քաղաքականութիւնը:

Վերջապէս, գերմանական յարձակումները «Օգնութեան միութեան» վրայ անուում էին և մասամբ շարունակուում են, երկու տեսակէտից—քաղաքական ու բարոյական: Նոքա, որոնք ջերմեռանդօրէն փափագում են Գերմանիայի հզօրանալը ճաճկաստանում, ամէն կերպ աշխատում են ապացուցանել, որ Հիլֆսբունդի գործունէութիւնը խանգարում է Գերմանիայի ազդեցութեան բնական զարգացմանը և. Պոլսում և ուզելով կտրել Հիլֆսբունդի անունը, սկսում էին նւագել բարոյականութեան լարերի վրայ, վերագրելով նորա գործիչներին բողոքականութեան փարածման գործում գարշելի ձեւեր. սորա նպատակն էր, ի հարկէ, զրկել Հիլֆսբունդը այն համակրողներից, որոնք փոշ են ուշարկում են նոցա յօգուտ հայերի: Բնականաբար գործնական մարտիկ, որոնք հայաստանը չէին լուրերը, լոկ բարոյական տեսակէտից սկսեցին պախարակել Հիլֆսբունդին վերագրուող վար գործերը: Հետաքրքրական է, որ այս վերջինների թիւը շատ աննշան է, և այս հանգամանքը կարելի է, երևի, բացատրել նորանով, որ մեծամասնութեան համար պարզ էր Հիլֆսբունդի ղէմ բողոքողների անբաւականութեան պատճառը, այսինքն—Գերմանիայի քաղաքական և ելեմտական շահերը Արեւելքում: Ինչ վերաբերում է այն շրջաններին, ուր Հիլֆսբունդը վայելում է կատարեալ համակրութիւն և նիւթական օգնութիւն, այսպէս յարձակումների հետեանքները բոլորովին հակառակ հանդիսացան,— նւիրատուութիւնները շատացան:

Յոցց ցատկով «Օգնութեան միութեան» ղէմ եղած բողոքների չորս զխաւոր աղբիւրները, այժմ կը զբաղենք աւելի մանրամասնօրէն գերմանական կողմից եղած յարձակումներով, և միայն սոցանով, որովհետեւ Սուլթանի և կաթոլիկների շփոհնութիւնները այն տեսակի են, որ նոցա աւելի լաւ պարզաբանելը հազիւ թէ կարողանայ նոր լոյս գցել մեզ հետաքրքրող հարցի վրայ. ինչ վերաբերում է հայկական գանդապներին, ցաւում ենք որ մեզ յայտնի չէ հայոց լրագիրների Թւրքիայից այս առիթով գրած թշուառութիւնների բովանդակութիւնը. միւս կողմից էլ, ինչպէս ասացինք, հայկական գանդապները մասամբ հիմնւած են եղել նոյն գերմանական աղբիւրների վրայ:

Բնական է, որ պաշտօնական Գերմանիան, իւր ներկայ թիւր-
քամոյ քաղաքականութիւնը ինկափի առնելով, չի կարող շրահան
կերպով, բացարձակօրէն, ոչ որեւէ օգնութիւն հասցնել հայերին,
ոչ էլ համակրութեամբ վերաբերել շէպի նոցա: Զարմանալի չէ
նոյնպէս, որ նոյն երկրի կառավարութիւնը չի կարող գոհ լինել,
երբ մինչև անգամ ոչ-պաշտօնական Գերմանիան, ինչպէս, օրինակ,
Հիլֆսբուրգի, օգնութիւն է հասցնում հայերին և այսպէս թէ
այնպէս զանազան կասկածանքներ և Իթգոնութիւններ է ծաղեց-
նում Սուլթանի մէջ: Այս կասկածանքները փաճկական շահերի փե-
սակէտից ևս կարող են բոլորովին անհիմն լինել. բայց գերման կա-
ռավարութիւնը չի կարող զբաղւել շոքա քննութեամբ, չի կարող
հեռագրել իւր Պոլսի շէպանին որ սա ապացուցանէ Սուլթանին, թէ
սխալում է, և հանգստացնէ նրան: Այդպէս կը գործէր Բեր-
լինը, եթէ նորա յարաբերութիւնները շէպի Բարձրագոյն Գոռը
չէզոք լինէին. իսկ այժմ, մրաշրուտիւն ունենալով մի ահագին
աւրեւելեան ծրագիր իրագործելու, երբ նոյն ժամանակ բոլոր ֆրան-
ցած պետութիւնները, Սուլթանի գահը շրջապատած, անշաղար
մապնանիչ են անում իրենց պահանջների վերայ, խնդրելով, որ
այլ և այլ շինութիւնների արտօնութիւնները իրենց սրելի, և երբ
այս կամ այն պետութեան յաղթանակը այդպիսի շէպերում,
կախած է լինում շատ անգամ Սուլթանի բողոքական հաճոյքից,
գերմանական կառավարութիւնը բնականաբար ոչ միայն չի կա-
մենում միջնորդ լինել, հաշտեցնել Սուլթանին ոչ-պաշտօնական
Գերմանիայի հետ, այլ ընդհակառակ, ուշադրութեամբ հետևում է
Աբդուլ-Համիդի սրամաշրութեանը, միշտ պատրաստ նորա հետ
միասին, առանց սեփական կարծիքի, յարձակելու նորան բար-
կացնողների վրայ, և գուրգուրալու նորա սիրելիների վրայ:

Ոմանք ասում են, որ գերման կառավարութիւնը գաղտնի կեր-
պով շատ է համակրում Հիլֆսբուրգին, ի հարկէ, ոչ թէ սորա
մարշալիական զործունէութեան պարծառով, այլ այն մեծ ծա-
ռայութեան համար, որը Վոգնութեան միութիւնը կարող է անել
Գերմանիայի տաղաքայ շահերի համար ծածկաստանում, ինչպէս գա-
ղութային այնպէս և ելեմպական շահերի փեսակէտից: Սա անկարելի չէ:
Ընդհակառակը, հաւանական է որ գերմանական հեռաւոր քաղա-

քաղէտները լաւ հասկանում են, որ 2.000 հայ որբերի Դաստիարակութիւնը գերմանացիների միջոցով չնչին բան չէ Գերմանիայի արեւելեան նպատակների համար. Դիցուք մինչև անգամ, որ Բերլինի կառավարութիւնը չի բաւականանում միայն բարոյական համակրանքով, այլ և գործնականապէս օգնում է Հիլֆսբունդին. բայց այս բոլոր ենթադրութիւնները, լինին նոքա ճիշդ թէ սխալ, այստեղ մեզ համար ոչ մի նշանակութիւն չունին. մեզ հետաքրքրում է Դաւանական հարցը, և յայտնի է, որ Հիլֆսբունդի վրայ գերման կիսապաշտօնական և անկախ մամուլի կողմից յարձակումներ են եղել, պախարակումներով, որ նա զբաղւում է Դաւանափոխական գործերով: Այդ յարձակումները կարող են կեղծաւոր կամ անկեղծ լինել. Դորա պարզաբանութեամբ չպէտք է այստեղ զբաղւել: Այդ յարձակումները մեզ պիտի հետաքրքրեն այստեղ, ինչպէս մի ֆաքտ, մի երևոյթ, որ պատահել է, և պիտի միայն փորձել ստուգելու, որքան այդ բողոքները համապատասխանում են իրականութեան. ինչպէս ասել ենք, այդ կարելի է մասամբ պարզել Հիլֆսբունդի և ուրիշների տեսած պատասխաններին:

1896 թւին, երբ Լեւոնական և ամերիկական ընկերութիւնները Դիմեցին Բարձրագոյն Ղրան, որ նոցա թոյլ տրուի սովեալ և վերաւորւած հայերին և մանաւանդ որբերին օգնութիւն հասցնելու, Բ. Ղուռը նախ չհամաձայնեց, բայց վերջը թոյլ տուեց, միայն մի պայմանով, որ այդ օգնութիւնը լոկ մարդասիրական լինի, առանց որ և է քաղաքական կամ Դաւանափոխական չեփին նպատակների: Անցաւ հազիւ մի երկու տարի, և գերմանական մի երկու թերթերի մէջ սկսեցին երևան գալ թշտակցութիւններ և յօդւածներ Հիլֆսբունդի գործունէութեան մասին, գովասանքներով և նկատողութիւնով, թէ Հիլֆսբունդի գործը լաւ հիմք կարող է լինել ապագայ գերմանական գաղթականութիւնների համար Փոքր-Ասիա յուսման Թէպէտ աշտ և սորա նման կշռադատութիւնները Վոգնութեան միութիւնին: չէին արտայայտւում, ոչ անմիջապէս, ոչ էլ անուշադակի կերպով նորա անդամների միջոցով, այլ յայտնւում էին բոլորովին կողմնակի անձերի կողմից, այնու ամենայնիւ, որովհետեւ վերոյիշեալ կարծիքը սկսեց աւելի չաճախ արտայայտւել մամուլի մէջ, գերմանական արտաքին գործոց նախարարութիւնը բաւականին

խիստ լեզուով իւր կողմից հասկացրեց, որ գերման կառավարութիւնը այդ կարծիքների և թզնութեան միութեան, դործերի հետ ոչ մի կապ չունի. բացի այդ, անուշղակի կերպով նա հասկանալու եղ ում որ հարկաւոր էր, թէ որևէ թիւրիմացութիւնների չէպէտեմ թիւրքաց կառավարութեան և Հիլֆսօրենդի մէջ, վերջինը չպէտքէ սպասէ իւր կառավարութիւնից որևէ պաշտպանութիւն կամ միջնորդութիւն:

Բերլինի կենտրոնի տարեկան ժողովի արձանագրութեան մէջ կարդում ենք ի միջի այլոց հետեւեալ խօսքերը. «Ռուսիոյ և թիւրքի միութեան անաջարկած էր, ի նկատի առնելով քաղաքական հանգամանքները, Հիլֆսօրենդին ուրիշ անուն տալ, զանազան անաջարկութիւններ եղան, որոնց վերաբերմամբ մի ընդհանուր համաձայնութիւն ձեռք բերելը շեւ ևս չաջողեց ¹»:

Ինչպէս յետոյ մենք իմացանք ճիշդ աղբիւրներից, այդ անաջարկութիւնը հետեւեալն է եղել. Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարութիւնը անաջարկած էր «Գերմանական թզնութեան միութիւն Հայաստանի համար» (Deutscher Hilfsbund für Armenien) անուն մէջ, «թզնութիւն» բառի փոխարէն գործածել «միսիօն» (= Mission) բառը, և «Հայաստան» կամ «հայեր» բառերը ամենեւին չյիշել: Նախարարութիւնը անաջարկում էր Հիլֆսօրենդին իր անունը դնել՝ «Գերմանական արևելեան միսիօն» (Deutsche Orient-Mission): Այս անունը մերժեց. բացատրութիւնները յետոյ:

Հետաքրքրական է հետեւեալ չէպէտեմ, որ պատահել էր պատուր Բրոկսի (Brockes)՝ «թզնութեան միութեան» անդամներից մէկի հետ: Այս չէպէտեմ կը բերենք այսպիսի իբրև օրինակ, թէ որքան չնչին բաներ են առիթ տալիս գերման կառավարութեան յարձակելու գերմանական հաստէրների վրայ և մինչև ուր է հասնում գերման կառավարութեան պատրաստութիւնը կատարել առանց այլ և այլի Սուլթանի այս կամ այն հաճոյքը: Անցնելով Զէյթունից, Բրոկսը ցանկացել էր այստեղ, լուսաւորչական մի եկեղեցում, առաւօրեան ժամերգութիւն կատարել. բայց այն բողոքներ, երբ նա պատրաստուում էր դնալ եկեղեցին, մի սուրհանդակ գալիս է

¹ «Aus der Arbeit d. arm. Hilfswerks 1899 April.

նորա մօտ և արգելում է ժամերգութիւնը: Այս արգելքի պատճառը եղել է մի բառ, որը նա արտասանել էր նախընթաց օրւայ երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ: Ինքը Բրոկսը այսպէս է պատմում. «Երեկոյեան ժամերգութեան ներկայ էր և մի աստիկանական կոմմիսար. ես խօսում էի փրկութեան մասին (Ղուկաս I, 68). «Փրկել» թրքերէն ասւում է «կուրմարայ», որը նշանակում է նաև «ազատել», կոմմիսարը, որը ոչինչ չի հասկանում կրօնական գործերից, այնպէս է հասկանում, իբր թէ ես խօսում էի հայերի ազատութեան մասին փառկական լծից: Հետեւեալ օրը վաղ առաւօտեան երբ Դեռ մութ էր, նա շտապում է լուսաւորչական քահանայի մօտ և ասում՝ «օտարականը, որ այսօր քո եկեղեցում կամենում է քարոզ կարդալ, վրանգաւոր մարդ է, յեղափոխական է, որը ձեր տղը կամենում է զրգուել, որպէս զի նա կառավարութիւնից անջատուի: Նա արգելում եմ քեզ թոյլ տալ նորան խօսելու: Դորանից յետոյ քահանան ընդհարեց պատրաքը, Կուն ուղարկեց ժողովուրդը, փակեց եկեղեցու դռները և ուղարկեց ինձ վերոյիշեալ լուրը»¹: Այս Դէպքի հետեւանքը եղաւ, ինչպէս նկարագրում է «Berliner Tageblatt»-ի թղթակիցը հետեւեալը. «Ձէյթունի դպմագամը յայտնում է Հալէպի վալիին, իսկ վերջինը՝ Կ. Պոլիս. Բարձրագոյն Դուռն էլ իւր կողմից յայտնում է Կ. Պոլսի գերմանական Դեսպանին, խնդրելով նորա աջակցութիւնը, որպէս զի այսպիսի Դէպքեր այլ ևս չպատահեն ապագայում: Այդ միջոցին Բրոկսը վերադառնում է Ձէյթունից Կ. Պոլիս, ուր Դեսպանատունը նորանից բացատրութիւն է պահանջում: Պատուրը բացատրում է, որ ինքը խօսելով փրկութեան մասին, ոչ մի քաղաքական Դիտաւորութիւններ չէ ունեցել: Դեսպանատունը այդ բացատրութիւնը Բ. Դրան գանգաւորի հետ միասին ուղարկեց Դերմանիայի արտաքին գործոց նախարարութեանը: «Դորա վերջը այն եղաւ, որ, յանուն գերմանական եւ տաճկական կառավարութիւնների մէջ իշխող լաւ յարաբերութիւնների, պատուր Բրոկսը, համաձայն կայսերական հրամանի, պաշտօնազուրկ եղաւ, պարտէր սրանալով առանց յետաձգութեան վերադառնալ Դերմանիայ: Թղթակիցը ինքը խօսարկանում է, որ

¹ «Der Reichsbote», № 89, 1899.

Պրանսիան կամ Անգլիան այսպիսի շէպքում Բ. Դրան շիմումներին ոչ մի ուշադրութիւն չէին ընծայի, բայց, աւելացնում է նա, չա միայն նորից կ'ապացուցանէր այդ պետութիւնների սխալ դիրքը (incorrecte Haltung) շէպի Թիւրքիան, և բացի այդ, նոցա վարմունքը Գերմանիայի համար օրինակ չէ¹:

Բայց ամենանշանաւորն է գերմանական կիսաապաշտօնական թերթի «Kölnische Zeitung»-ի արշաւանքը Հիլֆսբուշի շէմ: Նա օգտուեց իւր չարձակման մէջ ինչպէս պ. Բրոկաի հետ պապական ծառայողի, նոյնպէս և պատրիարք Օրմանեանի յայտնի նամակից տաճկաց մեծ վեզիրին, որը գրւած է մօտաւորապէս նոյն ժամանակները: Որովհետեւ Օրմանեանի այս գրութիւնը մեծ թիւրիմացութիւնների պատճառ եղաւ, և ռոյն. միութեան ինչպէս թշնամիները նոյնպէս էլ համակրողները հիմնւում են նրա վրայ իրենց չարձակման և պաշտպանութեան ժամանակ, մենք կը բերենք այդ նամակից քաղածքներ դիտարկելու համար² և նա սփարւած եմ, գրում է Օրմանեանը, շարձնել կառավարութեան ուշադրութիւնը մի շրջութեան վրայ, որը վաղուց գոյութիւն ունի և այժմ վաւանցել է, և որը մեծ նշանակութիւն ունի մեր եկեղեցու և համայնքի համար... Բողոքական և կաթոլիկ միսիոնարները գայթակղեցնում են հայերին, որոնք այժմ զրկւած են կենսական միջոցներից, պաշտպանութեան և օգնութեան զանազան խոստումներով, և հէնց Վան քաղաքում և նրա շուրջը, ուր փրկւում է ոչ միայն աղքատութիւն, այլ և սով, հայերին խոստացւած է եղած փող այն պայմանով, որ նորա թողնեն իրենց եկեղեցիներ, և անցնեն Հռոմի դիրկը, փոխեն թեոսկերէ-ի-օսմանիէն, փոխեն ցուցակները... (Zu Rom übergehen, ihr Teskeré-i-Osmanîe wechseln, die Register ändern...). Նոցա ասւած է եղել որ թոյլ կը տրուի նրանց ճամբորդելու երկրի մէջ և փող վաստակելու: Այսպիսի խոստումներից շրջւած, չուսլով որ պաշտպանութիւն և օգնութիւն պիտի ստանան այն աղքերի կողմից, որոնց հպատակներն են շառնալու, խեղճ մարդիկը, շնորհիւ Վանի միսիոնարների սփարւած են եղել անցնել հռոմացական եկեղեցիներ:

¹ «Berl. Tageblatt»-ի լաւելաձի մէջ «Der Zeitgeist» № 32, 1890.

² Չունենալով բնագիրը, թարգմանում ենք գերմաներէնից.

Այս շաւանափոխական գործիչները (Proselytenmacher), կամ, աւելի ճիշդն ասած, քաղաքական գործակալները (Agitatoren) իրենց քարոզութեան մի կենդրոն և եպիսկոպոսական աթոռ են հաստատել, մտադրութիւն ունենալով իրենց գործունէութիւնը ընդլայնելու:

Kölnische Zeitung-ին կամ գերման կառավարութեանը պարտքի հէնց այդ գանգաւն էր հարկաւոր: Լրագիրը տպեց իւր էջերում Օրմանեանի այդ ամբողջ գրութիւնը և պ. Բրոկսի հետ պայմանաւ յիշեալ շէպի նկարագրութիւնը, աւելացնելով սոցա մի քանի հարու նկատողութիւններ Հիլքսբունդի հասցէին: Այս յօդաւածը խորագրեալ է. «Proselytenmacherei in der Türkei» (Հաւատարմութիւն գործունէութիւն թիւրքիայում¹): Այս յօդաւածի մասին գրեթէ բոլոր գերմանական թերթերը խօսեցին այս կամ այն միջոցով: Ոմանք արտաբացիկ լիովին, ոմանք բաւականացան քաղաքականութեան իրենց նկատողութիւններն էլ արին, մի խօսքով նա փոքր իշարէ աշմուկ հանեց, որովհետեւ ամենքի համար պարզ էր, որտեղից էր թեւադրեալ կիսապաշտօնական «Քէօնիշէ Յալուռդի» այդ յօդաւածը. կամ Բերլինից՝ արտաքին գործոց նախարարութիւնից, կամ էլ Կ. Պոլսից, գերմանական շեսպանապնից: Հարկաւոր է փոքր իշարէ ծանօթանալ այդ յօդաւածի հետ, որպէս զի հասկանալի լինին նրա նկատմամբ յայտնած պայտասխանները:

«Այդ կոմիտէները (Հիլքսբունդի), ասում է լրագիրը, չը բաւականացան զոյութիւն ունեցող կարօտութիւնը մեղմացնելով և ամենաընդարձակ կերպով սկսեցին զբաղել շաւանափոխական գործունէութեամբ. գերմանական պնտեսական և ազգային նշանաւոր շահերի համար սրեղծում են այդ հանգամանքից ծանր վտանգներ, որոնց վրայ չի կարելի ուշադրութիւն չը դարձնել, որովհետեւ անդիւսցիք և ամերիկացիք առանձին հաճոյքով օգտուում են ամեն մի շէպից տաճկական պաշտօնական շրջաններում կասկածանքներ արթնացնելու գերմանական անշահասիրութեան և բարեկամութեան վրայ և Գերմանիայի նկատմամբ խորին պիգորութիւն ծագեցնելու համար: (...) Պարսիարք Օրմանեանի գրութեան թարգմանութիւնը,

¹ «Մուրճի» նախընթաց համարում այդ յօդաւածի վերնագիրը սխալ էինք լայտնած. «Հայաստանում»ի փոխարէն հարկաւոր է «Թիւրքիայում»:

որը ինքնին ամեն բան պարզ ապացուցանում է, ուշարկած է մեզ Կ. Պոլսի գերմանական շրջաններից, որոնք դուշակում են թէ միսիոնարների վարմունքից մեծ վնասներ են հասնելու գերմանական շահերին Արևելքում: Լրագիրը ասում է, որ պատրիարքին նամակի հիման վրայ, Բ. Դուռը փակեց այն որբանոցները և բարեգործական հիմնարկութիւնները, որոնք կառուցւած են եղել առանց նրա վաւերացման: «Դրանով ապացուցւում է բաւականին, աւելացնում է նա, «թէ որքան սխալ էր հէնց սկզբից, կարօտ ազգաբնակութեան օգնութիւն բերել, առանց հաստատ իմանալու, թէ այդ օգնութեան գործին զօրեղապէս աջակցելու է արդեօք թիւրք կառավարութիւնը, թէ ոչ»: Քէօլնիշէ Յայտունգ՝ը վերջացնում է խորհուրդ տալով, որ Հիլֆսբունդի գործիչները հրաժարեն հայկական օգնութիւնից և այն ահագին գումարները, որ նոքա հաւաքում են, գործադրեն Գերմանիայում, յօգուտ գերմանացիների: «Մի փոխադրութիւն, որի հետ բոլոր փող նւիրողները, հաստատ է որ, համաձայն կը լինեն»:

Այսպիսի խորհուրդներ Հիլֆսբունդը յաճախ է ստացել զանազան կողմերից, և միշտ միևնույն հիման վրայ, այն է թէ «Օգնութիւնը» վնասում է գերմանական շահերին Արևելքում: Այս պատճառաբանութեան աւելցնում են և ուրիշը թէ շաւանափոխական գործը դարշելի բան է: Միայն ծիծաղելին այն է, որ այս վերջին բարոյական պատճառաբանութիւնը բերում են հէնց նոքա, որոնք ամենացինիկ կերպով կրկնում են Բիսմարկի խօսքերը Արևելքի մասին և յիշեցնում են նորից ու նորից գերմանական ընթերցողին, թէ հարկաւոր է վերջապէս անգլիացիներից սովորել նսական քաղաքականութիւն գործադրելը, զբաղւելով միայն գերմանական շահերով և թողնելով ցնորամիտ մարշասիրական ձգտումները: «Berliner Tageblatt»-ի Կ. Պոլսի թղթակիցը կամենալով ի հարկէ ազդել Հիլֆսբունդի անշատների վրայ, մինչև անգամ հաւապացնում է, որ հայերը թէպէտ և արպաքին կերպով շնորհակալութեամբ են վերաբերում գերմանական հայասէր գործիչներին, բայց իսկապէս, «սըրտի խորքերում» նոքա կամ ծիծաղում են «չիմար» գերմանացիների վրայ, որոնք հայերի համար փող են ծախսում և այդպիսով միջոց են տալիս հարուստ հայերին խնայելու իրանց փողը, և կամ բարկա-

նում են, որ այդ դերմանացիները անջատու մ են հայ երեխաները հայրենական եկեղեցուց: Թշվառացու թիւան վերջում այսպէս է ասում հեղինակը. «բայց... բայց ամբողջ այս հայ որբական գործի մէջ (Waisenwerk) մի ուրիշ բան էլ կայ, բացի լոկ մարդասիրութիւնից: Բարեգործական շինարարական փափ ես տեսնում եմ հայրենասիրական շովինիզմ և մոլեռանդ շատանափոխութիւնն ⁷»:

Այս գետակի են եղել առհասարակ դերմանական յարձակումները Հիլֆսբուհիի վրայ: Այլ օրինակներ առաջ բերելը կը նշանակէր կրկնել նոյնը: Այդ պատճառով այժմ ուղղակի կ'անցնենք աչն հարցին, թէ ինչ պատրասխաններ են տրուել շրանց Հիլֆսբուհիի և ուրիշների կողմից: Այս կէտի համար մենք, ի հարկէ, նոյնպէս կը շարունակենք ցոյց տալով միայն ամենաբնորոշ և հետաքրքրական պատրասխանները:

(Շարունակելի)

⁷ Տե՛ս ծանօթ. 4.

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ТОЛСТОЙ, Л. Н., графъ. — Воскресенье. Москва, 1900.

569 էջ. գինը 75 կոպ.:

(SOLUSOՅ, Ն. կոմս. — Յարու լժիւն վէպ):

Ռուսական վիպագրութեան պանծալի պարագլուխը դալիս է աւսօր համալն գրական աշխարհին «Յարութիւն» վերնագրով վէպը, որին անհամբեր սպասում էին Տոլստոյի ներկայ վէպը նշանաւոր է թէ հոգեբանական և թէ հասարակական տեսակէտներէրէջ։ Նա չօչափում է զանազան խնդիրներ, որոնք մի օր լուծւին պիտի որոշ ուղղութեամբ, և թէ միայն Ռուսիան վճռապէս ընթանալ լուսաշէրիմական ճաւղով։ Բայց վէպի ծանրակէտը գլխաւորապէս վննում է այն նուրբ և խորհրդաւոր անցքերի վրայ, որոնք կատարւում են մարդու ողեկան աշխարհում։

Վէպի գլխաւոր գործող անձնաւորութիւնն է իշխան Նեխլիւշովը, որը համալսարանական կեանքում համարել է մի համակրելի երիտասարդ իր ազնիւ գաղափարներով։ Նորա վերաբերմունքը Վէպի բարոյականութեան սկզբունքները եղել էր չիրակ և արդար։ Բայց ժամանակի նիւթացքում նրա համար սոսա են

գալիս կեանքի աշնայիս պաշմաններ, որոնց չնորհիւ նա չեղում է իր նւիրական գաղափարներից և անձնատուր լինում լոկ անասնական ընագդներին։ Նրիտասարդ հասակում իշխան Նեխլիւշովը ունեցած է ամենամաքուր կարծիք սիրու մասին։ Նորա աչքում սէրը մարդու համար հոգու վննմ սրահանջ է, որ պիտի նրբացնի և ազնւացնի երկու սեւի մէջ լինելիք կեանքի չարաբերութիւնները։ Փաշիալելով այս մրքերը՝ Նեխլիւշովը հանդիպում է ուսանող ժամանակը իւր մօրաքորերի մօտ մի խեղճ սրբ աղջկայ, որ ընդունած է սոցա մօտ իրրե աշակերտուհի, բայց որ միննույն ժամանակ դան տնտեսութիւն է կատարում Սրբորդ Կտորիչա Մատւոյա՛ն Նեխլիւշովի աղականներէր մօտն է ստանու իր ընտանեկան կրթութիւնը, որը իսկապէս պիտի կարողանար նրան բարոյապէս պիտանի մարդ դարձնել հակառակ այն սոսկալի պաշմաններին, որ կորստեան է մատնում բոլոր

անձնույն և որք երեխանց և որոնց
հետ ներկալ օրէնսդրութիւնները,
աւելի քան անարդար են վարուած
իր ազգականների տանը մի քանի
անգամ օրիորդի հետ հանդիպելով՝
Նեխլիւշովը սիրահարում է Մաս-
լովային ամենամաքուր սիրով: Աւշ-
սէրը ծագում է Նեխլիւշովի կեանքի
աչն չրջանում, երբ նա նւիրած է
ամենալուրջ բնութեցանութեան, երբ
նա հառարակական գիտութիւնների
մասին գրքեր կարդալին՝ ուշքը
գրեւած էր հասարակական աչն խո-
շոր խնդիրներով, որոնք զբաղեցնում
են ընդհանրապէս բոլոր քաղաքա-
կիրթ աշխարհը և մասնաւորապէս
Ռուսիան: Ինքը Նեխլիւշովը խոշոր
հողատէր է: Եւ որովհետեւ Ռուսիայի
համար հողատիրական խնդիրը կա-
րևորագոյն տեղն է բռնում ժողո-
վրդական տնտեսութեան մէջ, հե-
տևաբար և Նեխլիւշովի մտքերը կար-
գացած գրքերում կենդորոնում
են հողատիրութեան և սրա հետ սերտ
կապ ունեցող գիւղացիական խնդիր-
ների վրայ: Այս վերաբերմամբ Նեխ-
լիւշովի մտքերը վերանորոգիչ են:
Նա ներշնչւած է լաւազգիւմութեան
աչն համարձակ գաղափարով, թէ գիւ-
ղացիական սեփականութեան ձևերը
պիտի փոխին և աւելի արդար յառ-
նան: Աւհաստարակ նրա աշխար-
հագացքը ալ հաստարակական խոն-
դիրների նկատմամբ նույնպէս համա-
կրելի է և լամենալն շէպս ոչ մի
կերպ չի հակասում դարձեալ լաւազա-
շէմ պահանջներին: Կեանքի ալ գա-
ղափարական շրջանում Նեխլիւշովը
մտնում է Պետերբուրգ զինւորական
ծառայութեան մէջ և մի քիչ փոքր

նա հասնում է սպայի աստիճանին:
Ուրեմն Նեխլիւշովի համար սկսում
է նոր կեանք, որ ոչ մի առնչու-
թիւն չունի իր նախկին գաղափար-
ների հետ: Բոլորովին ճիշդ է աչն
տեսակէտը, որ կեանքի պալմանները
ընդունակ են մարդկանց հոգեպէս և
բարոյապէս փոխելու: Նեխլիւշովը
սկսում է ալլանդակիլ և նրա հոգու
պատկերը ալ ևս չէ ներկայացնում
աչն աղնիւ լատկութիւնները, որոն-
ցով թուում էր թէ օժտած էր: Զեղխ
կեանքի շնորհիւ, նրա ոգին կորցրել
էր իր ինքնուրոյնութիւնն ու անկա-
խութիւնը: Նրա նախկին հաւատը
շէպի իր ներքին աշխարհը նսնմա-
ցել և ընկել էր: Նա վարակւել էր
աչն նիւթապաշտ և եսասեր հաւաց-
քով, որ նոյն իսկ անասնական արարք-
ներն է արդարացնում: Երբ նա
պատրաստում էր պատերազմ գնա-
լու իր հայրենիքը պաշտպանելու հա-
մար՝ ձանապարին մտնում է իր
մօրաքույրերի տունը սոցա իրրե թէ
հրաժեշտ տալու, բայց իսկապէս կա-
տիւշա Մասլովային տեսնելու համար:
Այստեղ Նեխլիւշովի կոյր կիրքը
սրանում է իր լանցաւոր բաւարա-
րութիւնը, զրկելով Մասլովային բռնի
կերպով կուտական պատւից: Ոճրա-
գործ Նեխլիւշովը զօրով տալիս է
զարհուրած աղջկան մի 100 ռուբ-
լիանոց, կալ ձեւով, որ ալշպիսով քա-
ւեց իր զարհիլի արարքը:

Արդէն ալս սրտը ձեւը, որով Նեխ-
լիւշովը փորձում է թօթափել իրա-
նից առեւանգութեան մեղքը՝ ցոյց է
տալիս նրա բարոյական անկման աս-
տիճանը: Եւ որս իսի մեծ չարմաւրթ
էր պէտք, որ կարողանար կրկին

հասցնել Նեխիլեդովին ոգու աշն քարծրութեանը, որով մի ժամանակ նա փախում էր, և նրան հերոսաբար քաւել տար իւր գործած մեղքը: Գիծաղդ Մասլովան աւշ ձեով մատրնում է անառակ կեանքի, որը իբրեւ արդիւնք մեր անառուջ հասարակական. պալմաններին, հազարաւոր զոհեր է տանում առեւանգած և բռնաբարւած անմեղ և անտէր աշխերանցից: Անցնում է տասն տարի աշն չարաբաստիկ օրից, ուր Նեխիլեդովը իրան շարապարտել էր առեւանգող մարդու սորոր անւան: Նա աւշ ժամանակամիջոցում դւրձած էր երդեալ շարաւոր ուսական մի քաշաքում: Մի օր նիտրի ժամանակ Նեխիլեդովը անսպասելի կերպով քրէական լանցաւորների չարքում տեսնում է իր առջև և ճանաչում Ատրիշա Մասլովային, որ մեղադրւում էր մի վաճառականի թունաւորման մէջ, որից հիւրանոցում փոշ էր գողացել: Գաղաւթը շարապարտում է Մասլովային չորս տարի տատաճանակիր աշխատանքի Սիբիրում: մինչդեռ աւշ թուլ ու թշուա կինը անմեղ էր իսկապէս, միայն մարդիկ և պալմանները մշել էին նրան շէպի կենդանի մարդկանց աւշ շոփիքը: Նիթ մարդս զուրկ չէ աշն զգացումից, որով բնութիւնը օժտել է աշն աշխարհում բոլոր կենդանիներից բարձր համարուող էակը, եթէ մարդուս գոյութեան վեհութիւնը կալանում է մարդասիրութեան գաղափարի շնորհի մէջ, ապա Նեխիլեդովը պիտի զգացէր և շարժէր աշն տեսարանից, որ նրան ալժամ ներկալանում էր և թափանցում միայն

նրա սրտի խորքերը, որովհետեւ միայն նրան է հասկանալի տեսարանի սարսափը: Իբրեւ երդեալ շարաւոր, նա պարտաւոր է լանցաւորին շատել արդար, մինչդեռ առանց Մասլովայի գործը քննելու էլ նա չարաւ զիտէ սրտ անմեղութիւնը: Մասլովայի լանցաւորութեան սկզբնապարճաւոր ինքը Նեխիլեդովն է և ապա մասամբ աշն մարդիկը, որոնք օգտել են Մասլովայի բնկած թուլ բնասորութիւնից՝ նրա ձեռքով լանցանքը գործելու, որպէս զի իրանք անջնաս մեան և նիւթապէս չահելն: Չէ որ արդարաշարութիւնը Մասլովայի նման չար անմեղ ներքին է շարապարտում, որոնց համար ոչ ոք չէ պարտասխանում: Ներկալ շէպքում միակ պարտասխանաւորն ինքը Նեխիլեդովն է, որը արդարաշարութեան պաշտօն է վարում: Աւերմն միանգամայն անարդար և անխիշճ շարաւորութիւն, որ բոլոր և վրդովմունք է լարուցանում ալժամ շարաւոր Նեխիլեդովի մարքում և սրտում: Նա չար է աշխատում որ շարաւորանը Մասլովային արդարացի, բայց չի լաջողում, երդեալների ձաշների մեծամասնութիւնը արդարացնելուն հակառակ էր: Այս մարդկային անողորմ վճիռը շարժում է Նեխիլեդովի թըւրած խիշճը, որ սպասում էր մի վսեմ հոգեկան բոպէին արթնացնելու համար աշն աղնիւ լարկութիւնները, որոնք փրկութեան շուռը կը բանան նրա քաւող հոգուն: Նա մեղաւոր է և պիտի քաւի իր մեղքը: Ահա աշն պարտիւրանը, որ նրա համար ամենաաղնիւ զէնքն է աղաւթելու Մասլովային կարարեալ

անկումից, Ոչ մի շփարութիւն նրան հոր չէ կանգնեցնում իր ընտրած նւիրական նպատակից, որ նրա համար կեանքի խնդիր է: Նախ նա տեսնելու է Մասլովաի հետ բերդում և հերոսաբար աշերտում և աշաղում է նրա ներողութիւնը աչն չեղին թըշուառութեան համար, որի պատճառը ինքը Նեխլիւշովը է: Սա ամբողջովին խոստովանում է իր մեղքը Մասլովաին և երբեք հանելու նորան աչ տոսկալի դրութիւնից: Նա շէմ առ շէմ չաչոնում է Մասլովաին իր անհուն սէրը և վճիռը ամուսնանալու նրա հետ: Բայց մի կին, որ շեռ պիտի Սիբիր ուղարկւի տաժանակիր աշխատանքի պատիժը կրելու, աչ ասորիճանի վրա կանգնած արդէն չի հաւատում և հեգնօրէն արհամարում է Նեխլիւշովի աշխատանքն ու խոստովանանքը: Իշխան Նեխլիւշովը աչնքան խղճահարեւ է, որ չնայած իր իշխանական շիրքին վեհանձնաբար խոնարհում է Մասլովաի առջև, աշխատելով սորան համոզել իր սլոմեալ անկեղծ սիրու մէջ: Նա երկու է ազատել Մասլովաին աչն շփարութիւն կապանքներից, որոնց նա շատապարտած է շատարանի ձեռքով: Նեխլիւշովը ինքրամատուց է լինում տէրոնական ծալրագոյն տեանին՝ Սենտրին շատարանի վճիռը բեկանելու համար, բայց նորա աչ խնդիրը մնում է անհեղեմ: Սրանից չեղող խնդիրք է ուղարկում Բարձրագոյն անւան Մասլովաին ներելու համար, չուսալով աչ անգամ իր նպատակին հասնել, չնորհիւ մասամբ իր չաչոնի կապերին կառավարչական չրաննեցում: Այն

տերբուրդից հրաման ստանալուց առաջ՝ նա ուղեորում է Սիբիր մի շարք զանազան լանցաւորների և Մասլովաի ետեից: Ճանապարհին չաշոյեցնում է տեղափոխել տալ Մասլովաին անտանելի քրէական լանցաւորների միջից քաղաքական լանցաւորների մօտ, որ Մասլովան գտնւում է աւելի վաշելու պալմանների մէջ: Այստեղ Մասլովան մօտիկ ծանօթանում է մի համակրելի և զարգացած քաղաքական լանցաւորի հետ և սիրահարում նորան, աչնպէս որ նորա երկուն էլ վճում են իրար հետ ամուսնանալ: Սիբիրում արդէն Նեխլիւշովը չաչոնում է Մասլովաին սրացած Բարձրագոյն հրամանը, որ փոխում է տաժանակիր աշխատանքի պատիժը ազատ բնակութեան Սիբիրի ոչ հեռաւոր տեղերում: Այդ ժամանակ Նեխլիւշովը խմանում է նոցանից սոցա ամուսնանալու վճիռը, որ խոր վիշտ է պատճառում նորա վերածնող ազնիւ ոգուն, աչն ոգուն, որ սփոխանք էր գտել Մասլովաի վերաբերմամբ գործած մեղքի քաւութեան մէջ: Մասլովան հէնց շատ չնորհապարտ լինելով և սիրելով նորան՝ հրաժարեց նորա հետ ամուսնանալուց, չ'ուզեց նալով վատթարացնել՝ նորա աչն օրինաւոր կեանքը, որով նա ուզում էր աչնունեղեւ ապրել: Նեխլիւշովը չաչոնելով և խոնարհելով աչ միքի առջև, հանգստութիւն է գտնում միմիաչն աչն դիտակցութեան մէջ, թէ նա կատարեց իր մարդկային պարտաւորութիւնը:

Տղտուր վերլուծում է մի մարդու ոգի, որ աշաղելուց և ընկնե-

լուց չկորո՞ղ վերածնում է և բոլոր
լարուցանում իրականութեան մի
քանի խոշոր ֆաքտորի դէմ որոնք
լիշեցնում են մեզ հասարակութեան
մէջ գոյութիւն ունեցող անարդա-
րութիւնները: Տոլստոյի չօչափած
խնդիրները ներկայ վէպում նոր
չեն, բայց ունին, հարկաւ, ընդ-
հանուր բնաւորութիւն. Գիւլա-
կան հողատիրութիւնը առաջ է բե-
րել անհարթութիւններ և անհաւա-
սարութիւններ հողաբաժինների վե-
րաբերմամբ: Սա մի ընդհանուր մեծ
խնդիր է, որ սպասում է բաւարար
և արդար լուծման, և որը անկաս-
կած Ռուսիայի համար առաջնակարգ
տեղ է զբաղում: Տոլստոյը լանձին հո-
շատէր իշխան Նիկոլլեւիչով ուշք է
հրաւիրում է աչն հողատիրական
պաշտանների վրայ, որոնց վախժա-
նութեանն է սպասում ռուսական զիւլա-
ցիութիւնը: Մինչև անգամ արդա-
րութեամբ որոգորած ախպիսի խո-
շոր հողատէր, ինչպէս Նիկոլլեւիչն
է, իր հաշիւը տալիս է չունկոր գիւ-
լացիներին մի կապալագնով, որից
իր չափնի բաժինը հանելուց լե-
տոյ մնացած կապալագինը չեւ է
վերադարձնում գիւլացիներին ի-
րանց մշտական կարիքների համար:

Փառով Դադապարուածներին խնդ-
րին՝ Տոլստոյի աչքում նոցանից չա-
տերը անմեղ են և Դադապարուած
են լինում անհիմն և սխալ կերպով
Համաձայն ներկայումս տիրող հա-
լեացքներին, հասարակութիւնը ին-
քըն է միւլաւոր իր կազմով լանցա-
ւորների նրան գալուն, հետեաքար
ինքն է պատասխանատու լանցա-
ւորների չար զործերի համար: Ըստ

Տոլստոյի արդարադատութիւնը ըն-
դունակ չէ թափանցելու լանցաւոր-
ների մեղքերի, սկզբնապարճաւոր
մէջ, որովհետև նա հաշիւ է տեսնում
մերկ ֆաքտորի հետ և Դորա համե-
մաւ օրէնքների չոր գործարու-
թեանը դիմում: Դալիս է նոյնպէս
մի նոր մարչաքանական գալոց, որ
բացատրում է մարչկանց լանցաւոր-
ութիւնը օրգանական կամ բնածին
ժառանգած չարկութիւններով: Նիկո-
լլեւիչովը բացառիկ ոգու վեհանձ-
նութեամբ հերոսաբար քաւում է
իր ալեւած մեղքը, գործելով սիր-
փանք և միսթարանք իր ոգու հա-
մար: Մասնավաճի վերկութեան մէջ:
Այդ շատ համակրելի է մեզ: Բայց
քաւութեամբ պիտի արդեօք հաս-
նենք մեր ոգու վերկութեանը, մեր
մեղքերի ներմանը, թէ արդարադա-
տութեան ալ կարգելով, որ հասա-
րակութիւնները պարտաւոր են սահ-
մանել: Դրան Տոլստոյ պատասխա-
նում է—սիրելով միմեանց և հաւա-
տալով ճշմարտութեանը, մենք կը
համենք արդարութեանը: Ոչ ոք
չի չանդգնիլ հերքելու ալդ ներա-
կան խօսքը, որով մարչիկ չնկում
են հաղարաւոր տարիներ: Սակայն
պարտութիւնը ցոյց է տալիս, որ
հէնց ալդ զարափարով ներշնչած
մարչիկ տունց վերացական պար-
ւիրանքի իրագործմանը ստատելով
աշխատել են դիտակցաբար իրանց
կամքով մասամբ իրագործել աչն
ինչ որ արդարութիւնը խիստ պա-
հանջում էր: Պէտք է աւելացնել Տոլ-
ստոյի մտքին, որ հաւատը Դէպի
ճշմարտութիւնը միշտ չառաջ է բե-
րել հասարակական ինքնուրոյն կալք

որ հարթում է ալն ճանապարհը, որով
պիտի ընթանալ արդարութեան գոր-
ծը: Անշարժութեան մէջ մնալով և
չարիքների դէմ ոչ մի քաջ չանե-
լով՝ հասարակութիւնները փորձանքի
են մատնում ճշմարտութեան հա-
ւատը, որ մեզ տոգորում է: Հասա-
րակութիւնները պառաջ են բերում

չարիքներ և իրանց նոր կարգերով
էլ պիտի լուծեն ալի-չարիքները:
Յամենալն դէպս Տոլստոյի ալս գըր-
ւածքը նշանաւոր է զանազան տե-
սակէտներից, որոնք ընթերցողի
ուշքն են պաւում իր մէջ պարունա-
կող մտքերով:

Գր. Վարդանեանց

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ս. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆԻ

VI

ՀԱԿԱԼԿՈՂԱԿԱՆ ԺԱՐԺՈՒՄ ԹԱՐԻԶՈՒՄ

1900 Վեֆր. 21 Թաւրիզ

Այս տարի Թաւրիզում գոչութիւն ունեցող ընկերութիւններին Դոքտ. Վ. Յ. Փաշալեանի ջանքերով աւելացաւ մի ալ կարեորը, այն է Հակա-ալկոլական ընկերութիւն, որի անդամները պարտաւորուած են ալկոհոլ պարունակող (ոգելից ըմպելիներ) ոչ մի խմիչք չըզործածել, որանը չու-նենալ և ուրիշներին էլ չառաջարկել խմելու։ Ալկոլականութեան վնաս-ները մասին թէ տեղիս հալոց լսարանական ընկերութեան և թէ բողոքա-կանների լսարանական ընկերութեան մէջ շատ անգամ Դասախօսութիւն-ներ են եղել կարող մարդկանց կողմից, որով բուականաչափ տեղիս հալ հասարակութեան համար պարզեւ է ալկոլականութեան վատ ազդեցու-թիւնը մանաւանդ սերունդի վրայ։

Եթէ ալկոլականութիւնը համարելու լինինք այն, երբ մարդիկ սովոր-ութիւն են անում շարունակ և պարբերաբար խմիչք զործածել իբր առու-ջապահական տեսակէտից, իբրեւ սնունդ հացի հետ, կամ թէ՛ մի կամ մի քանի բաժակ օշու ձեով առաւօտները կամ երեկոները, ալս տեսակէտից Թաւրիզը ալկոլականների առաջ պաշար է հալթաթում։ Թաւրիզում խա-շուղի ալգիներ շատ կան, թէև հալերը սեփական խաշուղի ալգիներ չունին, բայց ալս հանգամանքը չի արդելում նրանց որանը կարասներով գինի ու-նենալ։ Արտեւ համարեա իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ ունեոր տուն իւր համար գինի է գցում, (գինի է պատրաստում), Խաշուղ առնում են թուր-քերից, որանը սեփական հնձաններում, որ համարեա ամեն տան մէջ կալ մզում են լցնելով սեփական կարասները և պահում։ Այսպիսով ամեն տուն աշնան վերջում մի, երբեմն էլ մի քանի տարեալ պաշար գինի ու-նիւ Ալ. գինին սովորութիւն ունին կէսօրին և երեկոյեան ճաշելու ժա-մանակ զործածել ամբողջ ընդամենով։ Բացի գինուց խմում են նաև արաղ, որ նոյնպէս ամեն տան մէջ ճարում է։ Արաղի և գինու զործա-ծութիւնից զուրկ չեն նաև կանաչք, երբեմն շատ երիտասարդ հասակում։ Այս բոլորը ի նկատի առած «Հակա-ալկոլական ընկերութիւնը» աւելի քան

ի դէպ էր Թաւրիզում, ուր, շնորհիւ խմիչքի պարբերական գործածութեան և ներմուծած զանազան վեներական ախտերի, հասարակութիւնը շարտապարտւած է ալլասեռման. Թաւրիզեցիները արտաքուստ լաչնաթիւկունք, հաստապինդ (КОРЕКОСТЫЙ) մարդիկ են. Բաւց շատ անգամ է պատահել, որ արտաքուստ ալդառողջ մարդիկ քիչ ժամանակից շարտապարտւել են հեռանալու ալս աշխարհից շնորհիւ ժառանգած ախտերի և թուլակազմ օրգանիզմի: «Հակալկոլական ընկերութիւնը» եթէ խոր արմատներ գցէ, մեծ ծառալութիւն ունի կադարելու Թաւրիզի ապագայի խնդրում:

Ընկերութեան ծրագրի կէտերից մինն էլ ալն է, որ պրոպագանդայի միջոցով զարկ տրւի ընկերութեան ընդարձակելուն: Ալդ նպատակով ընկերութիւնը կազմում է դասախօսութիւններ, ուր լինում են նաև ընդհանուր խօսակցութիւններ ալդ Նիւթի մասին: Դասախօսութիւններից մինը առանձին ուշադրութիւն է գրաւում իր թւանշաններով: Վարչութիւնը իւր անդամներից մինին չանձնել էր ուսումնասիրել ալկոլականութեան դրութիւնը Թաւրիզում: Ուսումնասիրութիւնը կատարել էր մի ցեղացի պարոն (Պր. Ռ. Մովսիսեան) որը ըստ երևութին միջոցներ ունէր արժանահաւոր եզրակացութիւններ ներկայացնելու: Եզրակացութիւնները փրաւի զարհուրելի են: Բանից դուրս է գալիս, որ 615 տուն հայեր Թաւրիզում խմիչքի համար ծախսում են դարեկան 173,375 շուան, ալիւնքն մօդաւորապէս 34,000 ու. (երեսունչորս հազար): Սա մի գումար է, ինչպէս ասում էր դասախօսը, որը չի ծախսում դպրոցների համար ամբողջ Արարատականում: Ապա մօդաւոր հաշիւներով գումարներ էր բերւած նաև Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիի, Սուլդուզի, Սովուջուլաշի, Միանդաբի, Մարաշալի: համար և դուրս էր բերւած, որ ամբողջ Արարատականի հայերը, թուով 4,315 տուն, խմիչքի համար ծախսում են 744,375 շուան, ալիւնքն մօդաւորապէս 148.874 ուրբի: Իսկ եթէ մի քիչ էլ ուզենք թիւը կլորացնել՝ կը ստանանք—150.000 ուրբի, մի գումար, որով ինչեր ասես, որ չէր կարելի անել:

Ընկերութեան անդամները ժողովրդի մէջ լսւորն են «ալկոլական» անունով, վրոխանակ «հակալկոլական»-ի. երբեմն էլ մինը միւսին ասում է՝ «ա ի նոցան է, չի խմում»: Ինչ և իցէ ընկերութիւնը արդէն իւր հիմքը գցել է և ունի արդէն 82 անդամ, որոնցից 22 կին ¹: Ալս հակալկոլական շարժման Զեմ մասնակից են նաև բողոքականները, և երևի ալս է պատճառը, որ ընկերութեան «խոստովնագրերը» Գլադստոնի և Տոլստոյի խօս-

¹ Բացի ալս, ընկերութիւնը Մարաշա քաղաքում ունի մի մասնաճիւղ 11 անդամով, որոնցից 4-ը կին են. խորհրդարան է հաստատել «ֆրանսիական հակալկոլական միութեան հետ (Union française antialcoolique), ուշարկում է սրան ձրիաբար իր հրապարակութիւնները և L'Alkohol ամսագրերը:

քերի հետ միասին զարդարած են նաև բառական մեծ քանակությամբ ցիրարներով առաքելների թղթերից և առակներից, այս կերպ:

Լաւ է ոչ ըմպել գինի, և ոչ որով 'եղբայրն քո զայ-
թակղի կամ զթէ կամ տկարանայ: Հռովմ. Ժդ. 21

ԽՈՍՏՄՆԱԳԻՐ №

Էս խոստանում եմ քնաւ երբեք որ և իցէ ոգելից ըմպելի չխմել և ուրիշներին էլ նրանից չմայակարարել, և աշխարհի ուրիշներին համոզել, որպէսզի անդամակցին մեր այս «Հակալիկոլական ընկերութեան»:

Անուն

190 : Տեղ

Անառակ է գինի, և թշնամոյ արբեցութիւն, և ամենայն որ խառնակի ընդ նոսա, չէ իմաստուն: Առակք 3, 1.

Հերեհալը միտ երեսին տպած է հերեհալը.

ԱԼԿՈՂՐ մեր օրերում աւելի աւերումներ է գործում, քան թէ այս երեք պատմական աղէպները՝ սովը, ժանտախտը և սլաութազմը: ԱԼԿՈՂՐ սովից ու ժանտախտից աւելի է կոտորում, սլաութազմից աւելի է սպանում. սպանելուց աւելին է անում, անպապութիւն է բերում:

ԳԼԱԴԸՍՏՈՆ

Ոճիրներ, շատ չարիքներ մեծ մասամբ առաջանում են մարդկանց արբած լինելուց:

Կոմս Լ. ՏՈՒՍՏՈՅ

Մի օր մինչև անգամ բոլորքականների կիրակի երեկոյի ժողովներից մինը նւիրւած էր հակալիկոլականութեան:

Մի շատախոսութիւն ելաւ անդեղ. «Արդեօք իրաւունք ունի քրիստոնեան գինի խմելուն»: Ի հարկէ եզրակացեց, որ՝ ոչ: Թէև ալ շատախոսութիւնը իւր համոզիչ լինելու տեսակէտից չադ պակաս էր միւս շատախոսութիւններէից, որոնք հիմնուած են ալկոհոլի առաջացրած վնասների վրա: մարդկային օրգանիզմին և սերնդին, անուամենայնիւ սա մի նորութիւն էր, և չադ ցանկալի կը լինէր այդ կարգի առողջապահիկ նվաճերի մասին խօսակցութիւններով աւելի զբաղեցնելին հայերին, քան «գնանք մի բոսկէ Քրիստոսի մօտ» ասելով:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՐԱՆ - ԱՓՐԻԿԱՅՈՒՄ

Բուլլերը, շեկո. 30-ին գրաւեց Տուգելա գետի հարաւայի ափը։
Լոնդոնի Սիտիի կազմակերպած կամաւորների զունդը, 500 հոգի,
յուն. 1-ին (13) ուղևորեց Հարաւ-Աֆրիկա։ Կամաւորները ստանում են
Լոնդոնի քաղաքացու իրաւունք։

Պաշտօնապէս հաշորդում է որ շեկո. 25-ին, Լէյթսմիթի վրա լար-
ձակման ժամանակ անգլիական օֆիցէրներից սպանւած են 14, վիրաւորւած
27, սորորին զինւորներից սպանւած 135 և վիրաւորւած 244 մարդ։ Վէր-
քերից մեռաւ մարքիշ Դիւֆերէնի աւագ որդին՝ կոմս Դաւն։ Բուրերը
կորցրին 26 սպանւած և 177 վիրաւոր։

Գեն. լորդ Մէյուէնի հեծեալ զօրաբաժինը, Ն. Կոմ. չունարի 1-ին
սկսեց հետախուզութիւններ կատարել ու վերադարձաւ բանակը 11-ին։
Նա անցել էր Օրանժեան հանրապետութեան սահմանը և 25 անգլ. մշոն
առաջ գնացել։

Գեն. Բուշ մի զօրաբաժնով շեկո. 25-ին գրաւեց Զաադպանդրիֆ
Օրանժեան հողի վրայ (հանրապետութեան արևմտեան կողմում)։ Սա առա-
ջին շէպըն է, որ անգլիացիք բուրերի երկիրներում որ և է կէտ են գրա-
ւում, ներկալ պատերազմի ժամանակ։

Օրանժեան գեն. Լուկա Մէյրէր եկաւ Ադէնզո։

Մէֆկինգի մի քանի ամբուլթիւններ խորտակուած են բուրերը։

Գնդապ. Պորթլըր անդադար ուժակոծում է բուրերին, որոնք ամուր
շիւք են բռնել Աուսթերգի և Սլինգէրնֆոնտէնի միջև։

Բուլլերի զօրքերը, բաժանւած երեք մեծ բանակներին, գետնելւած են
Տուգելա գետի հարաւային կողմում։

Ռէնսբուրգի մօտ յուն. 3-ին կուր, ուր անգլիականներից սպանւե-
ցին 7 հոգի, վիրաւորւեցան մի կապիտան և 5 զինւոր։

Բուլլերի զօրքերից յուն. 6-ին Գաչտալին թնդանոթները և Լէյտլ-
տոնի ջրկալը անցան Տուգելա գետը Պորչիտէրս-գրիֆտի մօտ. բուրերի
շիւքը ուժակոծելու միջոցին ժամանակաւոր կամիջով գին անցաւ գեն.

Ուորրէն, որի աջ թիւի հանդէպ բուրերը չտապով ամբողջութեանը են կառուցանում, և Սպիտակուպի ուշուրբեամբ ամուր շիրք բռնեց:

Յունարի սկզբից Գրէրից և Չիւելէից սկսեց անգլիացոց առաջխաղացութիւնը Լէշամիթը ազատելու համար: Այդ առիթով գնն. Բուլլէրը մի հրաման տալու արեց, որ սկսում է ալսպէս. «Մենք գնում ենք ազատելու Լէշամիթում փակած մեր բնակողներին: Յետ դնալ չի կարելի. և նախագգուշացնում եմ, որ սպիտակ յրօշակը չպէտք է անպալման կերպով ընդունել իբր անձնատուր լինելու նշան»:

Բուրերը քանդում են երկաթուղային կամուրջներն ու ջրանցքները Շոթլանդիայի և Արլինգտոնի մէջտեղում 11¹/₂ անգլ. մղոն տարածութեան վրայ:

Դեմոնստրէր (անգլ.) կուրից լետոյ գրաւեց մի քանի բլուրներ և բանակեց աշտոնել: Բուրերը կորցրին սպանւած և վիրաւորներով 21 մարդ, և 15 հոգի գերի ընկան:

Անգլիացում պատրաստութիւններ են տեսնում ութերորդ զօրաբաժին Դրիւելու Հարաւ-Աֆրիկա:

(Հիւս. Ամերիկայի սենատում Հիլլը, որը սակայն բարեկամ է Անգլիային, ճառ է խօսում Անգլիայի ձգտումների դէմ կործանել բուրիքի հանրապետութիւնը):

Բուրերը, որպէս հաշւում էին անգլիացիք յունարի սկիզբները, մինչև ալշ Ժամանակ կորցրել էին 6.425 մարդ թէ սպանւած և թէ վիրաւորւած:

(Պորտուգալական կառավարութիւնը պաշտօնական տեղեկութիւն ստացաւ Լէքէնցո-Մարքէզէից, թէ բուրերը խախտեցին պորտուգալական չեզոքութիւնը և զօրքով Ումբալից անցան Ռոդէզիա պորտուգալական երկրի միջով):

Գնն. Ուորրէնի պարտութիւնը, Յուն. 9 (21)-ից գնն. Ուորրէնը (Բուլլէրի զօրքերից) չարձակում գործեց Սպիտակուպ տեղի վրայ: Անգլացիք խոշոր պարտութիւն կրեցին, որի մասին Բուլլէրը հեռագրեց պատերազմական մինիստրին յունարի 13 (25) ալսպէս. «Յաւելով պէտք է հաշորդեմ որ, ինչպէս տեղեկացաւ ևս ալսօր առաւօտեան, Ուորրէնը չորեքշաբթի գիշերը ստիպւած էր թողնել Սպիտակուպը»: Յուն. 15-ին Բուլլէրը աւելի մանրամասն հեռագրեց ալսպէս. «Ուորրէնը հալածեց թշնամուն և գրաւեց ալս լեռնային տափարակի հարաւային բարձրութիւնները, որ ձգւում են մինչև Ակտոն Դոմս Թշնամու ամուր շիրքը շատ մօտիկ էր և գետեղւած էր ցածրադիր բլուրների մի շարքի վրայ: Ուորրէնի շիրքը աշտոնին էր որ անկասկած նորան պահել կարելի էր. բալց անպէտք էր չարձակուական շարժման լեռագագ ընթացքի համար, որովհետև նորա հարաւային զառիվայրները չափազանց թեք էին և, բացի ալշ, Ուորրէնը իւր թնդաւ»:

նօթները տեղափոխելու համար չէր կարող լարմար գիրք գտնել աշխտեղ։ Պակաս էր նաև Զուրբ։ Մեծ դժարություններ չունեւ։ 11-ին են որոշեցի համաձայնություն լինի Սպիտակուպի վրա լարձակում գործելու, որը, ըստ երևոթ ին, բոլորների գիրքերի բանալին է և հիստից առելի գիրամարտ չելի է քան հարաւից։ Երեքշաբթի գիշերը Ուորրէնը գրաւեց Սպիտակուպը, բայց տեսաւ որ դժար է մնալ աշխտեղ, որովհետև Սպիտակուպի չըջապար չափազանց մեծ է և ջրի պակասություն է գագացում։ Լեռնաշղթայի գագաթները նա գրաւած պահեց ամբողջ օրը՝ չնայելով թշնամու թնդանօթային զօրեղ կրակին։ Մեր զօրքերը կռոււմ էին քաջաբար։ Գնն. Ուգգէրը, որ Սպիտակուպը գրաւող զօրքի հրամանատարն էր, վիրաւորեց։ Նորան փոխարինող օֆիցէրը ամսի 13-ի գիշերը վճռեց թողնել գիրքը և մինչև լուսաբացը ետ քաշեց։ Ես մօտեցալ Ուորրէնի բանակին չունեւ։ 13-ին առաւօտեան և եկալ այն համոզման, որ երկրորդ լարձակումը անօգուտ կ'լինի, որովհետև բուրերի աջ թևը աշխտեղ ամրացած է, որ խորտակել նորան և անցնել անհնար է։ Ուստի և վճռեցի ետ նահանջել զօրքերի հետ Տուգելայի հարաւային ափը։ Կորուստների մասին Բուլլէրը հեռագրեց, թէ պոնուարի 12-ին Սպիտակուպի մօտ եղած կուռի մէջ սպանւած են 22 օֆիցէր, վիրաւորւած են 20 և դերի են տարւած 6 օֆիցէր։ Վիրաւորների մէջ էին գնն. Ուգգէր, մի գնդապետ և երկու մայոր։ Ամբողջ կորուստը եղած է, ըստ անգլիական պաշտօնական տեղեկութեան՝ 139 սպանւած, 392 վիրաւոր, 594 տնհետ կորած (==գերի բռնւած)։ Իսկ բուրերի կորուստը, ըստ տեղեկութեան Պրէտորիայից, եղաւ 33 սպանւած, 120 վիրաւոր։

Սորանով անգլիացիք այս պատերազմի ընթացքում չորրորդ խոշոր պարտութիւնն էին կրում։ Բուլլէրը լաւտեսց զօրքերին, որ չնայած, որ սփիւլւած եղան ետ նահանջել, բայց ձեռք բերեց Լէդիամթի բանալին, ուր կ'հասնին մինչև մի չարաթի։

Դեպքից չեղող Օրանժեան հանրապետութեան նախագահ Շոէէնը չունեւ։ 14-ին, Օրանժեան հանրապետութեան գործադիր խորհրդի անդամ Ֆիլէքի հետ ուղեորեց Տրանսալի մայրաքաղաք Պրետորիա, ուր նոքա հիւր եղան նախագահ Երիզէրի մօտ։

(Հիւս. Ամերիկայում։ Սան-Լուի և Մենէպուլիս քաղաքներում բուրերին համակիր ժողովներ կազացան, ուր թախանձանքով առանջադրուած էր նախագահ Մակ-Կինլէին միջնորդութիւն գործել Անգլիա և բուրերի միջև։

Պատերազմի խնդիրը Անգլիական պարլամէնտում.

(Յունեւ. 18 (30)-ին բացեց պարլամէնտի չըջանը գահական ծառով ուր պատերազմի մասին ասւած էր. «Իմ ժողովուրդը անձնւիրաբար պա-

դատնիսանեց աչն կոչին, որով ևս հրաւիրեցի Տորան Ղիմադրել հարաւ: Ժափրիկական հանրապետութիւններն ներս խուժելուն մեր գաղութներն սահմաններն մէջ: Իմ զինւորների, հաւատարմների և ծովալին հեղեակ զօրքի հերոսութիւնը համապատասխան եղաւ մեր զինւորական պատմութեան աղնիւ աւանդութիւններին: Սրտի խորքից ցաւում ևմ աչնքան թանկագին կեանքերի կորուստի համար, որոնք զո՞հ բերեցին հալոնիքին: Բայց և աչնպէս հպարտութեամբ և մեծ բաւաշանութեամբ տեսնում եմ իմ հպատակների հալոնատիրութիւնը, որոնք կարողութեան բոլոր մասերից եկան մասնակցելու պետութեան շահերի միաջան պաշտպանութեանը: Ես հաւատացած եմ որ ունան չի լինի աչն չուր, որ ևս շնելով հպատակներիս վրա, Տորից հրաւր եմ կարգում շարունակելու իրենց ջանքերը քանի չեւ կարողութեան պահպանման և Հարաւ: Աֆրիկայում նորա բարձրագոյն իրաւունքների հատրտութեան համար մշտն պատերազմը չի վերջացած: Ապա ճառի մէջ թագուհին գովում է գաղթականական զօրքերի բաժութիւնը, որ ցոյց տւին նոքա Հարաւ-Աֆրիկայում: Նա սրտացել է Հնդկաստանի ցեղագեղեցիկից բազմութիւն առաջարկութիւններ կարողութեան տակ շնելու իրենց զօրքերը և նիւթական միջոցներ Հարաւ-Աֆրիկայի պատերազմի համար: Զինւորական վարկը պատերազմը շարունակելու համար պէտք է մեծապէս ընդարձակել: Թագուհին չուս ունի որ համալնքների ժողովը առանց դատանւելու կը համաձայնի աչն բոլոր ծախքերին, որոնք հարկաւոր են մի մեծ պետութեան պաշտպանութեան համար: Ի նկատի առնելով աչն հանգամանքը որ ուրիշ մի քանի պետութիւններ ուժեղացնում են իրենց ծովալին ուժերը: Համալնքների ժողովը չի հրաժարւի, ի հարկէ, հոգալ որ ֆլտոր և ափերի պաշտպանութիւնը շրենց ցանկալի բարձրութեան վրա, թէպէտ և աչք նոր ջանքեր և զոհեր պահանջէ ազգից:

Նոյն գահական ճառը կարդացեց նաև լորդերի ժողովում, որ Սպիտքի շատրպարտեց Տոցա, որոնք 1881 և 1884 թականներին ստորագրեցին Դաշնագրերը և անւանեց Տոցա Տրանսվաալի զինաւորման մեղաւորներ: (Աչն ժամանակ զորում էր լիբերալ կուսակցութիւնը Գլադսթոնը առաջին մինիստր էր): «Մենք պէտք է միանանք, ասաց նա, որ Դուրս գանք կատարեալ ստորացման Դրութիւնից, որ լի է վտանգներով: Եթէ մենք մեր մանր հաշիւները չենթարկենք կարողութիւնը պաշտպանելու մեծ պարտաւորութեանը՝ աչն ժամանակ կարող է պատահել որ մենք աւելի վտանգաւոր Դրութեան մէջ ընկնենք, որով անշուշտ կը նսեմանալ պետութեան փալը և գոյնէ նոյն իսկ վտանգի նորա ամբողջութիւնը:—Անդամալի կուսակցութիւնից Կէմբլէ-Բանքրոմանը ճառ խօսեց, որի վերջաբանութեան մէջ չալոնեց. «Եթէ մինիստրները անցեալ ամառ արդէն պատերազմը անխուսափելի էին համարում և այնուամենայնիւ շարունակում էին բանակցութիւններ վարել աչնպէս ինչպէս նոքա անում էին, պէտք էր Տոցա

շուրս վռնտել մինխորութիւնից: Հարցի էութեան մէջ, որի վերաբերմամբ նոքա չէին համաձայնում Տրանսվաալի հետ, չկար մի աշնայիսի բան, որ արդարացնէր պատերազմը կամ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնելը: Պատմութեան մէջ չի պատահած դրանից էլ աւելի ծիծաղելի հասկացողութիւն հակառակորդի մասին, դրանից էլ աւելի կատարեալ տխուր՝ հաշիւների մէջ: Եթէ զինուորական մինխորութեան տեղեկատու բաժանմունքը ոչինչ չգիտէր—դա չար ծանր բան է:—Մինխորութեան ասաց. «Բաներմանի խօսքերը ես բացատրում եմ այս միջոցով որ նոցա մէջ պարունակուած է կառավարութեանը օգնելու խոստում (պատերազմը շարունակելու համար), կամ աւելի եռանդուն օգնութեան խոստում, եթէ նա չանձն կառնի կառավարութեան շեկը, աչն է խոստում պատերազմը վարել աշնայի ժամանակ, մինչև որ ներս խուժումը չեւ մշլի. բայց Բաններմանը հրաժարուած է աշնայիսի չարատարութիւնից, որից երևար, որ եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար մասնակցելու Անգլիայի վիճակը կարգադրելու գործի մէջ, նա կերթար աչն ճամբով, որ կը տա: Անգլիային կատարեալ գերիշխանութիւն ամբողջ Հարաւ-Աֆրիկայի վրայ: (...) Եթէ ներկայ կառավարութիւնը չի վազելում համայնքների ժողովի վստահութիւնը և եթէ երկիրը կը միանալ աշնայիսի շարունակութեանը, աչն ժամանակ ես պարտաւորում եմ օգնութեան զալ իւրաքանչիւր կառավարութեան, որին կաշտելի պատերազմը իւր վախճանին բերել: Կառավարութիւնը ոչ մի յէպքում չի տաւորութիւն չունի ծածկելու տեղի ունեցած սխալները և երբէք խաղաղութիւն չի առաջարկի, մինչև որ բանը չընտանջուի աշնայիսի խաղաղութեան, որը հատարաւոր պատմներ կը բերի»:— Պահպանողական կուսակցութիւնից առաջարկեց թագուհու գահական ճառին պատասխանել ուղերձով, ուր վստահութիւն է չարտում նորա կառավարութեանը: Ապա լորդ Դիւքսօնիս առաջարկեց մի լաւելած թագուհուն մատուցանելիք ուղերձ: մէջ, ուր հաւակցութիւն չարտելի նախապետութեան բացակայութեան առիթով մինխորութեան մէջ:—Հտրկորդը ապացուցանում է որ աշնայիսի պատերազմը հետեանք է 1881—85 թ. քաղաքականութիւնից հրաժարելուն. կառավարութիւնը չի միջ աշնայիսի մարդկանց, որոնք մօտ չարաբերութիւններ ունէին Զեմսոնի արշաւանքն սկսողների հետ, և չապատերազմի գլխաւոր պատճառն էր: Հտրկորդը պահանջում է որ նորից նշանակել հարաւ-Աֆրիկական լանձնաժողովը՝ ստուգելու համար թէ կառավարութիւնը իսպառ չէր արդեօք Զեմսոնի արշաւանքի մէջ. բայց, ասաց, նա, պատերազմը աշնայիսի պէտք է առաջ տանել մինչև հնարաւորութեան վերջին կէտը:—Զեմսոնին պատասխանում է թէ պատերազմը արդարացի և անհրաժեշտ էր. Անգլիայի ու Տրանսվաալի միջև եղած դարաձայնութիւնները հիմնական և ոչ տեխնիկական նշանակութիւն ունին և զոյութիւն ունէին 1881-ից առաջ: Աշնայիսի տարաձայնութիւնները ծագում են աշնայիսի

մեծ տարբերութիւնից, որ կալ անգլիացոց և բուրերի բնաւորութեան և բարոյականութեան միջև։ Բուրերի գերիշխանութեան հետեանքը կը լինի միւս բոլոր ցեղերի ստորացումը, աչն ինչ Անգլիայի գերիշխանութեան տակ բոլոր սպիտակամորթ և սևամորթ ցեղերը հաւասար իրաւունքներ կը վաւելեն։ Մի քանի շաբաթից չեղուց, ասաց նա, Հարաւ-Աֆրիկայում 200.000 զօրք կը լինի։ Ամեն հնար եղած միջոցները պէտք է գործադրեն որ կաղմակերպել մի պաշտպանողական բանակ, որպիսին հրեիցէ տեսնած է աշխարհում։ Նրբէք չըպիտի լինի երկրորդ Մաիւբա։ (Մաիւբայի կռուում 1881-ին անգլիացիք վճռողական պարտութիւն կրեցին)։ Նրբէք թույլ չի տրւի բուրերին Աֆրիկայի սրտի մէջ հիմնել ցեղային ատելութեան ամբողջիւն ու վաբւել անգլիացիների հետ որպէս աւելի ստոր ցեղի հետ—Գիլլոնը չալտնում է որ իրլանդացի ազգայնականները չեն կարող ձախն տալ չօգուտ Դիցմորիսի առաջարկութեան, որովհետեւ դահական ճառին պատասխան տրւելիք ուղերձի մէջ նպատաւոր կերպով է խօսուում անարդար պատերազմը շարունակելու մասին։—Ասկիտը չալտնում է թէ անգլ. կառավարութիւնը ոչ մտադրութիւն և ոչ ցանկութիւն ունէր պատերազմ մղելու և թէ Կրիւգէրը կարող էր խուսափել Դրանից։ Նպատակը, որին պէտք է Դիմենք, աչն է որ երկու ցեղի ներկայացուցիչները հաւասար իրաւունքներ ստանան Հարաւ-Աֆրիկայում։ Իբր շեկավարող սկզբունք պէտք է ընդունել ոչ առաջնութիւնը ալ հաւասարութիւնը։ մի ցեղի գերիշխանութիւնը չըպիտի փոխարինւի միւս ցեղի գերիշխանութեամբ։—Դիցմորիսի առաջարկը մերժեց 352 ձայնով ընդդէմ 139-ի։—Կէմպէլ-Բաններմանը պաշտպանեց ընդդիմադիր կուսակցութեան իրաւունքը՝ պախարակելու կառավարութիւնը, որովհետեւ «զալերը ամենեին կանգնած չեն Հռոմի դռների առաջ» և երկիրը ոչ միաչն բոլորովին ստորացած չէ, ալ նոչն իսկ աչնպէս է պահում զինքը, որ արժանի է զարմանքի։ Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը ցանկանում է, որ պատերազմը շարունակւի մինչև մօտալուտ վախճանը։ Նա ցանկանում է խաղաղութիւն և համաձայնութիւն Հարաւ-Աֆրիկայում, ցանկանում է պատերազմին աչնպիսի վերջ, որ գրաւական տար ապագայ զինուորած ընդհարումների ու ցեղական գերիշխանութեան շէմ և փանէր Դէպի քաշաքական հաւասարութիւն։—Բալֆուրը ասում է թէ նախատինք չալտնելու առաջարկութիւնը նշանակում է չարձակել Չեմբերլէնի վրա։ Բայց Չեմբերլէնը բարձր է կանգնած աչ. չարձակումներից, որովհետեւ նորա պաշտօնավարութեան ժամանակ միաչն Մեծ-Բրիտանիան առաջին անգամ իմացաւ, թէ ինչ է նա և ինչ բանի համար է նշանակւած նա։ Նորա տաղանդին ենք պարտական որ բոլոր դաշուծները միացան մալր երկիրը պաշտպանելու գործի համար։—Իրլանդական կուսակցութիւնից Ռէդմոնդ առաջարկեց ուղերձին չաւելւած աւելցնել, որով պատերազմին վերջ է տրուում, ճանաչելով

պատերազմուլ հանրապետութիւնների անկախութիւնը։ Անպայման որ իրլանդացիք զո՛ւ են որ անգլիացիք բարդութիւններ ինչ ենթարկւած։ Ռոսսէլ Դորա Դէմ խօսեց, առելով որ զիջողութեան մասին խօսք չի կարող լինել քանի շեռ թշնամին անգլիական հողի վրայ է։ Համալնքներ ժողովրդի զանկանալ երկրորդ Մալրալի կրկնութիւնը և անձնատուր չլիւնի ալնալիս ամօթալի պալմաններով, Երպէս եղաւ 1881-ին — Իէդմոնդի առաջարկը մերժեց 368 ձայնով 66-ի Դէմ — Համալնքն, ժողովը քննադատելով ու մերժելով զանազան առաջարկներ՝ ուղղելու գահական ճառին տրեւիք պատասխանողերձը, ընդունեց մինիսոր Բալֆորի առաջարկը՝ յաղարեցնել վիճաբանութիւնները՝ 215 ձայնով 66-ի Դէմ։ Ապա ժողովը ընդունեց պատասխան ուղերձը 229 ձայնով 39-ի Դէմ։ Բոքրամասնութիւնը բաղկացած էր միմիալն իրլանդացիներից։ Համալնքների ժողովում չարուցած խնդիրներից չիչնք լորդ Վէլիսի խօսածը, նա չադնում է թէ քանի Անգլիալում զինուորական գործը հիմնած է կամաւոր զինուորներ հաւաքելու սկզբունքի վրայ, նորա մշտական ապահովութեան և զինուորական պարաստականութեան համար վերին աստիճանի կարևոր է փոխլանդել, սահմանադրութեան հին օրէնքը ստիպողական զինուորական ծառայութեան և երկրի պաշտպանութեան համար, որքան ալ չնպատակաւարմար կ'լինի, առանց ժողովրդին չափից աւելի ծանրաբեռնելու։ Անպալլ-Բաններմանը գոհունակութիւն է չադնում որ Դիրաւորութիւն չիալ պարտաւորական զինուորագրութեանը Դիմելու։ Նա ասաց թէ ամեն ինչ, որ հարկաւոր է սպորերազմին աջող և չալթական ելք տալու համար, կը տրուի կառավարութեան ամենալնդարձակ չափերով, նուալէս և ինչ հալգաւոր է երկրի պաշտպանութեան համար։ Նա չի կարծում, թէ կառավարութեան ձեռք առած միջոցները նախապարաստելիս լինին երկիրը ընդհանուր պարտադիր զինուորագրութեան համար։ «Մեր պաշտպանութիւնը ֆլորի մէջ է», ասաց նա — Բալֆոր չադնեց, որ զինուորական ու ծովալին մինիսորութիւնները վաղուց վճռել են, որ Անգլիալին հարկաւոր է ունենալ երեք կորպուս՝ յաւանանգիտները և աաղմամթերքի սահանգները պաշտպանելու համար։ Նա ասաց թէ համալնարհալին Դրութեան մէջ, իւր լսածով, ութերի ալնալիս փոփոխութիւն տեղի ունեցած չէ, որ Անգլիալից չրահանջէր աւելի զօրք քան առաջ։ Լորդերի ժողովում կոմս Դը-Նրալէնին ու լորդ Ռոգրերիին պատասխանելով՝ պար. մինիսոր Լամորուն ասաց, «Եթէ կառավարութեան նախադիծները բաւարար չեն և հաւանութիւն չեն գոյնուլ, մնում է միալ, պարտադիր զինուորագրութեան վիճելի խնդիրը։ Ռոգրերսը նոր զօրքեր չի սահանլել, բալց եթէ նորան հարկաւորէին նոր զօրքեր, նա կարող է առանալ։ Սալթիւրին չադնեց թէ ալ չպատերազմը վարելու եղանակը չըպիտի ենթարկել քննութեան, մինչև որ նորան մասնակցող բոլոր անձերին հնարաւորութիւն չի տրուի իրենց պաշտպանելու, մեր հալ-

րերը, որոնց ժամանակը նույնպէս գոյութիւն ունէր վարձու գինւորների սխառէմը, ամենեւին չէին վշտորում: Երբ Անգլիան որ և է պատերազմի սկզբում վաղ Դրոսթեան մէջ էր ընկնում. մեզ ևս հարկաւոր չէ վնասել. կառավարութիւնը համոզւած է, որ պատերազմը չաշխիւսան եւք կ'ունենալ:—Համ. ժողովում Տոմար առաջարկում է վճել որ 1895-ին Ձեմսոն/Տրանսվալ, արշաւեքառ Տրանսվալի կառավարութեան շէմ կազմած Դաւադութեան պարճառի ու մերձաւոր մանրամասնութիւնների լիակատար քննութիւնը կատարելու Գարնար և Սամուէլ Էւանսը պաշտպանում են առաջարկը. Ձեմբրիլէն լուզւած պատասխանում է թէ վերջին քննութիւնից չեղող նոր ֆաբրեր երեան չեն եկել, վճելու ու նորա շէմ ուղղւած Դաւարի նպատակը քաշաքական բնաւորութիւն ունի, որը ձգտում է խանգարել նորան (Ձեմբրիլէնին) մասնակցելու. որանսվալեան հարցի տնօրինութեանը, չադրնեց որ ինքը վճապէս ընդշէմ է քննութեան: Նա չադրնեց, որ առաջ քան մի խօսք կ'առէր իրա՝ Ձեմբրիլէնի՝ մասնակցութեան մասին Ձեմսոնի արշաւանքին, նա խոստացաւ լիակատար խուզարկութիւն անել, թէպէտ և իրեն առարկում էին թէ Դա հասարակաց շահերի հակառակ է: Այն ժամանակ, երբ լանճնաժողովը քննում էր գործը, նա համաձայնում էր Հարկորտի բոլոր առաջարկներին: Պակասած հեռագիրները հեռացւած են գործից, ոչ թէ չահագրգուած անձերի կողմից, ալլ ալլ պահանջում էր հեռագրական ընկերութեան դործերի ընթացք. Դորքա ևս նոյն տեսակ էին, ինչպէս և լանճնաժողովին ներկայացրածները. լանճնաժողովը քննեց և տեսաւ որ հեռագիրները չեն պարունակում ալլ-պիսի բան որով արդարանալին գաղութների միմիտորութեան վրա ըարդ-ւոյ մե, ադրանքները. Դորանից շէմ ոչ մի բան չի պարահել որ առիթ տար նոր քննութեան: Անիլ Ռոզսի մասնակցութիւնը վաւարութեան մէջ, որ ծնունդ տուեց Ձեմսոնի, արշաւանքին, մոնսպեց ուպացուցած, բալց հակադարեւ է ալլ-քաշաքական լանցանքը ոչ անճանական չահանդարական կեղտոր շարժառիթից Դրդած: Intépendance Belge լրագրում հրատարակւած վկայաթղթերը, որոնք գողացւած էին ծառայութիւնից, արձակւած դրագրի միջոցով առաջարկեցին Լոնդոնի արմատական թերթերին, բալց սոքա մերձեցին տպագրելու Բուրերի լալոնի բարեկամը ուղարկեց Դոյա վերջապէս Լէլլսին (Տրանսվալի քաշաքական գործակալ Երոպայում), որը վճարեց կամ խոստացաւ վճարել ալլ թղթերի համար 100 ֆունտ սթերլինգ. Դոյա մէջ չկար մի բան որ չադրնի չլինէր լանճնաժողովին. և նոր քննութիւն պահանջում են միայն նրա համար որ մեղադրեն գաղութների միմիտորութիւնը սուր վկայութեան մէջ. Բնդդիմագիր կուսակցութիւնը կամենում է կոտրել ալլ միմիտորի վարկը, որին անարդար կերպով մեղադրում են թէ նա է պատերազմի համար պատասխանատուն: Բանեքմանը երկու չադրնեց թէ Ձեմբրիլէնի ճառը հալիւ թէ մեղմացնէ արդատահամեան

հասարակական կարծիքի մէջ գոյութիւն ունեցող կասկածը.—Բալֆուր
ասաց թէ Տոմասի առաջարկը անձնական լարձակումն է Չեմբերլէյնի վրայ:
—Տոմասի առաջարկը ի վերջոյ մերժւեց 286 ձայնով 132-ի դէմ:

Շարունակութիւն պատերազմական զործողութիւնների

Բուրերը Բէրլինի վէստում բրիտանական բոլոր 300 հալափականներին
հրամայեցին ներկայանալ զօրքերի հրամանատարին 37 ֆունտ և 10 շիլ-
լինգ փուզանքի կամ 3 տարւալ փաժանակիր բանտարկութեան սպառնա-
լիքով:

Անգլիայում, չորրորդ հեծելազօր բրիգադը հրաման ստացաւ պար-
տադրութիւններ տեսնելու Հարաւ-Աֆրիկա ուղևորելու համար:

Միսիսոթական խորհուրդը վճռեց 8-րդ զօրաբաժինը չուարկել Հա-
րաւ-Աֆրիկա՝ մինչև որ ծովային միջոցներով կարելի կը լինի աւելի
ապահով դրութեան մէջ դնել բրիտանական ծովայինները:

(Կանադայում, British Empire League-ի ժողովը որոշում կաշացրեց,
ուր չափոնում էր թէ Կանադայի կառավարութեան պարտքն է նիւթա-
կան միջոցներ տալու կալսութիւնը պաշտպանելու համար):

Լէյթսմիթի նկատմամբ բուրերը մտադրութիւն են լրանում փոխել
գետի ընթացքը և հեղեղ առաջացնել քաղաքում, որով և դուրս քշել գին-
ւորանոցներից ու նկուղներից, այնպէս որ նոքա աւելի անպաշտպան լի-
նեն թնդանօթների կրակի առաջ: Սակայն այդ մտադրութիւնը անկատար
մնաց:

Լէյթսմիթի մէջ իւր զօրքով փակած գէն. Սւալթի ու Բուլլէրի մի-
ջև գիշեր-ցերեկ մոքերի հաղորդակցութիւն է պահպանում հելիոգրաֆի
միջոցով, Բուլլէրի ծանր թնդանօթների թնդիւնը Լէյթսմիթում սկսում
է լսելի լինել (լուսն. 23-ից):

(Դուրբանում տեղական լրագրի հրատարակութիւնը փակեց կապի-
տան Պերսի-Սկոտի կարգադրութեամբ՝ մի ջօղւածի համար, որի մէջ խիստ
քննադատութեան էր ենթարկւած Բուլլէրի վարմունքը պատերազմի ժա-
մանակ):

(Հիւս. Ամերիկայի պատերազմ. մինիստր Օլջերը չափոնեց մի լրա-
գրական աշխատակցի, թէ հաւանութիւն չի տալիս ամերիկացի մի քանի
ականաւոր մարդկանց միջամտելուն Հարաւ-Աֆրիկայի զործերում: Նա մեծ
գոհունակութեամբ չիեց այն թանկագին բարեկամութեամբ մասին, որ
ցուց տուց Անգլիան իսպան-ամերիկական պատերազմի ժամանակ. նա
կշտամբեց Բրաւան'ին որ սա իւր քաղաքական շահերի համար աշխատում
է աղելութիւն սերմանել երկրի մէջ Անգլիայի դէմ.—Նեու-Խորիում մի ժո-
ղովի մէջ, ուր մեծ մասամբ իրլանդացիք էին տիկ. Մոդդ Գոնն ճառ խօսեց

ուր ասաց թէ իրլանդացիները համար հասել է ժամանակը անգլիացիներին շղթան փշրելու համար)։

(Անգլիական շեփարհները Պարիզում Մոնսոնը արձակուրդով գնում է Ռիւփերա (Մենորոն, հարաւ. Ֆրանսիա)։ Այդ մեկնեց որպէս շփոթութիւն Փրանս, կառավարութիւնից, որը Journal լրագրի կարբիկառութիւնստ Լէան-Դըրին պատուաւոր լէգէոնի պատահան էր տուել, և Լէան-Դըրը ծաշրել էր անգլացիներին)։

Բուլլէրը լուռ, 26-ին նորից անցաւ Տուգելա դետը և բանակեց Լէդի-տիթ փանոյ ճամբի վրայ։ Անցքը կատարեց Պոնո Դըրիֆորի և Մոլէն Դըրիֆորի մօտ։ Բուլլէրը աչք երկրորդ անգամ դեղին անցնելու միջոցին կուրուստ ունեցաւ օֆիցէրներէից 2 սպանաւած, 15-ը վիրաւոր, սորորին զինւորներէից 216 սպանաւած և վիրաւորաւծ։ Գործը սկսեց նաւալին թնդանօթների արձակումով առաւօտեան ժամ 7-ին։ Նրեք բաղաւիտն վեց բաղաւիտներով կեղծ-լարձակումն գործեցին Բրակֆորտէնի վրայ, ժամ 11-ին բուրերը սկսեցին թնդանօթ արձակել, մի ժամից լեղու անգլ. հետեակ զօրքը ետ քաշեց, աչք ժամանակ անգլիացիք խիստ լաւ ձակում գործեցին բուրերի աջ թևի վրայ, բրիտանական պիոնէրները մեծ արագութեամբ ժամանակաւոր կամուրջ շինեցին, աչք ինչ աչք միջոցին մի քանի թնդանօթ, որ թաղցրած էին ծառերի ետերը Էւարտսկոպի մօտ, ռումբեր էին թափում բուրերի Դըրիֆորի վրայ, ապա կուլ միջ մտաւ անգլ. հետեակ զօրքը, բուրերը անպարտաստ էին, զիշերաւ ժամ 4-ի մօտ մի բարձր սալ, որ Բրակֆորտէնի լեռնային շղթայի շարունակութիւնն է և կոչւում է Կրանց-կլոֆո, առնեց, 27-ին լուռ, (8 փետր.) առաւօտը բուրերի ռմբակոծումը նորից սկսեց, բուրերը իրենց թնդանօթները Գում-կլոգ փոշւած բարձր գագաթից տեղափոխեցին Կրանց-կլոֆորից Դէպի աշ. բայց անգլ. ռումբերը հասան աչքոն ու փճացրին մի թնդանօթ, հրացանաձգութիւնը շարունակեց մինչև երեկոյ ընդհատումներով, երբ բուրերը վճական լարձակում գործեցին Կրանց-կլոֆորը ետ առնելու նպատակով, անգլ. օգնական զօրքերը վրա-հասան բարձրաձայն հուռաններով և բուրերը ետ մշեցին, որից լեղու անգլիացիք առաջ գնացին լեռնաշղթայի ուղղութեամբ։ Այնուամենայնիւ Բուլլէրը ստիպեց ետ դառնալ Տուգելայի հարաւային ափը՝ բուրերի զօրքը կրակից նեղւած։ Բուրերի թնդանօթներից գործում էր խորտակիչ կերպով մանաւանդ «Նիկար թոմատ» կոչւածը։ Ստրկաքրոմի մօտ մի պահեակ խումբ, 7 հոգով, գերի ընկաւ բուրերի ձեռքը։

Մակդոնալդը, 27-ին լուռ, ամբողջ օր պաշտպանելով բուրերից, 50 հոգի էրցրեց։

Չուլուսների երկրի սահմանի վրայ, Կոնդենիլում բուրերը մեծ գործունէութիւն են սկսում։ Կոյս Դէմ շրիւնց կամաւորները թնդանօթներով

Համայնքների ժողովում լուծելու 28-ին (փետր. 9) կառավարութեան կողմից Ուինդգեմ լալոնեյ թէ պատերազմի սկզբից ի վեր անլալդ կոքած ֆինցէրների ու սորրին զինւորների թիւը սահմանափակւում է 2.283-ով. իսկ թէ որքան պատերազմական զերիներ կան Պրնգորրալում — անգլ. կառավարութեանը անլալդ է. Յայֆոնեյ Նաե թէ մինչև փետր. մօտ 20 (մարտի սկիզբը նոր տոմարով) Հարաւ-Աֆրիկալում Անգլիան կունենայ 180.000 զօրք. և, բացի ուղ, վճռւած է ուղարկել Դարձեալ 17 բաղալիտն անկանոն զօրք և 3.000 եռմանրի. ուրեմն զօրքի թիւը կը լինի 191,000. Անգլ. կառավարութիւնը պարլամէնտից պահանջեց նոր վարկ 13 միլլիոն ֆունտ սփերլինգ պատերազմը շարունակելու համար:

(Իտալիալի արտաք. գործերի մինիստր Վիսկոնտի-Վենուստան, մինիստրութեան բիւջէն պարլամէնտում քննելու միջոցին, լուծելու 23-ին, համոզմունք լալոնեյ թէ Հարաւ-Աֆրիկալի պատերազմը չի ունենալ բարդ հետեանքներ):

(Նոյն օրը Հիւս. Ամերիկալի սենատում Օլլէն սենատորը առաջարկեց այս վճիռը կալացնել. «Միաց. Նահանգների ժողովուրդը համակրանք է լալոնում հարաւալին Աֆրիկալի հանրապետութիւնների ժողովրդին, նորա հերոսական կռիւի առթիւ իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու համար և Միացեալ Նահանգների կառավարութեան պարտքն է համարում իւր միջնորդութիւնն առաջարկել պատերազմի արիւնդեղութեան առաջն առնելու և պատուաւոր խաղաղութիւն կնքելու համար»: Ներկալէին ընդամէնը 10 սենատոր. առաջարկի Դէմ բոլոր չըլալոնեյ և քւէարկութեամբ ընդունւած համարուեց. Սենատորները, որոնք ալդքան ք չ թւով ալդալիսի մեծ վճիռ կալացրին, իրենք սկսեցին ծիծաղել իրենց արածի վրալ, նոցա մէջ և ինքը Օլլէնը. Վերջը Օլլէնը ընդունեց սենատի նախագահի առաջարկը, որ հարցը չըհամարւի լուծւած և նորից քննութեան ենթարկւի):

Կիմբրլէյ քաղաքը բուրերը լուծելու 26-ին ծանր թնդանթներով ուրմբակոծեցին:

(Անգլիալում, Շէֆֆիլդ քաղաքում, անկանոն զօրքի զօրահանդէսի ժամանակ 414 իրլանդացի հրացանաձիգներից 176-ը հրաժարուցին զնալ պատերազմի շալտը, ըստ տեղեկագրութեան Local Anzeiger բերլինի թերթի թղթակցի):

Բուրերը լուծւարի վերջը Կոլսքէրգի մօտ աղելի ձեռով տեղաւորւում են քաղաքի հիւսիս. կողմում և տիրում են ալն բոլոր ճամբաների վրալ, որոնք տանում են Դէպի Օրանսեան հանրապետութիւնը: Բուրերը մեծ գործունէութիւն են ցուց տալիս և սպառնում անգլ. զօրքի աջ թեին: Անգլիացիներից 12 հոգի, սահակախմբից, զերի ընկան բուրերի ձեռքը: Բուրերը փորձեցին անգլիացոց (ղեներալ Կլեմէնց) աջ թեի վրալ լարձակել, բայց ետ մղեցին:

(Անգլիայում, իրլանդացիների պարագլուխ Ջոն Ռեզմոնդ, շիմոն արա իրլանդական ազգին, որով հրաւիրում է նոցա շրջակայ միջոցներ հաւաքել և չարմուս թէ բրիտանական կայսրութեան աշխատանքը անժամը իրլանդացի պարագլուխներին ամենալարմար առիթն է տալիս ստիպելու քաղաքական կուսակցութիւնները՝ իրլանդիային ինքնավարութիւն շնորհելու, հողալին ինքիրը լուծելու և բառնալու իրլանդացոց տնտեսութեան ուլ պարհառները)։

Կոստիսթերցի մօր խիստ կռիւ եղաւ զենս. Մակդոնալդի (Ռոբէրտսի զօրքերից) և բուրերի միջև։

Բուրերը Ռէնսբուրգի մօր չունւ. 25-ին տիրեցին Դոբլին ազարակը, որ 5 միլիաչափ հեռու է բրիտանական առաջապահ պահակակէտերից ու քնեց տարաւ բազմաթիւ տաւար ու հազար ոչխար։ Ջինգ գետի վրայ ապրող ազգաբնակչութիւնը, որ հաւատարիմ է անգլիացիներին, սաստիկ վերադառնաւ է։

Կոլսթէրգի մօր շարունակ մանր կռիւներ են լինում անգլիացոց և բուրերի զենս. Դէլարէլի միջև. Անգլիական մի փոքրաթիւ զօրախումբ, թնդանօթալին կրակի օգնութեամբ, շուրս քնեց բուրերին Սլինգֆոնտէնի մօտ գտնուող Դիրքերից և ննարաւորութիւն տուց անգլիական միջերքների սալախմբին անցնել ճամբով։

Ռէնսբուրգի մօր բուրերը փորձեցին անցնել անգլ. զօրքի (զենս. Կլեմէնս) աջ թևի ետևը, բայց ետ մըկեցին։

Կիմբերլէյի մօր բուրերի, զօրքերը աւելանում են և նոքա հոլաթումբեր են պատրաստում քաղաքի արեւելակողմը, մօր 4.000 եարդ (մօր 1.700 սաթէն) հեռու առաջին ականից, Յուն. 31-ին ամբողջ օր բուրերը ուժակոծեցին քաղաքը։

(Համալնքների ժողովում, պատերազմ. միւնիստրի տաժ բացատրութիւններից երևաց, որ փետրու. 1 (13)-ին Անգլիայում մնացած կար 98.000 մարդ կանոնաւոր զօրք, 12.000 պահեստի, 7.000 եռմանի, 77.000 անկանոն զօրք և 215.000 կամաւորներ. բնդամէնը 409.000 մարդ։ Միւնիստրը զբաղւած է միջոցներ ձեռք առնելու 130.000 մարդկանցից բաւկացած շոր բանակ կազմելու՝ Հարաւ-Աֆրիկա շրկելու համար, եթէ հարկաւոր եղաւ։ Պատերազմը շարունակելու համար պահանջած 13 միլիոն ֆունտստերլինգի վարկը տրւեց 213 ձայնով 32-ի դէմ։

Փոխ-գնդ. (Ռոբէրտսի զօրքերից) հեծեալների մի բրիգադով Օրանժ գետից Ռաբախ անցնելիս բուրերի հետ ունեցած ընդհարման մէջ կորցրեց 4 ուղանաժ, 22 վիրաւոր, 13 հոգի էլ գերի ընկան։

Գենս. Ֆրէնչը (Ռոբէրտսի զօրքերից) չունւ. 31-ին անցաւ Րիտ գետը Դէկեկտրիֆորի մօտ, որի արեւելեան ափին գտնւում էին արդէն 6-րդ և 7-րդ Դիւիզիոնները։ Ֆրէնչը տիրեց Մոդդէր գետի անցքին Կլիպթրիֆորի մօտ, զբաւեց հիւսիսակողմ լեռները և առաւ բուրերի երեք բանակատե-

ղիւրեր: Նոյն ժամին գեն. Գորշոնի բրիգադը փրկեց Մորդէր գետի երկու ծանծաղուտներին և գրաւեց բուրբրի երկու քանակադելներ: Ֆրէնչի զօրքից 4 օֆիցէր և 53 զինուոր ենթարկւեցին արևի հարածի:

Սպրինգֆիլդի մօտ անգլիացիներին (Բուլլէր) մի էսկադրոն ոտիպեց Նահանջել, 1 օֆիցէր և 5 զինուոր վիրաւոր թողնելով: Մի հետախուզութեան ժամանակ անգլիացիներէից վիրաւորւեցին 6 մարդ:

Ռէնսբուրգի մօտ լուսն. 29 և 31-ի կռիւներում անգլիացիք կորցրին սպանւած 4 օֆիցէր, 7 զինուոր, վիրաւոր՝ 6 օֆիցէր և 14 զինուոր, անչափ կորած (==գերի ընկած) 2 օֆից. և 8 զինուոր: Այդ հաշւի մէջ չի մտցրած երկու գնդերի մէջ վիրաւորւածների թիւը:

(Լոնդոն, Վեստմինսթէրում կալացաւ մի ժողով, ուր կաշին նաև համալսեցների ժողովի 10 անդամ. կալացաւ լճիւ, որով շարապարտում է պատերազմը և պահանջում է հրադարակել 1895-ին Ջեմսոնի կտորած աւազակաբարո: արչաւանքի վերաբերեալ գաղտնի գրադրութիւնը):

Խիստ կռիւ եղաւ փետրարի 6-ին Պարոքսթրօքի մօտ, ուր անգլիացիք կորցրին 146 սպանւած և 746 վիրաւորներ:

Բուրբր Ռէնսբուրգում: Գեն. Կլիմէնտ Ռէնսբուրգից Նահանջեց Դէպի Արունդէլ, փետր. 2 (14)-ին, Նահանջը կատարեց գիւղերը: Բուրբրը իսկոյն գրաւեցին Տաաի-Բոչի վրա գտնուող հին Դիրքերը, ուստից ուժակոծեցին անգլ. հեծեալ պահակախմբերը: Բուրբրը, թւով մօտ 4.000 հոգի, գրաւեցին Ռէնսբուրգ փետր. սկզբները: Փետրւարի 3 (15)-ին Ռէնսբուրգի մօտ եղած կռւում անգլիացիք կորցրին 10 սպանւած, 1 օֆիցէր և 3 զինուոր վիրաւոր, 3 օֆիցէր և 158 զինուոր գերի ընկած:

Յակոբսդալը գրաւեցին անգլիացիք մի շարք կռիւներից վերոյ:

Բուրբրի չաջողութիւնները արդէն կանգ են առնում, և փետրւարի սկզբներից անգլիացիք, թւով արդէն շուրջ 180.000 հոգի, սկսում են իրենց չալթութիւնները: Սոքա սկսում են պատերազմի արևմտեան շաշտում, ուր շեկալարոյն են Ռոքքէրփա և Կիչնէր և այդ սկսում է Կիմբերլէյի ազատումով ու ապա Կրոնլէի անձնատուր լինելովը:

ԿԻՄԲԵՐԼԷՅ ԱՋԱՏԻԱԾ: Փետր. 4-ին գեն. Ֆրէնչ թնշանօթներով ու հեծեալ զինուորներով հալածեց բուրբրին Կիմբերլէյ օլաշարած քաղաքի հարաւային կողմից, սկսած Ալէքսանդրֆոնտէնից մինչև Օլիֆանտֆոնտէն, վերցրեց բուրբրի քանակադելին բոլոր պաշարեղէնով ու ուղղամթերքի պահեստով, կորցնելով ընդամէնը 20 մարդ, ու մօտաւ Կիմբերլէյ: Ահա մանրամասնութիւնները: Նոր Ֆրէնչը Կիմբերլէյից հեռու էր 8 անգլիական մղոն, հեղիոգրաֆով իմացաւ պաշարւածներից որ բուրբրը ուժակոծում են քաղաքը. և անգլիացիք իսկոյն պատասխանեցին՝ «Ֆրէնչի զօրա-

խնամքը ապտել է. նա առաջ է գնում ձեզ ազատելու»։ Պաշարածները, կասկածելով թէ մի գուցէ հելոգրաֆով այդ հեռագիրը հաղորդում են բուրերը, հարց տւին. «Դուք ո՞ր գնդին էք պատկանում»։ Անգլիացոց պատասխանը փարատեց կասկածը։ Ֆրէնչը առանց ընդդիմադրութեան հանդիպելու, մտաւ քաշաքը. ժողովուրդը հրճանքի բարձրաձայն աշաղակներով չըջապատեց ազատիչ զօրքերը և խառնեց նոցա հետ. զօրաբաժինը մի զիշեր հանգստացաւ քաշաքում, և լաջորդ օրը ընկաւ բուրերի ետեւից Դրոնոֆելդի ուշուլթեամբ, նախօրօք թնդանօթների կրակով նոցա հալածելով քլուրներից. երբ մուլն ընկաւ բուրերը սկսան փախչել թռնելով բազմաթիւ սպանւածներ. Կիմբերլէջի զօրքը և ժողովուրդը կերակրւում են եղել ձիւս մսով և բաժինները տրւում են և լիլ ամեն օր քաշաքային հրապարակի վրայ։ Կրոնյէ՛ն նահանջելով թողեց մի թնդանօթ, վրաններ, ուտելու պաշարեղէն և հագուստեղէն։

Կրոնյէի անձնատուր լինելը

Ապա, անմիջապէս յորանից չետոյ, բուրերը թողին Մազէրսֆոնտէնը և ղեն. Ֆրէնչը մաքրեց Կիմբերլէջի հիւսիսակողմը. իսկ ղեն. Կելլի-Կեննիի բոլորանքներից մէկը սկսեց հալածել բուրերի մի շար մեծ զօրաբաժին, որ գնում էր Բլումֆոնտէնի ուշուլթեամբ, բուրերի արեւմտեան պագերազմական շաշտի հրամանատար ղեն. Կրոնյէի (Cronje) առաջնորդութեամբ։ Այդ նահանջող բուրերի թիւը անգլիացիք ցոյց էին տալիս 10.000 հոգի։ Բիտ գետի մօտ բուրերը վերցրին պաշարեղէնի մեծ կարաւան։ Հալածելով Կրոնյէյին՝ Կելլի-Կեննիին՝ վերցրեց բուրերից 78 ֆուրգոն պաշարեղէն. շոցանից 2-ը բռնաւորած էին Մաուզէրի հրացաններով. ալ և կար ութ արկղ ուսմբ և 10 տակառ. պաթուցիկ նիւթեր. Ապա Կելլի-Կեննիին առաւ ուրիշ սալեր ևս, ընդամենը առաջինների հետ 150 սալ, նոյնպէս և շար թիթեղեալ արկղիկներ փափուշոններով։

Գլխաւոր հրամանատար Ռոբէրտը, այդ առաջին չաջուլթիւններից անմիջապէս չետոյ մի կոչնաթուղթ հրատարակեց, ուր առած է թէ Մեծ Բրիտանիան թշնամական դժացմունք չէ տաժում օրանժեան բուրերի շէմ և որ նա աշխատում է պաշտպանել բուրերին իրենց կառավարութեան անկաստն զործողութիւնների ֆնաստքեր հետեանքներից. վերջում Ռոբէրտը առաջարկում է Օրանժեան հանրապետութեան քաշաքացիներին շաշարեցնել Անգլիայի շէմ ուշուլթեամբ թշնամական զործողութիւնները։

Ֆրէնչը չըջապատեց բուրերի բանակը Դրոնֆիլդում, Կիմբերլէջի շէպի հիւսիս և ումակոծեց։

Տրանսվալեան վերջնապահ զօրքը, որին հետեւում էին հազար ֆուրգոն, լարձակում զործեց Կլիպրիֆտի և Դրինտոունի վրայ. անգլիացիք

սլմում են բուրերին երևից ամբողջ հեղեղի զորքով և հեծեալ զորքով, որը հորից շուրս եկաւ Կիմերիէից:

Բուրերի գնն. Դելարէլը ջանքեր է անում օգնութեան հասնել Կրոնէիին, արգելք չենելով անգլիացոց աջ թևին:

Հաննսֆէրի և Արոնդէլի մէջտեղում բուրերը թողնում են. Կոլսբէրգի մօտ բուրերը պահում են միայն 2 հազար մարդ:

Կիմերիէի շրջակայքում բուրերը ալ ևս չկան. նոքա թողին Դրոնֆիլդը, Սալոպանը, Շուլնէկը, Սպիտֆոնտէնը:

Լորդ Մէրուէնը օգնական զօրքերով և մթերքներով երկաթուղով Պարրէթթից (Նակոբստալից 30 անգլ. մղոն շէպի արևելք) ճամբալ է ընկնում շէպի Կիմերիէ (փետր. 7):

Անգ. 13-րդ բրիգադը չարձակումն գործեց Կրոնէի վերջապահ զօրքի վրա. 2000 բուր բռնել էին մի քանի բլուր Կլինդրիֆորի հիւսիս-արևելեան կողմում, ուստից աշխարհում էին արգելել անգլիացոց առաջ գնալը, որպէս զի Կրոնէի գլխաւոր զօրքը կարենար ետ նահանջել. երկու բլուր չարձակուեցին առնակին, երրորդը բուրերը չամառութեամբ պաշտպանեցին. երկուսն Կրոնէի գլխաւոր բանակին աջուկեց հասնել Կլինդրիֆոր, ուր բուրերը անցան գետի հարաւային ափը. չաջորդ առաւօտը բուրերը նահանջում էին Մոդդէր-Սիւէրից շէպի հարաւ Կիլնէր և Կելլի-Կեննի քաղ առ քաղ հալածում էին նոցա: Մակդոնալդը հալանշէրներ ըրիգադով շտապ քալելով անցաւ 10 մղոն, որ վաշորօք հասնի Կոդուֆանդրիֆոր և կորէ բուրերի ճամբան:

(Օրանժեան զօրքերի հրամանատար Ֆրէյրան վախճանւեց, ինչպէս բացատրում են՝ շէպի շէպից):

Կելլի-Կեննի'ն փետր. 7-ին չարձակում գործեց Կրոնէի բանակի վրա Կոդուսան Դրիֆորի մօտ Մոդդէր գետի ափին: Անգլիացիք առաջ էին գնում դափարակի վրա, մեծ կորուստներով. 50 թնդանօթ երկու օր ուշաժ էին բուրերի բանակի շէմ. 3-րդ օրը Կրոնէն խնդրում էր 24 ժամով շաղարցնել պաշերազմական գործողութիւնները, շէպիները թաշելու համար, խոստովանելով որ կորցրել է 800 մարդ սպանւած: Ռոբերտսը չհամաձայնեց զինադատար անելու և պատասխանեց թէ՛ նա, Կրոնէն, կամ պէտք է կուի մինչև վերջը, կամ առանց պալմանի անձնատուր լինի:

Փետր. 9-ին անգլիացիք զրաւեցին մի բլուր որ առաջ բուրերի ձեռքին էր և վերցրին 50 գերի:

Յելդմարշալ Ռոբէրտսը փետր. 10 (22)-ին Պարրէթթից հեռագրեց. «Թշնամու (Կրոնէի) Դիրքը խուզարկելուց լիտոյ, համուկելով փետր. 20 (3)-ին, որ առանց ծանր կորուստների նորան տիրել կարելի չէ, ևս վճռեցի ռմբակոծել նորան թնդանօթներով և ուշք չարձնել թշնամուն

օգնութեան հասած զօրքերի վրայ (Լէշիսմիթի կողմերից օգնութեան հասած), որոնց եւ քչեցի ամեն ուղղութեամբ, մեծ կորուստներով, գերի առնւած 50⁰ բուրքերը պարմեցին որսերկու օր առաջ եւ եկած Լէշիսմիթից:

(Աւ իրօք, ինչպէս կ'ոտենէ ընթերցողը քիչ ներքեւ, Կրոնէին օգնութեան գալու համար՝ Լէշիսմիթի մօտ ելած բուրքերի զօրքերը նազեցին եւ ապա Լէշիսմիթի պաշարումը իրապէս վերացեց):

24 ժամ զինադադարի մերժումն սրտնալուց չեղող՝ Կրոնէն բանակ-ցող (պարլամենտոր) շրկեց անգլացոց բանակը, աւշոյի պատահեց մի թիւրիմացութիւն. անգլիացիք աչսպէս էին հասկացել, թէ Կրոնէն անձնադուր է լինում եւ լապտնեցին որ թող Կրոնէն գալ անգլ. բանակը. մինչև իսկ Կիչենէր, զլիաւոր շտաբի պետը, ճամբաւ ընկաւ շէպի Կրոնէի բանակը. բայց ճամբին իմացաւ որ Կրոնէին չի կամենում անձնադուր լինել եւ որ իւր խօսքերը չեն հասկացւած:

Կրոնէի բանակը գետեղեց Կոոսքերգս գրիֆոյի հիւսիսակողմը, Մոդէր-Ռիւէր գետի ափին: Անգլիացիք ամեն կողմից շրջապատեցին նորան, Կրոնէի շիրքերի տեղը ուղղաձիգ թեքում է շէպի գետը: Ֆրէնչը գերի վերցրեց 450 բուր, շատ ցաւար ու ոչխար: Գերմանական վերաբու-ժական խմբին անգլիացիք թուլադրեցին անցնել անգլ. զօրքերի միջով շէպի Յակոբաբար Անգլիական թնշանօթները խլում են աչն բլուրների վրայ, որ բարձրանում են գետի ափին: Կրոնէի բանակում կային կանաչք եւ երեխերք: Ռոբէրտը առաջարկեց Կրոնէին հեռացնել նոցա վտանգաւոր շրջանից, բայց աւշ, որպէս եւ բժշկական օգնութիւն հասցնելու առաջարկները Կրոնէն մերժեց: Նախալից Կրոնէին օգնութեան հասած զօրքերը լարձակում գործեցին անգլ. պահակախմբի վրայ, բայց եր մշտեցին, կորցնելով բաւականին սպանւածներ ու վիրաւորներ, աչ եւ 100-ի չափ գերի. անգլիացիք կորցրին 9 սպանւած եւ 29 վիրաւոր: Անգլիացիք օգապարիկներով շիրտում են թշնամուն, որը նոր ու նոր խրամադներով իւր շիրքերը ամրացնում է: Խմբակոծումը երկու կողմից եւ լինում է գրեթէ շարունակ: Կարճ զինադադարից չեղող զանազան բանակցութիւններ տեղի ունեցան, բայց անօգուտ: Անգլիացիք զարմանում են բուրքերի քաջութեան վրայ, բայց Կրոնէի շրութիւնը կապարեւապէս անլուսալի է ճանաչում: Կրոնէի բռնած տեղը անգլիացիք որոշում էին երկու անգլ. մշտն երկաթութիւն, 150 ֆուտ լաշնութիւն եւ 50 ֆուտ խորութիւն: գետի հունը պաշտպանելու շատ լարմարութիւններ է ներկայացնում:

(Փետրւարի 11-ին (23) Սէսիլ Ռոդս'ը, աչ պատերազմի զլիաւոր չարուցանողը, Կիմբըլէյում նախագահեց Կէրիի ընկերութեան ժողովին եւ հաշորդեց որ ընկերութեան (սակու հանքերի) օգուտը գրեթէ 2 միլլիոն ֆունտ սրբերլինգի է հասնում եւ թէ ընկերութեան շրութիւնը էապէս բար-ւաճել է եւ աժմ շատ բարեկաջող է):

Փետրւ. 15 (27) առաւօտեան 7 ժամ 45 րոպէ՝ լորդ Ռորէրդոս հաշորդեց Պաարդեբէրգից, թէ «ԿՐՈՆՅԷՆ» այսօր լուսաբացին ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԵՂԱԻ առանց որ և է պայմանի։ Նա այս րոպէին գտնուում է իմ բանակում, որպէս գերի։ Նա լուս ունիւմ թէ Նորին Մեծութիւն թագուհու կառավարութիւնը բաւարար կը համարի այս նշանաւոր եղելութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Մալբալի կուռի տարեշարձին»։

Ռորէրդոսի ալլ հեռագիրներէից երեսց, որ նա լրագրուների միջոցով իմացել էր որ Կրոնչէի զօրքը աւելի և աւելի վնասուում է եղել և որ Կրոնչէի տեղագրութիւնն ու հրամանատարների միջև ծագած անբաւականութիւնները արագութեամբ աճում են եղել։ Այդ ի նկատ առնելով՝ Ռորէրդոսը փետրւ. 11-ին վճռեց ճնշումն դրած լինել։ զիշերը հողաթումբերը աւելի մօտ տարւեցին Դէպի բուրերի Դիրքերը և թնդանութիւնները սկսեցին սաստիկ ուժեղանալ բուրերին։ անգլիական թնդանութեամբները էական օգնութիւն ստացան Ղեարից, որ շրկել էր 10 թնդանութ. օգնականի միջոցով բուրերի Դիրքերը ղնեցին. ապա բրիտանական և Կանադայի զօրքերի չարձակման շնորհիւ, աջողեց վերցնել բուրերի առաջապահ Դիրքերը, որոնք գտնուում էին բուրերի գլխաւոր Դիրքերից 600 եարդ (մօտ 250 սաժէն) հեռու և ընդամէնը 80 եարդ հեռու առաջապահ խրամադնէրից։ այնտեղ հողաթումբերի լեռներ բուրերը կարացան պաշտպանել մինչև առաւօտ։ ալդ չարձակումը համեմատաբար չափ զոհեր չպահանջեց։

Կրոնչէի պարլամենտէօրի ձեռքով ստորագրած թուղթը լաւօրուում է որ Կրոնչէ անձնատուր է լինում անպայման։ Ռորէրդոսը պահանջեց որ Կրոնչէն՝ անձամբ դալ բրիտանական բանակը, իսկ նորա զօրքերը, զինաթափ լինելով, Դուրս գան իրենց բանակից։ Առաւօտը 7 ժամին Կրոնչէ եկաւ և խնդրեց որ լաւ վարեն ու թող տան որ իւր կինը, թոռը, անձնական քարտուշարը, աշխատանքը և ծառան ուղեկցեն՝ ուր որ իրեն կ'ուղարկեն։ Ռորէրդոսը հանգստացնելով նորան, ասաց որ նորա խնդիրքը կը կատարուի։ Ռորէրդոսը Կրոնչէին նույն օրը 15-ին փետրւ. կէսօրին ճանապարհ Դրեց Կապշոտ, անգլ. չորաբ-օֆիցէր Պրիցմանի և զինուորական ուղեկիցների հետ։ Կանալք և երեխերքը շրկեցին հալբենիք։

Գեներալ Բրաքանտ փետրւ. 5-ին կռիւներ ունեցաւ Դորտրէխտի շրջանում։ Տեղուկի և Դորտրէխտի մէջ գտնուող երկիրը մաքրեց բուրերից։ անգլիացիք կորցրին 16 մարդ, որոնցից 6 զինուոր և 2 օֆիցէր սպանւեցին։ (Տեղեկութիւն Բերդ գետի վրայի անգլիական բանակից)։

ԼԷԴԻՍՄԻԹԸ ԱՁԱՏԻԱԾ։ Պատերազմի արեւելեան կողմում անգլիացիք նույնպէս սկսեցին լաջողութիւններ ունենալ։ Փետրւարի սկիզբն էր հինգշաբթի, անգլիացիք Հուսարենբուրգից շարժեցին ու տիրեցին Ռէդ-Քէլտ անուն կրող ցածրադիր բլուրներին։ գեներալ Լէյֆտոնը սկսեց բարձրա-

Նալ Մոնրեկրիստո սարը, որի վրալ ալդ օրը նոքա բարձրացան 200 ետր-
դի (մօտ 80 սաժէնի) չափ։ Ալդ և լաջորդ երկու օրը անգլիացիք կորց-
րին 81 մարդ։

Փետրու. 3-ին բուրերը (Նրամանարար Մելլէր) լարձակումն գործե-
ցին Ռէնարուրգի երկաթուղու կալարանի վրալ, ճամբին հանդիպելով ու որկ-
չիբեան գնդի երկու ուսոսաների. բուրերը օգնութիւն ստանալով գեն-
Շեմանից, անգլիացոց ամենին զերի վերցրին, ի բաց առած երեքին. գե-
րի առնւածները 200 հողի են, որոնցից 44-ը վերաւոր. անգլիացոց մի
թնդանօթ ապա հարկադրեց բուրերին ետ քաշել լէպի լեռները, կորց-
նելով 2 սպանւած և 4 վիրաւոր. Ռիտֆոնտէնի մօտ գտնուլ բոլոր զիր-
քերը գրաւեցին բուրերը։

Կոլլէնզօի արեւելեան կողմի բուրները փետրու. 7-ին անգլ. զօրքերի
ձեռքին էին. նոքա առան նոյնպէս Կլանդւանէ լեռը, որ բուրերը թողին.
ալդ լեռը իշխում է Կոլլէնզօի վրալ Բուրերի բոլոր զօրքերը փոխադրում
են Տուգելա գետի հիւսիսակողմը, և (փետրու. 9 (21)-ի հեռագրի համաձայն)
անգլիացիք բռնած են Տուգելայի ամրոջ հարաւային ափը, սկսած Կոլ-
լէնզօից մինչև Իգիլիանէստ։ Գեն. Գարրը գրաւեց Կոլլէնզօն։

Անգլիացիք գրաւեցին Վիլք է ամրութիւնը Տուգելայի հիւսիսային
ափին։

Կոլլէնզօի մօտ տաք կռիւ եղաւ. բուրերը ուժեղ շիրք ունէին Գորդ-
լէրի ու մերձակալ բարձունքների վրալ, և թուլ չըտէին անգլիացիներին
առաջանալ։

Բուլլէրը հաշորդեց որ փետրու. 8 (20)-ից մինչև 12-ը իւր զօրքե-
րից սպանւեցին 7 օֆիցէր, որոնց թւում 3 գնդապետ, վիրաւորւած են
34 օֆիցէր և մէկը կորաւ։

Պատերազմի արեւմտեան շաշտում կադարւած Կիմբերլէի աղադումը
և Կրոնլէի հալածելը ու ապա զերի ընկնելը վճռողապէս աղդեցին նաև
արեւելեան շաշտի գործողութիւնների վրալ, Լէդիամիթի մօտից բուրերը
գնացին օգնութեան Կրոնլէին, ալնպէս որ Լէդիամիթի սլաշարումը իրա-
պէս շաշարեց, և անգլիացիք մօտն Լէդիամիթ փետրու. 10-ին։

ԲԼՈՒՄՖՈՆՏԵՆԻ ԳՐԱԻՈՒՄԸ։ Ռորէրոսը Կրոնլէին գերելուց չե-
տոյ, չառաջացաւ լէպի Օրանժեան հանրապետութեան մալրքաշաք Բլում-
ֆոնտէն, որը նմանաւանդ հեշտ էր գրաւելը որ նա պաշտպանւած քա-
շաք չէ։ Ռորէրոսը մօտաւ Բլումֆոնտէն փետրու. 28-ին (մարտ 7)։ Նախօ-
րօք հանրապետութեար նախադաս Շոէլէնը և Օրանժեան կառավարութիւնը
փոխադրեցին լէպի հիւսիս Կրոնշտադ քաշաքը։

Այն ժամանակից արդէն սկսում են բանակցութիւններ շաշտից
պետութիւնների կողմից խաշաշտեան համար, պալման շենելով հանրա-
պետութիւնների կադարեալ անկախութիւնը։ Սալիսըլուրին պատասխա-
նեց թէ հանրապետութիւնների անկախութիւնը չի ընդունում, Կրիւզէրը
շիմեց բոլոր պետութիւններին միջնորդութիւն խնդրելով, Հիւս. Ամերի-
կան առաջարկեց իւր միջնորդութիւնը, բայց Անգլիան մերժեց։ Բուրերը
վճռած են մինչև վերջին ծալր պաշտպանել։

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՅՕԳՈՒՏ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ զաւառի տրվածեալների մեղ մօր մնացած 57 կոոր շորեղէնը շրկեցինք Ախալքալակ և 57 ուռըլի գումարը լանձնեցինք Թիֆլիսի գլխաւոր կոմիտէին: Մեզ մօր ալ ևս ալդ հաշից շորեղէն և Դրամ չի մնում:

ՄԵՐ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻՑ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը ուշևորում է արտասահման իւր երկու տարի առաջ ընդհատւած համալսարանական կրթութիւնը շարունակելու. պ. Նիկողայոս Աղբալեանը, լաւորնի իւր զրական-քննադատական նախափորձերովը, ուշևորում է Նախ Մոսկա, համալսարանում ուսաց գրականութեան և ապա Գերմանիա՝ ընդհանուր գրականութեան Դասերին հետեւելու համար: Արկումն էլ կը շարունակեն իրենց աշխատակցութիւնը Մուրճին:

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ,

Ներքին գործերի մինիստրի երրորդ ընկեր (օգնական) նշանակւած է Պ. Ն. Նուրնով. վերջինս նախկին տարիներում նոյն մինիստրութեան մէջ ունեցել է ոստիկանութեան բաժանմունքի Դիրեքտորի պաշտօնը, իսկ վերջին տարիներս ներկայ էր լինում սենատի առաջին բաժանմունքում և անդամ էր կառավարիչ սենատի առանձին տրեանի՝ պետական լանցանքների գործերի համար:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Կարսի շրջանի գնւորական նահանգապետ նշանակւած է գեներալ-մայոր Սամույլ:

ԷԶԻՄԱՇՆԻ ՍԻՆՈՂԻ անդամ է նշանակւած Մակսոր եպ. Բարխուդաբեանցը, որ առաջ լուսարարապետ էր:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԱՎԱՄԵԱԼՆԵՐԻ օգտին մինչև փետրուարի 20 Թիֆլիսի գլխաւոր կոմիտէի մօր ժողովւած էր 175.000 ուռըլի, չհաշւած իրերով եղած Նւէրները: Փետր. 19-ին Նոյնպէս եղաւ զգալի երկրաշարժ. դասնեակ դուռն փլեցան:

ՆԻԷՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ.—Ալէքսանդր Մանթաշեան (Թիֆլիս) Թիֆլիսի հայոց վանքի մալրեկեղեցու ներքին վերաշինութեան համար ճարտարապետի

Նախահաշվով որոշւած չուրջ 26.000 ռուբլու ծախքը իւր վրայ է առել:

—Օհանջան Թաղէսեանց (Շուշի, վախճ. Ներկայ փետր.) կտակով թողել է քաղաքի եկեղեցիներից մէկին 500 ռ., քաղաքի չորս շաբաթներից իւրաքանչիւրին 200-ական ռ.՝ ուրեմն ընդամէնը բարեգործութեան նպատակով 1800 ռ.:

—Լևոն Սարգսեանց (ուսուցիչ Լազարեան ձեմարանում) է ցիշադակ իւր հօր (Յընալի բնակիչ, Նախիջևանի դաւառ, վախճ. 1899-ին) նւիրել է Կովկաս. կաթերակ. գիւղատն. ընկ. 300 ռուբլի ալն պաշմանով որ աչդ գումարի հաշւի հրատարակւին հաշերէն լեզուով գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ գրքովներ: Գրքովները վերաբերելու են պոլի ալգիների մշակութեան, պոլի գործադրութեան և թփալին անտառաբուծութեան. ձեռագրերը քննելու է չարով մասնաժողով. գրքովները լինելու են 1½ թերթից (48 էջ) ոչ աւելի, փոքրագիր. թերթին (64 փոքր էջ) տրոււմ է վարձատրութիւն 64 ռուբլի. գրքովները տպւելու են 1200 օրինակ. ամեն գրքովի զինը լինելու է 10 կոպէկից ոչ աւելի. գրքովների վաճառումից գոյացած արդիւնքը մշտապէս ծառայելու է նոյն նպատակին: Այս կանոնները մշակել են պ. Սո. Զիլինսկի և ընկերութեան քարտուշար Իպ. Խոսէլեանի:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ:

«Արարատ» ամսագիրը (պաշտօնական ամսագիր Ս. Էջմիածնի Մալր-Աթուռի) Ներկայ տարւալ լուսար ամսից լուս է տեսնում նոր խմբագրութեամբ. հրաժարական դաւ կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանի տեղ՝ Վեհ. Կաթողիկոսի կոնդակով նոր խմբագիր է նշանակւած Գարեգին վարդ. Յովսէփեան: Կաթողիկոսի կոնդակով մէջ պատւիրում է՝ «Վստալ մատչելի կացուցանել Արարատը գիւղական քահանաներին և հասարակութեանը՝ կրօնական, բարոյական, կրթական, գիւղատնտեսական, առողջապահական և ալ չօղւածնեւում. երկրորդ՝ ջանք գործ դնել Մալր-Աթուռի ամսագրի մէջ զօրեւացնել գիտական, պատմական, մատենագրական, հնախօսական բաժինը Ս. Էջմիածնի միաբանութեան բարի անունը և գիտական համբաւը բարձրացնելու համար»: Որքան լաւ տպաւորութիւն են անում կոնդակի խօսքերը, ալնքան մեծամիտ են նոր խմբագրի լոյսածի մի քանի ոճերը: Նոր խմբագիրը ներկայացնում է «Արարատը» իբրև «Հաւատարմեալց եկեղեցու միակ կրօնական-գիտական թերթը (տ. ամսագիր թի լուսարի տեղը, էջ 19, 2-րդ սիւնակ): Խոկութիւնը սա է, որ «Արարատը» միմիայն Ս. Էջմիածնի միաբանութեան, բաց ոչ Հաւատարմեալց եկեղեցու թերթն է, որովհետեւ Հաւատարմեալց եկեղեցին չի կարող պարտաւանդու լինել ալն ամենի համար, ինչ որ կարող է տպւել Արարատի մէջ. եւ ինչ կը նշանակէր որ և է «եկեղեցու գիտական թերթ»:

—Մասիս թերթը (Կ. Պոլիս, արդոնատէր Կ. Իւթիւճեան), որ վերջին տարին պ. Միք. Շամդանճեանի խմբագրութեամբ իբր երկշաքաթաթերթ էր հրատարակուած, ներկայ տարւանից հրատարակուած է իբր շաքաթաթերթ պ. Տիգրան Արփիարեանի խմբագրութեամբ: Հակառակ Մուրճի շեքրեմբերի համարի մէջ հաղորդածին, պ. Շամդանճեանը ալժմեան Մասիս'ի մէջ մասնակցութիւն չունի, թէն այդ գիտաւորութիւնը եղած էր սկզբում: Ներկայիս Մասիս'ը, որից արդէն ստացած ենք վեց թիւ, էապէս տարբերուած է պ. Շամդանճեանի խմբագրած Մասիս'ից. որքան պ. Շամդանճեանինը թարմ հոսանք էր ներկայացնում, ահիքան ալժմեանը, պ. Տ. Արփիարեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող, թույլ, առանց ուղղութեան, առանց հիմնական լօղւածների մի թերթ է, զարդարած լալտի անունների լոկ ժամանցի ծառայող լօղւածներով:

«ԱՍՏԻԱԾԱՇՈՒՆԶ»-Ի ՆՈՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. ՎԵ՛. Կաթողիկոսի հրամանով Ս. Էջմիածնի տպարանում ներկայ 1900 թւականից պիտի սկսի Աստուածաշունչ ս. գրքերի (Հին և Նոր կտակարան) նոր տպագրութիւնը. վերջինս լինելու է պատկերազարդ. ճաշակով ու մաքուր տպագրելու համար հրաւիրելու է Եւրոպայից տպարանական գործերին մասնագէտ հմուտ տպագրիչ. պատկերները առանձին լանձնարարութեամբ պատրաստելու են Գերմանիայում:

ԻԻՐԹ ՎԵՍԵԼՈՎՍՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ. —Գրական գծագրեր—Литературные очерки, որ ծանուցուած է մեր նոր ստացած գրքերի շարքի մէջ, մի հաճելի սիւրպրիզ է մեզ համար: Սա մի սուրբ հատոր է 592 մեծ էջերից բաղկացած և կազմած է 23 լօղւածներից, վերաբերեալ եւրոպական, ռուսական և հայկական գրողների: Հայկականին են վերաբերում՝ Բալթոնը Ս. Ղազարի կղզում, Գրիբոեդովը և Հալերը, Պուշկինի պոէզիան Ասիայի նախադրումքին, Մ. Պեշկեթաշեան, Հալոյ թատրոնի պատմութեան հնագոյն շրջանը, Կանանց վիճակը՝ բար հալ հեղինակների նկարագրութեան: Պր. Վեռելովսկու 10-ամեայ գործունէութեան ընկերական հանդէսի առթիւ մենք ցանկութիւն էինք լացնել հալերին վերաբերեալ լօղւածները մի հատորում հրատարակած տեսել. բաւց մենք չգիտէինք որ պ. Վեռելովսկի'ն պատրաստուած է եղել մի առելի ևս լաջող ժողովածու, որ ալժմ մեր աչքի առջնն է: Խորհուրդ ենք տալիս մեր ընթերցողներին ձեռք բերել այդ սուրբ հատորը, որի վինը, ճանապարհածախսով 2 ռ., համեստ է: Յանկացողները ժողովածուն ձեռք բերել՝ կարող են գիմել Կառ Մուրճի խմբագրութեանը:

ՅՕԲԵԼԵԱՆ ՍԵՒՐԱԿ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆԻ ՅՈՒՆԸ. 26-ին Էջմիածնում տօնեց պ. Սեդր. Մանգինեանի մանկավարժական գործունէութեան 25-ամեայ տօնը:

մեակը, որ լրացել էր Դեռ ևս անցեալ տարւոյ վերջերքը Պր. Ս. Մանգլինեանը առաջն է գերմանական մանկավարժութեան Դպրոցին աշակերտած հաջ մանկավարժների և նոցա մէջ ամենաչալտնին: Ունի կազմած Դասագրքեր և գրած է բազմաթիւ լոգւածներ ինքնուրոյն և թարգմանական՝ մանկավարժական խնդիրների մասին: Յօքելեանի և իւր պաշտօնը թողնելու առթիւ Վեհ. Աթոռիկոսը բարեհաճել էր նորան 600 ռ. տարեկան կենսաթոշակ նշանակել. իսկ Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրանոցի հոգաբարձութիւնը նւիրել է չօքելեարին միաշուշ 600 ռուբլի: Պր. Մանգլինեանի մանկավարժական գործունէութեան գնահատումը մենք սպասում ենք մեր Դպրոցական գործերին հետեւած ուսումնական մանկավարժներից, և աչք արժէ անել, քանի որ պ. Մանգլինեանը աչս քսանուհինգ տարիներում մեծապէս ազդել է հաջոց Դպրոցական գործերի վրայ թէ իրր ուսուցիչ և թէ իբր հաջոց Դպրոցական-վարչական կարգադրող մարմնի անդամ կամ իբր աչք մարմնի հետ սերտ կապ ունեցած անձն: Իւր աչք երկկողմանի Դիրքովը նա մեղնում եղած է եղակի մարդ:

ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՄԱՐ:

— Պետրոփսկի-Ռադումովսկի գիւշտորնոսական բարձրագոյն Դպրոցում (Մոսկուի մօտ) կանանց համար գիւշտորնոսական կուրսեր են բացւում. կուրսերի սկիզբը առաջիկայ մալիսին:

Փինլանդիա: Օրէնքների և օրնոսութեան չանձնաժողովը 9 ձայնով 6-ի Դէմ առանց փոփոխութեան ընդունեց Միտելին՝ ի ալս առաջարկը. «Կինը աշուհետ տղամարդու հետ հաւասար կարո է ընտրւել բոլոր հասարակաց պաշտօնների: աչքալիսի պաշտօնների ընդունելու և վարելու համար կնոջ պարտաւորութիւնների և Դոցանից հրաժարելու իրաւունքի վերաբերեալ գործում են նոյն աչս կանոնները, որ սահմանւած են արական սեռի քաղաքացիների համար»:

ԲԱՔԻԱՅ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏՈՒ ԸՆԴԴԷՄ ԿՈՎԿԱՍԻ Դպրոցական իշխանութեան, որը աչք ընկերութեան շինութիւնը զրաւել էր, համարելով աչս իբր նախկին հաջոց ծրական-եկեղեցական երկսեռ Դպրոցներին պարկանոյ, քննեց Բաքւայ նահանգ. Դատարանում փետր. 1-ին և վերջացաւ նրանով որ Դատարանը որոշեց Մարդասիր. ընկերութեան պահանջը մերժել, ընկերութիւնից պահանջելով Դատարանական ծախքերը 830 ռ.: Դպրոցական իշխանութեան ներկայացուցիչ Տիործեւսկին աչս առարկութիւններն էր անում թէ ա, Մարդասիր. ընկերութեան կանոնադրութեան (համաձայն (1864 թ.) ընկերութիւնը կարոյ էր իրեն նւիրած կապ ընդունել միայն Կովկասի փոխտրքալի թուրուութեամբ, իսկ աչս Դպրոցում պահանջւած թուրուութիւնը չունի ընկերութիւնը, աչս սա

միայն մոտադիր է եղել խնդրամատուց լինել այդ թուղթուծիւնն ստանալու. ք, ընկերութեան շէնքը կառուցուել է մի գետնի վրայ, որը ընկերութեան խնդիրքի հիման վրայ նւիրել է քաղաքը՝ հալոց ուսումնարանների շէնք կառուցանելու համար. 3, շէնքը կառուցւած էր չափապէս հալոց ուսումնարանների համար նւիրած գումարներով

ՊՐ. ՇՈՎՐԵԱՆ ԵՒ ՄԻ ՆԱՄԱԿԻ ՍԿԻՋԲՆ ՈՒ ՊՈԶԸ.

Մենք ստացել ենք հետեւեալ նամակը.

Արգոյ պ. խմբագիր

«Մուրճ» ամսագրի ներկալ 1900 թ. № 1-ում, Չանազան լուրերի շարքում, ի միջի ալոց, 18 տուրից բաղկացած մի արդարացի նկատողութիւն է տպւած իմ վերջին գրքովիս սխալ և անլարմար խորագրի մասին, որը, անկասկած, նկատւած կը լինին նաև Մշակը և Նոր-Դարը, քանի որ նոցա էլ ուղարկել եմ իւր ժամանակին մի-մի օրինակ պրոֆ. Գ. Ն. Անուշինի լօղաժի հալերէն թարգմանութիւնից, Սակաչն լի-շեալ լրագիրները քննադատութեան չենթարկեցին գրքիս խորագիրը, որի կատարելապէս սխալ լինելն ակնհայտ է նոյն գրքի երեք էջ չառաջաբանիցս։ Ուրեմն, ինչպէս տեսնում էք, այս-տեղ մի շատ սովորական թիւրիմացութիւն է կատարուել. բայց թէ մեւքը ունի է. այդ ճշտիւ գուշակում է Ձեր վերը փշած նկատողութեան վերջին տողից, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ փոխանակ գրելու՝ Մ. Շովրեան և ալլն... դրքիս խորագիրը ուղղելու է ալլպէս՝

«Գ. Անուշին»։ Հալերը մարդարանական և աշխարհագրական տեսակէտից. թարգմ. Մ. Շովրեան. և ալլն և ալլն.

Կարծում եմ, որ գրականական էթիկայի խնդիրներ արծարծել ու զուր տեղը նիզակ կոտրել մի թիւրիմացութեան պատճառով միանգամայն աւելորդ է. ընդունեցէք և ալլն.

Փետր. 21-ին

Մ. Շովրեան.

1900 թ. Մոսկա:

Այս նամակի մէջ պ. Շովրեանը, որպէս տեսնում է ընթերցողը, սիրտ չի անում իւր բերնով չալտնելու թէ ով է մեղաւորը որ իւր թարգմանած ու հրատարակած գրքի երեսի ճակատին հեղինակի անուն տեղում Անուշինի փոխարէն Շովրեան է գրած. «այդ. (ասում է նա) ճշտիւ գուշակում է» Մուրճի «նկատողութեան վերջին տողից»։ Եւ ընթերցողին է թողնում գնալ-նալելու թէ ինչ էր ասւած այդ «վերջին տողում»։ Հոգեբանօրէն հեշտ մեկնում է այդ կիսա-բե-

րոն արդարանալը. Դորա համար բաւական է պ. Շովրեանի նամակի օկիզըն ու վերջը իրար համեմատել: Սկզբում՝ մեր տրած նկատողութիւնը նա գտնում է «արդարացի», իւր գրքի խորագիրը «սխալ և անշարմար», նոյն իոյ «կատարելապէս սխալ»: Բացց, չնայած աչդ տմենին, պ. Շովրեանը «կարծում է», որ մեր նկատողութիւնը եղած է ոչ ալ ինչ բազմ եթէ «զուր տեղը նիզակ կոտորել», և վերջապէս նա չաղտարարում է մեր նկատողութիւնը «աւելորդ»:

Մինչդեռ մեզ համար ալժամ բոլորովին պարզ է, որ եթէ իսկապէս տպարանը սխալւած լինէր՝ հեղինակը կամ հրատարակիչը մեր նկատողութիւնից աչդպէս չէր նեղանալ: Նրկրորդ՝ տպարանական աչդպիսի «սխալ» անուշելի չէ. գրական պատիւ հասկացող մարդը աչդ «սխալը» կուշէր գրքի ծածկը նորից տպել տալով, և անկասկած Դրանով պատճառած 5-6 ուսւքի նոր ծախքը չանձն կառնէր՝ հասարակութիւնը մոլորեցնելուց ազատ պահելու համար: Նրրորդ՝ պ. Շովրեանը աչնքան ներելի տնապարծութիւն է համարել հեղինակի անւան տեղ իւր անունը փալլեցնելը (իւր ասելով՝ «մի սովորական թիւրիմացութիւն»): Թէկուզ միաչն գրքի ծածկի վրա (հետեապէս և լրագիրներում ու բոլոր գրադարանների գրացուցակներում), որ նա մինչև իսկ ձեռքով չի ուշել «տպարանական սխալը»: Միթէ աչս բոլորը բաւական չէ հաւանական գտնելու համար, որ պ. Շովրեանը ինքն է կամեցել գրքի սխալ վերնագիրը: Նւ պնդում է արդեօք պ. Շովրեանը, թէ ինքը չէ իւր իսկ մեքով գրել բրոշիւրի վերնագիրը, և պնդում է արդեօք թէ իւր ձեռքով գրածը տպարանում ալլալել են?

Ալժամ թու պ. Շովրեանը կատարելապէս մխիթարւի, որ Մշակն ու Նոր-Գար՝ «քննադատութեան չենթարկեցին գրքի խորագիրը»...

Նւ միթէ նոր է չալտնում աչդ գրական կեղծութիւն ասենք թէ տնապարծութիւնը: Գիրքը արտատպած է Արարադից, ուր աչդ թարգմանական չօղածի տակ պ. Շովրեանը Դարձեալ Դրել է իւր անունը, բոլորովին աչնպէս ինչպէս աչդ կ'անէր հեղինակը ինքը:

Մուրճը, որ Դէմ է ամեն կեղծիքների, Դէմ է նաև գրական ամեն տեսակ կեղծիքների: Շիտակութեան կանոնները պահպանել պէտք է ամեն տեղ: Մենք ինքներս աչդ կողմից խիստ ենք եղած Մուրճի մէջ, և ի հարկէ՝ ոչ նորա համար որ անտարբերութեամբ նախնք Դէպի մեր շուրջը կատարուղ կեղծիքները: Նւ եթէ գրական էթիկալի խնդրին ներած էջերին աւելանում է աչս մի-երկու էջը Մուրճի մէջ, մենք աչդ զուր վատնած թուշթ ու մուր չենք համարում:

Մի Դան ես պ. Շովրեանին՝ քաշաքալարութիւն ասած բանից:

Նա մեզ նամակ է գրում և վերջը շնորհ ասլ տողերը՝ «Ընդունեցէք եւ այլն: Մ. Շովրեան: Ռ՝րոն է լսած, որ մարդ ընդունակ լինի ընդունել «ն այլն» ասած բան: Չէք կամենում չարգանքի խօսք ասել—Դրա դէմ չենք. բայց մեզ ընդունել տալ «ն այլն»-ներ, այդ ձեզ չի չաջոխ և այդ միայն առիթ կը տալ մեզ մտածելու, թէ այդ ինչ կը թուրեման տէր մարդ է պ. Շովրեանը, որը հրապարակաւ թէ գրքի խորագրերն է աշուարում և թէ քաշաքավարութեան ամենապարզ ձևերը:

ՄԵՐ ՆՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԻ ՔՆՆԱԴԱՏԸ—կամ թրալիզոթեան պրոցէսի շարունակութիւնը: Քննադատութիւնը, իբրեւ անկեղծ համոզմունքի արտապայտութիւն, միշտ չարգելի է. և մենք չենք կարող պահանջել որ ամենքը անպատճառ մեր համոզման լինեն: Բայց ինչ կասէք այն կեղծ-քննադատութիւնների մասին, ուր տեսնում էք լոկ արատաւորման ձգտում, և այն էլ այն կերպ արտապայտած, որ արատաւորողը միշտ կարող լինի եր ու եր կանգնել ու պարտախանաութիւնը իւր ուսերից թօթափել և կամ երբ պարզ տեսնում էք որ աւսուրալ պնդածը միմիայն նրա համար է որ վաղը դորա հակառակը պնդեն:

Թէ ում ջգրու է այդ խաղը խաղացում, այդ կը հետեցնի ինքը ընթերցողը. բայց անա մի այդ տեսակ քննադատի տողերը, որ մենք արտագրելու հարկի մէջ ենք տեսնում մեզ, որքան և զգաւոր զգանք նոցա մէջ ծածկւած կեղծ-զգացմունքներից և խորամանկութիւնից: Այս մի տեղ, ուր պայծառ էին Պէշիկթաշլեանների, Գամաուֆաթիպանների, Գուրեանների, Շահաղիզների անունները, այդ տեղն էլ ապականեցին բանաստեղծութեան մասին բարբարոսական հասկացողութիւն ունեցող զաճաճների, որոնք անխնայ քրքրում, գրգռում են ընթերցողի ջղերը իրանց վըրտերով, էրոտիական կրքերով և բուր միակողմանիութեամբ: ԲԱՅԱԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Ի ՀԱՐԿԷ՝ ՄԻՇՏ ԿԱՆ. բայց վանդաւական այն հեղեղումը, որ մտել է մեր գրականութեան մէջ, այդ բացառութիւններն էլ է խելդում և վերջ ի վերջոյ ընթերցողը, ըստ երևութին, պիտի սոսկալ տեսնելով բանաստեղծութիւնների ամենի մի նոր հատոր, որ շուրս է գալիս մամուլի տակից՝ մեր գրական դժբախտ ալքատութիւնը աւելի ևս անդամնելի դարձնելու համար: Այսպէս շարունակելով մենք չենք հասնի մի ժամանակի, երբ բանաստեղծ և բանաստեղծութիւն բառերը այնքան արատաւորւած կը լինեն, որ ոչ ոք չի ուզենալ ուշադրութիւն դարձնել նոյն իսկ շնորհ ու տաղանդ ունեցող բանաստեղծների վրա: Ապականում է հասկացողութիւնը, ապականում է Պառնասը: Հետեանք»...

Մեզ հա՛յար բոլորովին պարզ է, որ բառերի աչս ամբողջ չեղ-
ջակողմը միմիայն նորա համար է հարկաւորուել Մշակ'ին, որպէս զի
աւշ առ երևութ վաչնասունի մէջ մաքսաննդութեամբ ներս սպըլ-
դեցնի աչն մի քանի բառերը, որ մենք չիտմամբ խոշոր ենք տպել:
«Բացառութիւնները, ի հարկէ, միշտ կան»! ուզում է ասել որ Մշակ'ը
այսօր արդէն ճանաչում է մի քանի նոր բանաստեղծներ, որովհետեւ աւշ
անունները շարունակ ուրանալը, թէկուզ աւշ եղած լինի միայն
Մուրճ'ի ջգրու, այլ ևս ծնունտ չէ: Եւ կարծես իսկական բանաստեղծ-
ները բացառութիւններ չեն ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ. մարդը
ամբողջ 40—50 տարւալ արեւելահայոց անցեալից միայն երկու «բա-
ցառութիւններ» է ճանաչում—մի Գամառ-Քաթիպա և մի Շահազիզ,—
այժմ նա վաչնասուն է բարձրացնում ակամալ խոսքովանութիւն
անելով որ վերջին տասնեակ տարին Պարնասը արեւելահայերից մի-
այն մի քանի «բացառութիւններ» է իրեն որդեգրել: Ի՛նչ եղևիտու-
թիւն: Միշտ միևնույն փեշակը—ուրանալ, Մուրճ'ի շէմ կուռլու
համար, ու ապա—տարիներ չեքո՞ խոսքովանել որ և է նոր հաչ-
ւի համար: Երէկ նոքա խկի չկային, աչսօր նոքա կան, բայց
միայն բացառութիւններ ընդհանուր անունով: վաղը, փոխանակ «բա-
ցառութիւններ» խօսքի, կըտրւին արդէն սրոշ անուններ, բայց շեռ
պէտք է սպասել. ձրիապէս անուններ չի տալ Մշակ'ը. նա սո-
վոր է առուտուրի. քննադատութիւնն էլ Մշակ'ի համար առու-
տուրի մի ձիւլ է. նա սակարկութեան է սովոր, բազմոյնների
պէս, նա շեռ կ'ուրանալ, չեքո՞ կ'ընդունի, բայց անուն չի տալ, եթէ
իրա հաչւին չի դալ, ապա նա կը տալ անուններ... կամաց-կամաց,
միշտ թքածը ետ ու ետ լիղելով: Վաղը մարդը կը մեռնի—և նա
կը դառնալ արդէն անուն: Բայց անուն կարելի է դառնալ նաև
առանց մեռնելու. բաւական է որ Մշակ'ի հասցէն լաւ ճանաչէք և
հասցէով սուրի շիմէք նորա խմբագրատունը: Աչն ժամանակ շուք,
որ աչսօր միայն «բացառութիւն» խօսքով էք չալտնի (որ ասել է
թէ ձեր անունը ծածկւում է), նորա թերթի սիւնակներում կը չիչ-
ւէք ձեր իսկական անունով... իբրեւ պարնասեան: Ո՛հ—երջանկու-
թիւն: Երաբ ձեզ, ով «բացառութիւններ»—ճանաչեցէք Մշակ'ի
հասցէն. շորանից էլ «հեշտ» քնչ կալ. ձեզ խնդրում են, չորտորում
և... շուք չէք լսում: Ձեզնից խօսքանաւոր չի խնդրում Մշակ'ը.
զրեցէք թշթակցութիւններ, որ և է բան վերջապէս, կամ առհասա-
րակ կանգնեցէք նորա կողմը, աւշ թերթի կեղտոտութիւնները, ին-
սինուացիաները, թքալիզութիւնը հռչակեցէք իբր «ակոյրունքներ»,
«Դրօշակ»—և շուք անանուն «բացառութիւններ» տեղ' կը չիււէք ձեր
իսկական անուններով' ու... Մշակ'ի պատրաստած Պարնասի զաղա-
թին կը փալէք ամենաչն ապահովութեամբ...

ԿՈՍԵՒԻԱ ԹԷ՞ ԳՐԱՎԱՆ ՀԱՆԴԵՍ. Երեք տարի (==3 տարի) առաջ ոչ առանց շառաչի լուս տեսաւ մի ժողովածու, անունը Նոր-Փորձ, հրատարակութիւն բովիկ Սիմէօն Շահազարեանցի, խմբագրութեամբ Յովհ. Շահազարեանցի Աշխուհովն Նոր-Փորձի անունը մենք տեսել ենք միմիայն ալոց ջոքեղաններին, մի-մի անգամ էլ... Նոր-Պարի մէջ, Օրինակ, սորա աշխատակիցներին մէկը կը գրի թէ ջօ-ւած'է շրկել... Նոր-Փորձ'ին, կամ թէ՛ ինչու ուշանում է Նոր-Փորձ'ը, ախար ես յօլած եմ շրկել նորան: Մի խօսքով կա՛ն անունը, խմբագիրը, հրատարակիչը, բայց ինքը թերթը—մէջ տեղում չը կա՛ն ու չը կա՛ն: Եւ ահա տեղում են բացատրութիւններ, միշտ, ի հարկէ, Նոր-Պար'ում, թէ ինչու մէջ տեղում չկա՛ն Նոր-Փորձ'ը: Եւ բացատրութիւններ տալին էլ ինքը հրատարակիչն է, նախ Նոր-Պար'ի աչտ տարւալ ՁԵ՛ 11-ում: Բայց այդ բաւական չէր. ահա եւ երկրորդ անգամ մի բացատրութիւն նոյն թերթի ՁԵ՛ 45-ում, դարձեալ զոչութիւն չու-նեցող թերթի «հրատարակիչի» կողմից: Վերջինս, կրկնելով իւր առաջին անգամաւ առածը, գրում է թէ «խօսնարհաբար խնդրում եմ հաւատալ, որ «Նոր-Փորձ'ի երկրորդ տետրի լուս չտեսնելու միակ պատճառը նիւթերի պակասութիւնն էր» (ի հարկ է ալժմ էլ է):

Այսպէս ուրեմն 2-րդ գրքի լուս չը տեսնելու միակ պատճառը նիւթերի պակասութիւնն է: Եւ մի ալ տեղ խոստովանում է որ աչտ երեք տարւալ ընթացքում հազիւ 60 երեսի նիւթ է հաւաքւած եղել... Արիք ու հասկացէ՛ք թէ աչդ ինչ հրատարակչական ու խմբագրական ցատով պիտի մարդիկ բռնւած լինեն, որ խոստովանում են թէ նիւթ չունին հրատարակելու, բայց դեռ չարունակում են իրենք իրենց «խմբագիր», «հրատարակիչ» անւանել... Կարդացէ՛ք նոյն նամակի եւ աչտ տոշերը. «Որ Նոր-Փորձ'ի երկրորդ, հրատարակելիք, բայց չհրատարակւած, համարի ենթադրւած ցանկի մէջ հինգ քննադատական ջօ-ւածներ էին նշանակւած»—աչդ ճիշդ է: Սակայն չմոռանանք, որ դա միայն ենթադրութիւն էր եւ ուրիշ ոչինչ: Եւ աչտ եղանակով մինչեւ վերջ:

ՏԱՃԿԱ.-ՀԱՅՅԵՐ:

—Մտից սրացւած են տեղեկութիւններ աշխուհովն տոլի մասին. Ռուսաց «Недѣля» Պետերբուրգի շաբաթաթերթում տպւած է թղթակցութիւն ժողովրդի անօգնականութեան մասին եւ թէ ինչպէս բազմաթիւ որբեր տարաբեկ թափառում են փողոցներում: —Պր. Կր. Զանդեանը «Նշագրական օգնութիւն վնասւած հաշիւին Տաճկաստանում» ժողովածուի արդիւնքից Կ. Պոլսի հալոց պարբերաբքին նորից 2,500 ա. է շրկած 9-րդ ռուս-հայկական որբանոցը Մուշում հիմնելու համար:

—Ասի կաթողիկոսական ընտրութիւններին նախագահելու համար փետրւ. 13-ին Երուսաղէմից Ատանալ ուղևորւեց Կ. Պոլսի Ազգ. Կենտ. վարչութեան պատւիրակ Սահակ եպիսկ. Խապաղեանը: Ընտրութիւնները վերջացած կ'ըլնեն Զատիկից առաջ:

—Լ. Պոլսի Պերալի թաղական խորհուրդը Էստեան վարժարանի մէջ բացած է ընթացիկ դպրոցական տարւալ սկզբից (անցեալ սեպտեմբերից) աշխատեց բարձրագոյն նախակրթութեան չարկացրած շատ ընթացք:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. Պարսից Շահ Մուղաֆֆար-է-Դինը առաջիկայ մալիսից երկարտու ճանապարհորդութիւն է կատարելու և լինելու է Պերսերուրդ, Բերլին, Պարիզ, Լոնդոն, Վիեննա և Կ. Պոլիս: Շահը նախ լինելու է Թիֆլիս ու Բորժոմ:

ԻՏԱԼԻԱ ԵՒ ԹԻՒՐԿԻԱ.

—Անցեալ չունարին իտալիան պահանջ դրեց որ Սիլւիա Զէնէլի անունով իտալուհին, որը անչափահաս լինելով թիւրքաց հարէմ էր մտել և մահմեդականութիւն ընդունել, չեղ տուի իւր ծնողներին: Բ. Գուռը պառասխանեց թէ թիւրքաց օրէնքներով աշխիւր չափահաս էր: Իտալիան ուղառնաց դիւանագիտական չարարերութիւններ խզումով, քանի որ իտալուհին անչափահաս է իտալական օրէնքներով: Վերջը Բ. Գուռը զիջեց և Սիլւիա Զէնէլիին չառնուեց իտալացի ծնողներին:

ՆՐ ՄԻՏՐԱՅԻԺՕԶ. Ֆրանսիայում, Կինոգի գործարաններում, սկսած են չինել նոր տեսակի միտրայէօզ, որը չարկացւած է նաւալին ղորութեամբ: Շինած է 2օշքիս ձևով և բաժանուած 30 մասերի. աչք գործածելու համար հարկտուր է 2 մարէ և կշռում է 24 կիլոգրամ: Ազգ. նոր զէնքը մի բովելում (մինուտ) կարող է 500 և նոյն իսկ 600 հարած արձակել: Մաքսիմ մի տրայէօզից ի վեր բնաւ ալիպիսի չառաջդիմութիւն եղած չէր (Թղթակց. Ա. Saissy և Գաւթթ-րէկ):

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԹԵԼԵԲՐՆ. Անգլիա միակ պետութիւնն է որ երկրագնդի ամեն տեղ ամենից չար հեռագրակ. թելեր ունի՝ ծովերի տակ և թէ ցամաքների վրայ: Անգլիայի հեռագրական թելերը հաշւում են 250 հազար կիլոմէտր (զրեթէ նոյնքան վերստ), որով նա ամբողջ աշխարհին տիրում է: Հիւսիսային Ամերիկայի կողմից 10 տարբեր թելեր կապում են Անգլիան Ամերիկայի և Միացեալ Նահանգների հետ: 3 թել ևս Հարաւային Ամերիկա են դնում. ուրիշ անգլ. թելեր Անգլիան հարաւային Եւրոպայի և իտալական երկրքների հետ: Ամերիկայի, Անտիլեան կղզիների և իտալական երկրքների հետ: Արեւելքի համար անգլ. թելերը մտնում են Լոնդոնից և Գիրբալ-

րաւից Մալթա և Եգիպտոս ու Կարմիր ծովից մինչև Աշէն: Աշէնի մէջ գործուում է անգլ. հեռադրական թերթի հանգուցը, ուստից 3 դիծ գնում են Հնդկաստան, ալտերից Չինաստան, Աստորալիա և Նոր Զելանդիա: Մի ալ թեւ ևս Աշէնից անցնում է Աֆրիկայի Արեւելեան կողմը՝ Զանգիբար, Մոզամբիկ, Գելահոա, Նաթալ և Բարեյուսոյ Հրեանդանը: Աֆրիկայի արեւորեան կողմերը անգլ. գծերը անցնում են Պորտուգալից ու Իսպանիայից ղէպի Պաթիւրոթ և Դամբիա:

Այլ պետութիւնները ստիպւած են հեռագիրների համար չաճախ Անգլիային դիմելու. օրինակ Ֆրանսիա դարեկան դորա համար վճարում է 3 միլիոն 337 հազար ֆրանկ: (Թղթակցութիւն A. Saissy և Մելիք Ս. Դաւիթ-բէկ):

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԾԱԽՔԵՐԸ. Հաբէստանի պատերազմը. 1868-ին ընդդէմ Թէոդորոս թագաւորի, Անգլիային նստեց 200 միլիոն ֆրանկից աւելի, գործածելով միայն 14,000 զինուոր, որի մեծամասնութիւնը տեղացիներ էին: 1882-ին Արաբիի դէմ պատերազմը (Եգիպտոսում) նստեց 340 միլիոն ֆր., ուր պէտք եղաւ 20 հազար զինուոր գործածել, Ալէքսանդրիայի ռաբակոծումից ու Թէլ-էլ-Բէքիրի կռիւից չեղու, էքսպրէս շոգեկառքով, անգլիական բանակը արշաւեց Կայիրէի վրա, որի շուները բացւած էին Անգլիացոց մօտեճալը լսելով: Աւշանստանի պատերազմը Անգլիային նստեց 612 միլիոն ֆր.: (Թղթակց. A. Saissy և Մելիք Ս. Դաւիթ-բէկ):

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌՈՒՏՈՒՐԸ. Ներմուծումը 1899-ին եղաւ 485.085.514 անգլ. ոսկու (ոսկին տասը ուտրլիով՝ ալդ կ'անէ 4 միլլիարդ 850 միլլիոն, 755 հազար և 140 ուտրլի, կամ ֆրանկով հաշւած՝ 12 միլլիարդ 126 միլլիոն ֆրանկ). Նախորդ տարւանից 14,696.981 անգլ. ոսկի աւելի: Արտածումը հասաւ 264 միլլիոն 660 հազար 647 անգլ. ոսկի, որ ասել է թէ 2 միլլիարդ 646 միլլիոն ուտրլի, կամ 6 միլլիարդ 616 միլլիոն ֆրանկ: (Նախորդ տարւանից 31 միլլիոն ոսկով աւելի): Ներածում և արտածում միասին, ուրեմն, Անգլիայի արտաքին առուրուրը եղած է ֆրանկով 18 միլլիարդ 742 միլլիոն: **ԶԻՆ** ԵՒ ՖՐԱՆՍԻԱ. Ֆրանսիան Զինի հետ շաշն կապեց որով ֆրանսիական հողը Շանխայ քաղաքում աւելի քան կրկնապատկուում է: Փետրուարի 19-ին ալդ տերրիտորիան չանձնեց Շանխայի ֆրանսիական խորհրդարանին:

† ԼԱՒՐՈՎ, Պ. Լ., վախճ. Պարիզում լուծւ. 25-ին: Հանգուցեալը ուստաց խոշոր ֆիլոսոֆաներից էր: Ծնեց 1823-ին, կրթեց զինուորական դպրոցում, 60-ական թւականների վերջը Նա տեղափոխեց Պարիզ, ուր և ապրեց մինչև իւր կեանքի վերջը:

† ՆՈՒՐԵԱՆ, Յովհաննէս, վախճանեց Կ. Պոլսում փեփրու սկիզբները: Անշամ էր թիւրքաց պետական խորհրդի օրէնսդրական ճիւղի, նախագահ երկրագործական բանկի. միաժամանակ նա կարևոր ներգործութիւն ունեցաւ տեղի պարտիարքական և ալ գործերի վրայ, քաճկական կառավարութեան քաղաքականութեան կողմնապահութեամբ:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱՍ ԳՐԹԵՐ

(Ուր թաւան չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ԳԵՐԹԵ, Վլփգանգ, ֆոն. — «Էգմոնտ». Դրամա հինգ գործողութեամբ: Թարգմ. Հմալեակ Մաթինեանցի. Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Տ. Ռօթինեանցի, 50 կոպէկ:
- 2) Մ.Ա.Գ. (Կազմով). — «Փղնարիոս Լուլա, նրա կեանքը և հաղթանակը գործունէութիւնը», պատկերով: Թիֆլ., տպ. Ռօթինեանց 1899. 30 կոպէկ:
- 3) ԶԵԼԻՍԿԻ, Ս. — «Պոռուլ չորացնելը» (քսանելեց նկարով). Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 5 կոպէկ:
- 4) ABOVIANTZ, Alexandre. — La lutte contre la variole par le vaccination et l'Institut vaccino-gène suisse de Lausanne. Thèse pour obtenir le grade de docteur en médecine. Lausanne, imp. A. Borgeaud.
- 5) ВРСЕДОВСКИЙ, Юрій. — Литературные очерки. Москва. тип. Басильева. 2 нумері:

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ.

Թիֆլիս, Պր. Երւ. Լալեան. — Ստացած ենք Ազգագրական Հանդէսի 1900 թ. գրքերի համար 3 ռ. Թիֆլիսից, օր. Հ. Մ. — Հից և 3 ռ. Շահրուրի «Վազգէն» ընթերցարանից:

Կ. Պոլիս: Ա. Ա. ին. Ղրկեցինք Մուրճ № 7-8—12 Զմիւռնիալի հասցէով:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, (Առաջին թւանշանները էջերն են, երկրորդները՝ տողերը):

Մուրճ 1899 № 11-12, 140—13 վարից, լրացնել և ուղղել՝ Որովհետեւ խաղացել են. այս լանցանք չէ, Շահնել են, և ալլն:— 1409—11 զոդ (ոչ՝ 7էդ. զոդ նշանակում է ոսկու կամ արծաթի կորո—lingot):

Մուրճ 1900 № 1 «Գեղեցիկների մի գիշեր», 42—4 վարից Կոլսի (ոչ՝ Յոլսի). 43—3 Դարձած. 45—2 մոռացութեան:

«Գեղման. օդն. Տաճկա-Հալերին» լոյւածում է 1—3 (ժանօթութեան մէջ) աջնպիսի ուսում, որը...

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ

Թիֆլիսից ելնում է	առաւ.	11 Ժ. 32	րոպէ՝ հասնում Բաքու
	առաւ.	6 Ժ. 15	ր.:
»	երեկ.	9 Ժ. 23	րոպէ՝ հասնում Բաքու
	ցերեկայ	1 Ժ. 4	ր.:
»	առաւ.	9 Ժ. 10	րոպէ՝ հասնում Բաթ.
	երեկ.	9 Ժ. 32	ր.:
»	երեկ.	7 Ժ. 32	րոպէ՝ հասնում Բաթ.
	առաւ.	8 Ժ. 12	ր.:
»	ցերեկայ	3 Ժ. 25	րոպէ՝ հասնում Բորժ.
	երեկ.	8 Ժ. 23	ր.:
Բաքուից ելնում է	ցերեկայ	4 Ժ. 15	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	առաւ.	8 Ժ. 40	ր.:
»	գիշեր.	12 Ժ. 20	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	երեկ.	6 Ժ. 28	ր.:
Բաթումից ելնում է	առաւ.	9 Ժ. 15	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	երեկ.	8 Ժ. 53	ր.:
Բորժումից ելնում է	առաւ.	8 Ժ. 20	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	ցերեկ.	12 Ժ. 15	ր.:

ԱՂԲԻՒՐ *դեռահասների ամսաթերթ. բաժանորդագին 3 ռ.*

ՏԱՐԱԶ *պատկերազարդ շաբաթաթերթ. բաժանորդագին 6 ռ.*

ՂԵՒԻՐԻ և **ՏԱՐԱԶԻ** բաժանորդագինը (Պարիզի մոդաներով ամիսը մի անգամ, և «Հանդէս XIX դարու» պրէմիայով) **10 ռ.**, արգասանման 18 ռ. (=50 ֆր.):

Դիմել՝ Тифлисъ. Въ Редакцію „Агбуръ-Таразъ“.

Tiflis. Red. des Agbur et Taraz.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՓԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՍՏԻԱՐ ՀԱՏՈՐ

Բաժանորդագին 3 ռ.

Դիմել՝ Тифлисъ. Ерванду Лалаянцъ.

Tiflis. Ervand Lalayantz.

„Թ Ա Տ Ր Ո Ն“

Հանդէս, տարին 2 դիրք, բաժնորդավճարը 3 ռ.

Դիմել՝ Тифлисъ. Александру Тарханянцъ.

„ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ“,

ЕЖЕДНЕВНАЯ ГАЗЕТА,

1900 года выходить въ увеличенномъ форматѣ

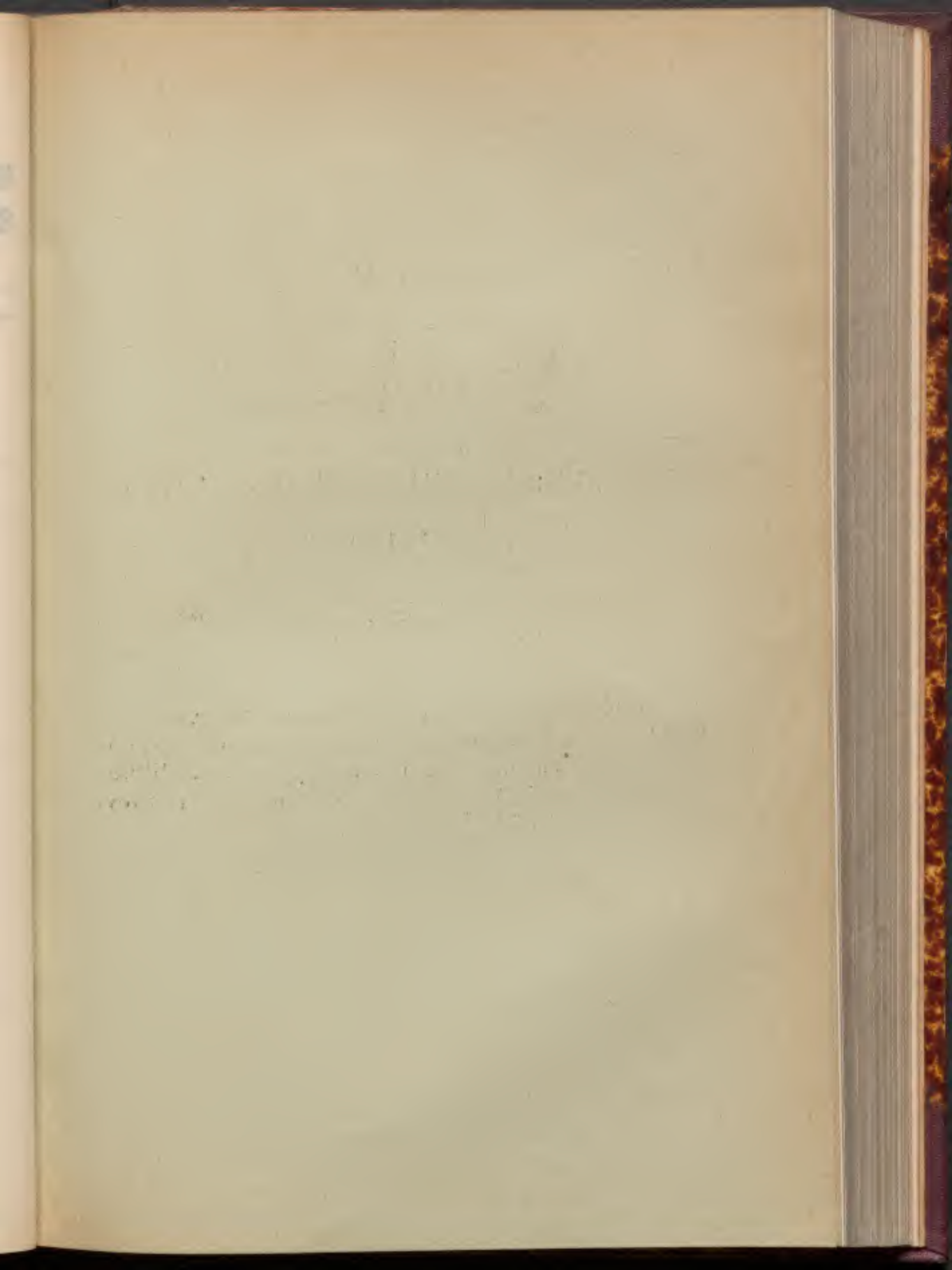
по слѣдующей, утвержденной правительствомъ программѣ: I. Приказы по военному и гражданскому управленіямъ Кавказа и Закавказья. II. статьи по внутреннимъ вопросамъ. III. Обзорѣніе иностранной политической жизни. IV. Научно-литературный отдѣлъ. V. Общая хроника: внутренняя и иностранная. VI. Библиографія VII. Мѣстный отдѣлъ и корреспонденціи. VIII. Обширный справочный отдѣлъ.

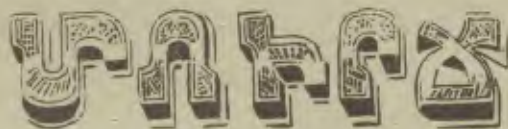
Иллюстрированныя прибавленія къ газетѣ, посвященныя кавказовѣдѣнію и матеріаламъ исторіи Кавказа въ связи съ постепеннымъ развитіемъ въ краѣ гражданскихъ учреждений, будутъ выходить попрежнему, не менѣе двѣнадцати номеровъ въ годъ.

По понедѣльникамъ и послѣпраздничнымъ днямъ подписчикамъ будутъ разсылаемы телеграммы.

Подписная цѣна остается безъ измѣненія, а именно: **иногороднымъ:** на годъ 7 руб., на 6 мѣсяцевъ—3 руб. 50 к., на 3 мѣсяца—2 руб., на 1 мѣсяць—1 руб.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія: Тифлисъ, Головинскій, № 3.





ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ,

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1900 ԹԻՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Ս Կ Ս Ի Ա Մ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆրանկ:
ԴԻՄԵՆ՝ Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքներ
ընդ՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.